

~~272/2~~

ГНАТ
ХОТКЕВИЧ
ТВОРИ

3804

I

3 аен

Р У Х

БІБЛІОТЕКА

ІНСТИТУТУ

8553 Т. Г.

ШЕВЧЕННА

2. Хоничев Р

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ

Handwritten signature and date
1973

.....
.....
ГНАТ ХОТКЕВИЧ
.....
.....

.....
ТВОРИ
ТОМ I
.....

.....
.....
КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

ОПОВІДАННЯ

Кн. 1.

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
№ 27212

БІБЛІОТЕКА
4435

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

ВНОФ
Заряд № 1

853
21.161.2'06(081)
161.2'06-32

/1

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в «Літописі Українського Друку» та «Картковому репертуарі» Української Книжкової Палати.

~~Ш 5(2) = 91/7-4, 91/1~~
Ш 6(4УКР) 6 Я 44
+ Ш 6(4УКР) 6-44

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укрголовліт № 17 Тираж 4000
Зам. 1382

Центральна
наукова бібліотека
АН УРСР
Акт № 197 92
№ 12 661-8

ВНОО
Звірено 20 07 р.

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

Видавництво «Рух», бажаючи випустити в світ кілька томів моїх замічальних річей, вимагає від мене, аби я дав до 1-го тому свій портрет і автобіографію. Очевидно, це потрібне для додержання доброго тону, як от, скажім, галстух, що, властиво, без нього й обійтись можна, але якось... неприлично. Так от і я даю свій галстух. А щоб він не розв'язався (галстухи й язики мають тенденцію розв'язуватися), і знов не вийшло якоїсь колізії,—постараюся зробити його коротким.

Властиво, все це можна було би зробити в два щоти: родився у Харкові, жив у Харкові і здається й † у Харкові ж, або десь поблизу. Але боюся, що ця лаконічність знову не задовольнить поставлених вимог,—отже треба розпочати, як і всі добрі люди розпочинають.

Родився я, дійсно, в Харкові, забув тільки—на якій вулиці. З моїм родженням теж історія вийшла. Властиво, не з родженням, а з метрикою. Коли мені не вистачало року для вступу до технологічного інституту, то я «загубив» свою метрику, пішов до

священого кліру церкви, де христився, й попросив, щоби мене зробили на рік старшим. Особи священого кліру завжди були добрі (при певних умовах, очевидно), — і те, чого не в стані були зробити батько й мати, зробилося дійсністю: я став на рік старшим. Отже, кому це цікаво знати — нехай знає.

Батько мій був граф, потомок великих і славних гетьманів Ходкевичів. Правда, він служив поваром, але то в наслідок родинних інтриг (вони ж усе інтригують, оті вельможні пани). Мати моя теж була графиня, Сумського в'їзду Харківської губернії. Між іншим — зазнала ще кріпацтва й добре його пам'ятає. Коли я буду святкувати 75-тилітній ювілей своєї літературної діяльності (сподіваюся, не з меншою помпою, ніж, скажім, 30-тилітній), то дам «Рухові» повнішу автобіографію, і в ній опишу матусини вражіння від кріпацтва.

Розказувала мені матуся, як вони приїхали до Харкова шукать долі; як я народився, а грошей нема, батько не знайде посади.

— Куплю черству булочку, розмочу—та ото й усе.

Дійшло до того, що надумала віддати мене в приют, а самій найнятися мамкою. Але жаль стало дитини, та якось і пережилося.

Взагалі—трудновато, мабуть, було. От із давніх оповідань матери пам'ятаю, як я був хорий, треба було мене напоїти чаєм, а не було вугілля, щоб наставити самовар. Та не було й грошей купити — лише 2 коп., а вугілля можна купити тільки на 3 коп. Бігала мати, бігала, з одної лавки до другої — ніде,

---

М О Я   А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

не дають. А там хора дитина кричить... В розпачу крикнула одному лавушнику:

— Так дайте хоч ради Христа!

І, мабуть, особливий був вигляд у жінки, бо лавушник набрав цілий совок і висипав їй у фартух.

З моїх дитячих літ пам'ятаю я де-що, де-що розказувала матуся, але вражіння з міста уступилися на другий план перед вражіннями села, такими яскравими, ядерними. Попав я на село літ, мабуть, з 5-ти, і то дуже просто: купець Михайлов (у нього служила кухаркою моя мати), мав дачу коло Харкова в с. Деркачах; виїздив туди на літо — ну, і я теж. Перші мої вражіння від села були... ні, не хочу!—нехай колись.

Але що треба де-що, то от де-що.

Років мені було... ну 11-12. Я читав Гоголя, і мені здалося, що він неправильно пише. Давай я його поправляти, а коротше сказати — перекладати на укр. мову. Перекладав я «Майську ніч», і все в мене (чи у Гоголя) йшло добре, поки я не дійшов до вірша:

Хлопцы! Слышали-ли вы?
Наши-ль головы не крепки?
У кривого головы
В голове расселись клепки!

Тут я спіткнувся. Бо поки я перекладав того Гоголя, що писав по-українському російськими словами, було легко. А тут уже перекласти точно було неможна; а чи можна написати свій вірш і сказати, що то Гоголів, — я тоді ще не знав. Тепер то я знаю, що з Гоголя, та й взагалі з будь-якого письменника

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

можна залишити тільки заголовок,—то і Гоголь не протестуватиме! Ну, а тоді я ще цього не знав, та так через вірша й не переліз. Але факт перекладання Гоголя на українську мову свідчить, що у 80-х роках наші села, навіть отакі, як Деркачі, в 13-ти верстах від Харкова, не втратили української стихії, коли от вона могла відбитися в свідомості малого хлопця, який зроду не бачив української книжки й не знав нічого про якусь там ріжницю мов.

З моїх власних писань пам'ятаю, як, будучи 6 чи 7 років, писав драму з розбійничого життя. Що там у ній було — не знаю, але пам'ятаю два рядки:

Вот идет полк солдат
А за ними еще авангард.

Це говорив отаман розбійників, вийшовши на палубу свого струга. Як і всякий отаман, він був, видимо, малограмотний, тому в нього авангард ішов позаду полка.

Ну, що ж би таке ще пригадати? Хіба от що. Коли я був уже в реальній школі (графське дітьо, чого ж ви хочете? хоча тимчасово состояв в качестве відомих «кухаркиных детей»). Далися оті кухарки державним діячам! Один закриває школи для «кухаркиных детей», другий хоче, щоб кожна кухарка вміла управляти державою)... Так от, коли був я в реальній школі, то, було, дадуть мені батько чи мати 2-3 коп., а я їх не проїдаю (це такий термін у графських дітей — «проїв я». «Я, каже, 20 копійок проїв»!..

М О Я   А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

і всі знають, що це означає. Це означає, що у вірмена накупив з лотка «шариків» (такі кулі з леденцю армяшки робили: копійка ціна, а смоктати можна півдня), маківників, тянушок — і все те... по копійці.

Так от я свої гроші не проїдав, а складав. Потім купував на них зошити, олівці, а приїхавши літом «на дачу», роздавав те все своїм приятелям—хлопцям селянським, і робив «школу». Це так тільки називалося, бо збиралися ми десь у хліві чи під повіткою, і я передавав там своїм учням премудрість, якої сам вивчився в реальній.

Це було діло непогане, і йшло так кілька літ. А вже хто був задоволений, так це баби. Приходять, було, до матери.

— Ох, і спасибі ж вам, голубочко!

— Та завіщо?

— Та тож, було, ні огірочка не вдержиш на вгороді, ні яблучка за тими лобуряками. А тепер сидять у тій своїй школі, так наче й у селі їх нема.

Був серед тих моїх учнів Ахванасій Волячі-Очі. Це ми так його прозвали, бо в нього справді були особливо великі очі. Як купаємося, було, після школи, то Ахванасій поринає (він любив поринати) та як вирне зненацька коло тебе, зараз же очища свої як розплющить, — ну, прямо тюлень якийсь.

Так оцей Ахванасій Волячі-Очі — то був будучий матрос Матюшенко, герой «Потьомкіна». Коли він був уже закордоном (у Женеві), і я теж був закордоном (у Львові), то дістав від нього листа, де він

писав, між іншим, що перші зерна свободолюбности дістав з отої школи. О!!..*

Реальну школу я скінчив, учившись весь час «на казньонний щот». Да здравствуєт (ох, вибачте!..). Чомусь дістав замилювання до історії і мріяв про історично-філологічний факультет. Але свідомо не пішов до нього з причин... занадто благородних, щоб тут автор міг їх виявити при належній йому скромності. Пішов до технологічного інституту, а воно, як виявилось потім: жени природу в двері, а вона влетить у вікно, — і я працював усе життя в галузі історії. І — цікава річ! історією я цікавився довго й серйозно, і будучи дорослим — усе ж уважаюся дилетантом, а інженерну науку проходив хлопцем — і все ж я й досі «спец».

Попасти в ті часи до технологічного інституту було, мабуть, ще трудніше, ніж тепер. В усякім разі, в той рік, в який я туди попадав, з чотирьох предметів три треба було здати «на ять», чи то на 5, і тільки з одного можна було мати 4. При вступі був випадок.

Коли я ще вчився в реальній, то вчителем «русского языка» був некій Шевченко, обрусєлий хохол. І як же він, бідний, ненавидів своє прізвище! А я знав тоді вже справжнього Шевченка, Куліша, всю доступну мені українську літературу, та й взагалі читав дуже багато. Так от вчитаю, було, якусь

* Коли мав друкуватися «Потьомкінський збірник», я передав свої спомини про Матюшенка до Істпарту. А загалом їх друкував тричі: раз у якомусь збірнику анархістів, другий — в «Ділі», і третій — в «Рідному Слові».

заковику та й подаю запитання на лекції Шевченкові. Крутиться, жметься мій Шевченко, сором перед учнями, а мені — удовольствіє.

Цілком природньо, що любив мене Шевченко, як... с (вого) сина. І доїдав — чим міг.

При вступі до технологічного інституту мав, між іншим, відбуватися іспит і з російської мови. Інститут, не маючи своїх спеців, закликав на екзаменаторів когось із викладачів середніх шкіл. І треба ж було такого випадку, що 1894 року на екзаменатора покликаний був власне Шевченко.

Тему дали якусь на зразок «Пользы железных дорог» чи щось подібного. Я взагалі «сочиняв» добре, отже насмалив собі «сочиненіє», ще двом-трьом товаришам, що не були такі хитроумні,— і сиджу. І що ж би ви думали? Моїм товаришам, за мою ж працю по 5, а мені — 4. Зразу, на першому ж іспиті!

Розповідала матуся, що сильно я плакав, прийшовши додому. Бо деж-таки! Це значило, що далі з усіх предметів треба було мати найвищу «отметку», відповісти на всі запитання, й відповісти точно, бистро, розумно і, головне, так, як любить учитель. Хіба це легко?

Але, слава Алаху (отже, дивись! теж бог, а фраза виглядає пристойніше), слідуєчий іспит 5, слідуєчий 5, слідуєчий 5,— попав я до інституту. А всеж і тепер, на схилі літ, не можу не згадати добрим словом п. Шевченка. Хай йому легенько гикнеться, як собаці з тину ввірветься, коли живий. А коли мертвий...ну, що з нього візьмеш.

А цікавого в цій згадці те, що в ній яскраво малюється психологія ренегата, — це з одного боку; а з другого — от коли вже, можна сказати, почав я страждати за ідею. Це збільшує стаж.

В інституті я був — ледве не сказав «незаурядная личность». В кожному разі — безпокойна. От, наприклад, коли був на третім курсі... Ні, нехай до повної автобіографії.

І от скажіть же на милість! Учився я теж «на казньонний щот». Мало того — діставав стипендію, весь час по 25 крб. Треба б дякувати начальству, але, знаєте, як уже вродиться неблагодарна свиня...

З днів технологічного життя цікаво відмітити от що. Року 1895 в с. Деркачах я влаштував вистави для селян в спеціально побудованому будинкові. У купця Михайлова випросив коня й об'їхав усіх дооколишніх поміщиків: хто дощок дав, хто гвіздків, хто десятку, — і з того всього стала сцена в садку одного дядька. Із співробітників, окрім приятеля Гавр. Доброскока, пригадую ще вчителя Петрусенка, баришень Павлових, а більш нікого не пам'ятаю. Ставили ми «Назара Стодолю», «Як ковбаса та чарка», «97», «Яблуневий полон»... Ні, це я, здається, забрехався трохи. Оці мемуаристи, знаєте, завжди так: наплутає-наплутає, а ти потім — розбирайся.

Рік 1897 був для мене пам'ятний тим, що я вперше побачив друкованою свою річ: це був нарис «Грузинка», вміщений у «Зорі» галицькій (я діставав її в запечатаних конвертах).

Літо 97 року я провів з товаришем на Хортиці. Гарне було літо. Їсти було нічого, грошей нема. Коли

М О Я   А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

піймаємо риби або вкрадемо картоплі, то й наїмося... а ні,—то й ні.

Ага! Бач, і забув одну ще ювілейну дату. Мабуть, у-літку 95 року справив я собі бандуру й почав грати, а, мабуть, уже в слідуючому, 96-му виступав з великим успіхом у Полтаві. Цікаво би по газетах подивитися.

Мабуть, 97-го, а таки певне—97-го, бо, пам'ятаю, жив на Поштовім переулку (98-го — на Німецькій вулиці, це теперішня Пушкінська; 99-го — на Чернишевській) розпочалася й моя видавнича робота. Приїхав тоді до Харкова Муха. Це по-тодішньому. А по-теперішньому проф. Дмитро Антонович. Ми, харківські українці, жили як робінзони, кожний собі окремо, наче на необитаємім острові. Муха почав нас організовувати. Мене закликав до утворення народнього видавництва, а моїх товаришів-технологів (чомусь технологів, хоч сам Муха був універсантист)... мабуть, уважав ні до чого більш нездатними, як до утворення с.-д. партії... Воно і я мусів там бути, але мені, сказати по-правді, то не імпонувало. Кожне засідання супроводилося пляшкою й ковбасою, багато слів, мало діла, а я тоді був у повнім розмаху робочих сил, і мене від усього того відвертало. Тепер читав я ото якось у якійсь статті історію заснування УСДП в Харкові; там серйозно пишеться, і матерія така серйозна — шутка сказати — партія! А мені перед очима стоїть—ранок. Світає. Я йду Сумською вулицею на вокзал, кудись спішу. Певне щось ніс важке, бо, пам'ятаю, сів на стовбчику спочивати. Дивлюсь — Муха. Йде й ногами мислетє пише.

— Куди?

Кажу — їду отуди та туди.

— А ми (хік!..) шістдесят три (хік!..) параграфи уставу (хік!..) затвердили!..

— Добре, кажу, що затвердили. А на ногах стоїш нетвердо.

Так я й не попав в основоположники с.-д. партії на Україні. Були там Коваленко Сашко (майбутній учасник, хоч і невільний, повстання на «Потьомкіні»), Жорж Колар (потім був міністром шляхів при якогось кольору владі, а може й ні — не знаю), Левко Мацієвич (майбутній авіатор). Всі вони, як студенти, були молодші за мене. Але я стратив рік, беручи участь в студ. страйку, а вони, соціал-демократи, преблагополучно складали іспити в той час.

Отже, я не ходив на їхні збори, сказавши раз назавжди, що «зробити — все зроблю, що скажете, але на засідання ваші ходити не буду». Чомусь мені пригадується, що це, з їхнього доручення, я переклав до ЛНВ якусь лекцію чи статтю О. Я. Єфименка, але може я те сплутав. Та й загалом зв'язок, так би сказати, позапартійний, існував: ми ж утворили т-во аматорів і грали напропалую. Вистави по Ахтирках, Богодуховах, навіть — у Полтаві (Муха іменував себе на афішах «известный артист Войнаровский»). Любов, поцілунки, смертельні ворожнечі (поєдинків не було). Але вернімо до видавничої справи.

Зібрав нас Муха чотирьох: він, я, Боніфатій Камінський і старий український письменник Олександр Катренко. Це був поштовий чиновник, мав пару-другу

річників «Зорі» та «Дзвінка», взагалі — тип старих мирних українців, що любили органічною любов'ю свій край і свій нарід; мов огник, десь глибоко в душах держали свою святиню — українську ідею, і йшли з нею, як з демонстранцією, через базари життя. Ніяких надій, ніяких перспектив, горизонтів, і вже — аж ніякісінької політики. Та й в голову вона не приходила, бо їм велено було одно: не вгасіть. І вони не гасили. Ледве блимало світлечко, ледве жевріло, а таки тліло. Згодом прийдуть ті, що роздмухають.

Зійшлися ми в того ж таки Катренка. Жив він у чорта на кулічках, десь на Пісках, (чомусь харківці дають наголос «на Песках»). Постановили, насамперед, зібрати книжки, видані старою, ще харківською громадою; то була «Кайдашева сім'я» та «Наймичка» (видало с.-г. товариство). У Катренка був якимось побитом дозволений цензурою рукопис учителя Зозулі (псевдонім Ів. Спілки) під заголовком, здається — «На чужій стороні»; постановлено було зараз же його видати, а гроші зібрати мені. Далі було постановлено, що кожний з присутніх дасть по якійсь книжці, але слова додержав тільки я, написавши книжку — «Добром усе переможеш», із киргизького життя, хоч зроду не бачив киргизів у вічі. Гіпопотама бачив, алігатора бачив, а киргиза — ні. Оддувався Харузін та інші автори етнографи.

Збираючи гроші, поперезнайомився я з старими громадянами: Станиславським, Шимановим і іншими. Вони вже цілком від усього відійшли, і тепер їм просто цікаво було дивитися на молодого хлопця,

що от теж захоплюється ідеєю, яка в свій час гріла їх. Шиманов Андрій Львович, дуже симпатична людина, прийняв те ближче до серця, скликав своїх знайомих, а я прийшов з бандурою, — і почалося ворушення українських, давно забутих симпатій. Я підготовляв ґрунт співом дум, так би сказати — артилерійська підготовка, а Андрій Львович пішов у лобову атаку.

— Так і так, засновується видавництво, давайте поможемо.

Тик-мик, тикати нікуди — попідписувалися присутні на що-місячну контрибуцію! — той карбованця, той два, той три. З того ото капіталу видавалися книжки під маркою «Видано Вс. І. Гуртом». Можна було б подумати, що то який-небудь Всеволод Іванович Гурт, а воно треба читати «всі гуртом». А де там у біса, гуртом, коли zostавсь я один, і один ту всю справу провадив. Видав щось 13 чи 14 назв, нав'язав зносини з іншими видавцями, як Грінченко в Чернігові, Ерастов у Катеринодарі. Пам'ятаю, щось писав Грінченкові про ціни, знижки й. т. ін. торговельні справи, а він мені гордо відповів: «я не торгівець»! Отуди к бісу! А я так був і торгівець, і редактор, і коректор, і продавець, і в дуду грець. Ніколи не стратив 15 коп. на ванька, щоб перевезти книжку до складу, а таскав на горбі. Було, несеш дві пачки, мотузки в руки пов'їдаються, піт очі заливає. І книгоноша в мене був — селянин Зузуля з Біликів, Полтавської губ., ходив по ярмарках. На тодішні часи таке просування книжок безпосередньо в масу було справою, думаю, не аби-якої ваги. І з щетинниками я зв'я-

---

М О Я   А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

зався, і з робітництвом: кожний робітник—член гуртка (про нього потім) був у той же самий час агентом продажу українських книжок у себе на заводі.

Але, бачу, розписався дуже. Так, чого доброго, для майбутнього «Руху» нічого не зостанеться. Треба схематично.

Літо 98-го року—на практиці помічником машиніста.

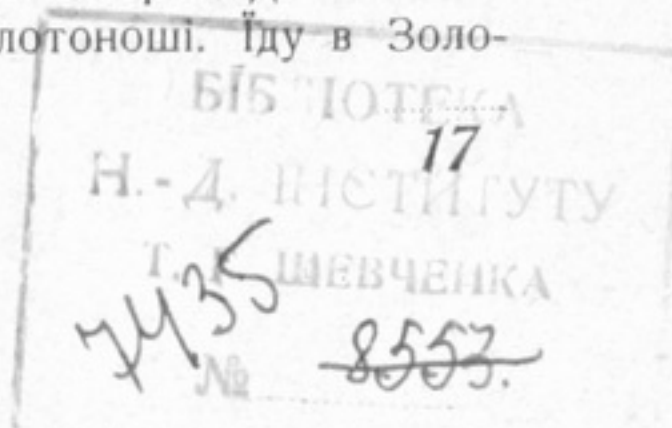
Літо 99-го року—машиністом. Як хто з вас, шановні читачі, дійде до такої точки, що купить навіть 2-й том, то там побачить новелу, нав'язану отими роками практики на паровозі.

99-го року мав кінчати інститут. Учився я «на чистих п'ятьорках» (взагалі, шарик працював: мої проекти довго висіли в чертьожках, як зразкові, а будиши на 4 курсі, я носився з ідеєю машини, яка згодом, через десятки літ, була б сконструйованою деінде й називалася б «танк»). Був я кандидатом «на золотую доску», але в дошку проштрафився, бо прийняв діяльну участь у великих студентських заворушеннях 99-го року, і в числі 8 своїх колег був висланий з Харкова в 24 годині.

...Бандуру під руку, у Київ, до Лисенка, якого зроду не бачив, і який не знав би, що з мною робити, якби я приїхав у звичайний час.

У Києві Лисенка нема. Як зараз перед очима—двір на Маріїнсько-Благовіщенській, прямо проти воріт вхід, на ганкові сидить якась жінка,—то була дружина Миколи Віталійовича.

Лисенко в подорожі по Україні з хором. Де він може бути зараз? Більш-менш у Золотоноші. Іду в Золо-

тоношу патріархальною залізницею, де з-під паровоза вилітають дикі качки.

Лисенко — в гостинниці. Саме відпочивав, і прийняв мене в ліжку. Чув, що десь там виступає новий бандурист, але що воно таке — хто-й-зна.

Заграв я йому. Подобалося страшенно. Закликає на посаду соліста-бандуриста й дає 60 крб. на місяць! Ого! Я таких грошей і не бачив зроду.

Парик. Лисина (лаконізм так лаконізм, чорт забери!!! А що воно й до чого — у слідуючій автобіографії). Успіхи на сцені і по-за сценою. В складі хору в партії других тенорів маленька істотка, називається «Каченя». Так воно тоді звалось, а потім стало зватися: композитор Стеценко (с в мене фотографія хору, там — і «Каченя»).

Поворот до Харкова.

Пішов до інституту клопотатися за когось, а Зернов (директор):

— Чого ж ви за себе не клопочете?

— А ви ж мене «без права поступления в высшее учебное заведение на два года»!

Похлопав по плечу.

— Подавайте, подавайте прошеніс.

Як я потім довідався, інститут сам підняв за мене клопотання перед міністром, щоб мені подарували один рік. Інститут сподівався з мене зробити професора, післати закордон.

Проект у мене був готовий, і проект непоганий: чотирьох-циліндровий паротяг власної системи; не знаю, як поставити його на рельси — чи пішов би, але

на папері виглядав імпозантно. Захищав я цей проект оригінально, але — то колись.

Цікава в цей самий час була в мене розмова з Липою. Хто такий Липа — це ви мусите знати, а яка була розмова, то знати необов'язково. Зрештою, коли хочете, можу розказати. Він висловляв здивування, що я не вибираю професорської кар'єри; але я йому як почав плести свої теревені та розгортати перспективи, то він мусив признати, що я маю рацію, не йдучи по протореній стежці.

Я ще не скінчив ін-ту, а вже Катерининська залізниця закликала мене на посаду першого помічника начальника депа Таганрог. Я ж ото два літа там їздив і зарекомендував себе непоганим робітником, тому мені одразу давали посаду, до якої звичайно треба було служити літ п'ять, а то й більше. Але я, як істинний харківський патріот, з Харкова виїздити нікуди не хотів. На літо я взяв «урок» в родині Беклемішевих у Вовчанському повіті (добрим словом мушу згадати Наталю Ріхардовну Беклемішеву, матір мого учня). Улаштував я там аматорські вистави, причім гра-ти довелося з Сластіним, якого я тільки-що розніс в пух і прах у статті «Сумний стан теперішнього українського театру». Сластін — то був студент-медик, що написав кілька бездарних п'єс, але вони ставилися. Оцей факт, що я грав із Сластіним, а статтю свою про нього вже написав, а видрукована вона 1900 р., — оце тільки наводить мене на думку, що в Беклемішевих літо я провів власне 1900 року. Бо загалом це вивітрилося в мене з пам'яті, і мені здавалося

весь час, що я ще студентом був у Беклемішевих. Ну, слава богу! Історія літератури може бути спокійна: дату встановлено.

В-осени я дістав посаду... черт'южника в техн. відділі служби тяги Х.-М. залізниць на 30 крб. Правда, це тимчасово, але все ж характеризує мою любов до рідної столиці. За пару місяців звільнилася посада інженера, а звільнив її Ломоносов, отой самий. Не той, що писав «О пользе стекла», а той, що трамвай поставив на залізничі шини й назвав тепловозом.

Так от став я на посаду інженера для технічних занять—так іменувалася посада, і благополучно пробув на тій посаді до 1905 року, не здвигаючися з місця. Міг би посуватися по службі, але це мене не цікавило, тим більше, що теж було зв'язане з виїздом. Служба моя була легкою, і спасибі за неї моєму безпосередньому начальникові інж. В. Ів. Таранову-Белозьорову: він не насідав на мене з буквою служби, і я міг працювати і в літературі, і в музиці, і в театрі, і в громадській роботі,— всюди було повно отого Хоткевича. З інженерських робіт що згадати? Не рахуючи чергової, хіба перебудову Полтавських майстерень, у якій я приймав участь, та ще одну ідіотську роботу—обрахунок імператорських потягів. Ви думаєте—це жарти? У мене працювало 12 душ кілька місяців над тією роботою; самих викладок арифметичних коло мільйона,—шутка?

За оті п'ять літ—від 1900 року до 1905—багато чого було, всього не згадаєш. Праця в громадській книгозбірні, в «Обществе Грамотности», де я заснував

спеціальну видавничу українську комісію і був її головою. Несчислимі виступи з бандурою по всяких градах і весях благословенної Росії (в Петербурзі цікава зустріч з Андреевим, отим організатором балайки). А от як бандуристи не відмітили цього року 25-ліття з дня першого публічного концерту на XII археологічному з'їзді в Харкові, так це я не розумію. Тож було явище дійсно значне: поворотний пункт у бандурному життю. Про самий цей з'їзд, мою доповідь на ньому, про організацію оркестри з бандур, лір та троїстої музики, про те одне можна би багато написати. І як мені вісім разів відмовляли дозволу поставити отой концерт у Харкові; і як губернатори всіх українських губерній відповіли заборонами зробити такий концерт у себе, дозволив лише Катеринославський (в Катеринославі мусив бути XIII з'їзд), але під цей час трапився в мене тряс (арештувати не дозволив лікар),— і скоро після того прийшла заборона й від катеринославського губернатора. Полтавське Земство має намір побудувати школу для бандуристів, я складаю кошториса, відбувається народній концерт у Полтаві,— та хіба все спишеш?

А то от іще цікава штука — перший робітничий театр на Україні. Це я заснував аматорське товариство з самих робітників паровозного заводу, Гельферіх-Саде, Мельгозе та ін. Півтора ста душ самих робітників, бо єдиний «тілігент» серед них був я. Років два грали ми в Народньому домі,— і то був гарний час. Коли я тепер бачу кого з старих робітників, то зустрічаємося — як рідні. І в них, і в мене найкращі спомини. А дати в ті

часи 150 свідомих українців у робітничу масу—це я вважаю серйозною своєю заслугою. Багато з тих імен відомі в Харкові, власне— як українці,—і я з гордістю це згадую. Кулінич, Глянько, Стадник, Мезін, Дорошенко, Іванів, Сергієнко, Власенко, Васюренко та інші, прізвищ яких я вже не згадаю—їх знають; то в ширших то в вузких колах, але—знають.

До цього п'ятиліття відноситься вихід у світ першої моєї книжки «Поезія в прозі», за яку теперішній академік С. Єфремов посвятив мене тоді ж у лицарі символізму, але обоє ми розумілися на символізмі як... на апельсинах. Цікавою особливістю статті Єфремова («В поисках новой красоты») було те, що він, прочитавши в «Русском Богатстве» чиясь критику на якогось поета-символіста, всі хиби, навіть—тими ж самими словами, приписав мені, очевидно, будучи певним, що всі символісти одним миром мазані, і що сказано про одного в «Русском Богатстве», те з чистою совістю можна повторити про другого— в «Київській Старині.»

Коли я поспробував написати листа до «К. Старини»— мені відмовили його видрукувати. Я вдався до ЛНВ, там сказали: «статті Єфремова у нас не знають,— якже ми будемо друкувати відповідь на неї?» Це був перший удар по моїй літературній фізіономії. Я почув себе самотнім. Припинив свою роботу в ЛНВ, хоч до того часу не було числа, де б що-небудь, хоч кілька рядків, я не видрукував. На великій Україні, окрім «К. Старини», друкуватися було ніде,—і от з того часу я почав, при божім благословенню, складати

М О Я   А В Т О Б І О Г Р А Ф І Я

свої рукописи в довгий ящик, що продовжую робити й до сьогоднішнього дня. І мені здавалося довший час, що моя письменницька кар'єра склалася б цілком інакше, не будь отого удару. Талант у мене невеличкий, але всеж більший, ніж я міг виявити. Я чув, що міг би дати щось серйозніше, сильніше, ніж зумів, але самотність, брак, повний брак зовнішнього стимулу до писання, неможливість і невміння друкувати свої твори — все те фатально відбилося на моїй літературній фізіономії; і то остільки фатально, що от я навіть утратив жартливий тон, що був його взяв спочатку. А з чого? За масляні вишкварки. Кинь, братухо: все в морі буде. Краще далі — небагато вже зосталося.

Еще одно, последнее, сказанье —
И летопись окончена моя...

«Исполнен долг», доручений мені «Рухом».

Минувшее проходит предо мною...
Давно ль оно неслось, событий полно,
Волнуясь, как море-океан?
Теперь оно безмолвно и спокойно.
Немного лиц мне память сохранила,
Немного слов доходит до меня,
А прочее — погибло невозвратно...
Но близок день... лампада догорает...
Еще одно—последнее сказанье...

Революція 1905 р. (про неї я написав цілу книжку споминів). Еміграція. Галичина. Як не як — шість літ! Десята частина життя (коли мені жити 60 літ)...

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Приїхав я туди—яко наг, яко благ, яко несть нічого.
Але—з бандурою! Голубонько бандуро!

Служила ти мені в чумацтві,
Служила у козацтві,—
Послужи ж ще й у бурлацтві!..

І вона, спасибі їй, послужила. Бо з літературного заробітку бісового батька хліба б їв. Ото як приїхав я та дістав першу премію на конкурсі Відділу Краєвого (по-теперішньому — Виконком) за «Лихоліття», — то ото й увесь видний літературний заробіток. А як у «Ділі» видрукуєш, раз на місяць, статтю та заплатять тобі по 1 крейцару за рядок (а крейцар — 0,8 копійки), то з того хліба з маслом не буде, бо не буде масла, а то й хліба. Але все ж я рішив (нічого по суті я не рішав — воно само якось рішилося), що не буду брати жодної служби, а віддамся цілковито літературі. Служення літературі видавалося мені найвищим заняттям (і бувають же такі йолопи на світі!), і я влив туди всю свою молоду енергію, а на якого гаспида воно кому здалося... того питання я не догадався собі задати. Я не знав тоді, що окрім сякої-такі талановитости, треба мати ще де-що. Для одних оцим де-що є опертя на якусь організацію чи партію; для других—індивідуальне вміння, для третіх—ще що-небудь, а в мене—нічого з того не було.

Писав я не гірше багатьох з моїх сучасників, але їх знають, а мене — ні. Друкував я мало, бо така вже вдача: поки я пишу річ—вона мене вабить і цікавить;

як тільки написав — я трачу весь інтерес до неї, бо мене вже тягне щось інше.

Написав я в Галичині багато, але багато з того й пропало. От були в мене «Опришки», ціла низка легенд про опришків, оброблених літературно, а де вони? Перебираючи своє барахло, я щось їх не бачив. Із значніших річей я написав у Галичині повість «Авірон», що оце нею розпочинається цей том (взагалі—в ньому більшість річей галицького походження), «О полку Ігоревім», «Рогнідь», «Море», «На залізниці», тетралогія «Богдан Хмельницький» (у первісній редакції), «Камінна душа», гуцульських п'єс аж п'ять, і найбільша робота — історичний роман «Берестечко». Для нього я самі матеріяли збирав два роки. Скільки то списаного паперу, то ви й не уявляєте собі, читачу! Але подужати цеї речі так я й не подужав.

Гуцульський театр — о, то вже щось іншого! Це я zorganizував із селян-гуцулів театр, спочатку невеличку трупу, і вони поїхали з одною п'єсою. Пам'ятаю хтось—чи не Т. Окуневський?—писав мені: «Та що ви робите? З кого ви хочете скласти трупу театральну? З неграмотних людей, що зроду сцени не бачили, не то що самі не грали. Та він же як побачить смереку, нарисовану на декорації, то йому ж захочеться спиною об неї почухатися.»

Але перша трупа проїхалася по Галичині з таким тріумфом, що мені вже менше труда було на друге літо збити товариство чоловік до 60. Написав я для них п'єси «гуцулсков бесідов», намальовано було спеціальні декорації. Зрештою, про цей театр треба б

написати більше. Його традиції й досі не вмерли: у цім році піднялося навіть питання про відновлення його. Попав він і в історію, бо от Муха... pardon, проф. Д. Антонович у своїй книжці «300 літ укр. театру» каже, що гуцульський театр — це було трохи чи не найоригінальніше явище театрального життя останнього періоду.

Що ще сказати про галицький період? Редагував я один час видання «Просвіти», їздив по Галичині з концертами (не тільки бандурними), з лекціями (напр. про бандуру й бандуристів), був у Германії. Про Галичину й галичан zostалися в мене найкращі спомини, я полюбив і цей край, і тих людей. От я був там чужа людина, до певної міри — в чужому краї; жилося мені неважно, а під-кінець то й зовсім погано; але от zostалися світлі вражіння й гарні спомини. Багато з наших материкових українців не люблять галичан. А я їх бачив зблизька — і, зрозумів їх, полюбив.

Емігрантське життя своє я скінчив раптом. Душевний стан тоді в мене був такий, що ладен був їхати — хоч до чорта в зуби. Та більш-менш до чорта в зуби я і їхав. Мене ж усе могло чекати в Росії. Хіба я знав, що мені інкримінують? Он писали мені товариші, що мене обвинувачують навіть у тім, що я буцім то вкрав два кулемети на ст. Знам'янка. А другі писали, що мене обвинувачують «в руководительстве вооруженным восстанием города Москвы». Тепер це смішно звучить, а тоді було не до сміху. Але все ж я поїхав.

Ну, щож — все розігралося, як по нотах. У Островського одна купчиха говорить: «Ну, канешно, у міня

был зять... Ну, канешно, торговал... Ну, канешно, про-
торговался... Ну, канешно, посадили єво у тюрьму»..
Отак і в мене: ну, канешно, я приїхав, ну, канешно,
дали мені походити днів кілька (щоб подивитись, куди
хожу, з ким буваю), ну, канешно, посадили в тюрму,
і сидів я спочатку в Київі, а потім—у Харкові.

Цікаві спомини zostалися в мене з тюремного життя!
Я попав у Харкові до пересильної, разом з уголовними
(в пересильних тюрмах камер для політичних нема),
і сидів з ними місяців два (центральна тюрма не
приймала, бо там був тиф). І чого-чого я там тільки
не надивився!.. Я й написав свої спомини, вони навіть
почали друкуватися в «Ділі», але коли редактором став
високомудрий Василь Панейко — він швидко сіє припи-
нив. А тепер я не знаю, чи зберіглися в мене чорнетки
й чивдасться поновити. Воно, сказать, тюремні вражіння
завжди можна поновити: для того варт тільки
сісти в тюрму (це вже не так трудно), але вражіння
будуть інші.

Після тюрми я жив у Київі, — все з своїм «Бере-
стечком» возився, думав знайти ще нові матеріали.
Нічого я не знайшов, але час, проведений мною в Київі,
згадую, як тяжкий кошмар, і не хочу о тім говорити.
І цікаво, що не тільки тоді, а взагалі: скільки разів
я не приїздив до Київа — виносив завжди тільки огид-
ливі вражіння.

14-го року приїхав я до Харкова. І от як обвіяло
мене пилюгою з Москалівки, як сів на знамениту
харківську «конку», як поринув у рідну грязюку, —
аж тоді сказав: «От тепер я дома»!..

Що ж я робив дома? Не згадаю всього. Пригадую, що в перший же день приїзду пішов до громадської книгозбірні, а т. Р. мені каже — так наче я тільки вчора тут був: «О, це добре, що я вас побачив! Приходьте завтра на збори, — треба виперти небажаний елемент»...

Отак зразу я й поринув у всякі харківські інтереси.

Поновив вистави з робітниками, але вже не в народньому, а в робітничому домі. Колись, іще перед від'їздом моїм, за голову «О-ва взаємодопомоги робітничим» був токарь Рудяк; я вже тоді накидував йому план робочого дому, що його О-во збиралося будувати. А потім я ото поїхав, то й не знаю, чи придався на що отой мій план.

Робив усі можливі заходи, щоб перевезти на Україну й показати свій гуцульський театр. Їздив туди-сюди — шукав грошей. Від українців годі було щось дістати, і тільки одна єдина Марія Костянтинівна Заньковецька відгукнулася з усією щирістю своєю, — більш ніхто.

Поїхав тоді я до Москви, до Пітера *, але зібрати стільки грошей, щоб перевезти театр, я все ж не

* Носився я з думкою взагалі зробити цикл етнографічних концертів усіх народів тодішньої Росії. Нарахував 103 народності (див. о тім статтю мою в «Записках историко-филологического О-ва при харьковском университете»; вийшла й окремою відбиткою; там є приблизні програми концертів тих народів). Видрукував відозви, розсилав їх по всій державі, друкував у часописах, діставав уже матеріяли. Але щож — один у полі не воїн. Тепер, зачуваю, в Москві заснувалося спеціальне товариство, а з них там ніхто мабуть і не знає, хто в них був предтеча.

зміг. Перевіз сюди тільки кілька душ майстрів кустарів (гуцули — надзвичайні художники в роботах по дереву, по шкірі, металу), бо хотів показати гуцульську вмілість. Окрім того, замість трупи, злагодив десять душ гуцулів, що мали поїхати з концертом етнографічним і заробити грошей на перевіз усього театру.

Це пощастило налагодити. Майстерню я заклав, убухавши на неї все (може не повірите, але буквально zostався в одній сорочці); чоловіка 10 гуцулів зібрав для мене Осип Гулейчук (кушнір з Красноїлі), і вони вже були на кордоні, а Гулейчук переїхав кордон, щоб узяти гроші для них. І — об'ява війни. Гулейчука заарештували; моїх майстрів об'явили полоненими, чи ще як там, — і все пропало.

Заснував при т-ві ім. Квітки-Основ'яненка науковий відділ і був його головою (членами були проф. Яната, проф. Супруненко, Коряк, Довбищенко й багато ще де-кого). Але попрацював недовго, хоч і інтенсивно. Кінець був несподіваний: висилка з Харкова по доносу. Ох, як це гірко було пережити, так і сказати вам не можу!

Заборонений мені був в'їзд до всіх українських губерній. Я вибрав курську й виїхав до Білгороду. Пожив тижнів зо два, — предписаніє: виїхати з границь і курської губернії. Я думав, що це Баговут старається. Баговут — це був губернатор курський, а перед тим був губернатором у Полтаві. Коли росіяни руйнували Галичину, я дуже близько приймав те до серця, — а чим допомогти? Я написав велику книжку про Гали-

чину на рос. мові, але вона показалася видавцям московським «слишком революционной» (одна восьма частина тої книжки вийшла потім у виданню «Союза» під заголовком «Кооперация в Галичине»). А потім надумав поїхати з лекцією про Галичину, аби знайти суспільність з тим краєм і творити опінію. Був, між іншим, і в Петербурзі. Там лекцію влаштували кадети. Народу було дуже багато, слухали уважно. Після були дебати. А по всьому—зосталася головка: Мілюков, Родічев і т. ін., і була вже бесіда в тісному колі. Кадети тоді сподівалися от-от прийти до влади, сісти на міністерських кріслах, і тому питання ставили ясно: «Что мы должны делать с Галицией?» Я відповідав, як умів.

Так от, між іншим, була така лекція і в Полтаві. Баговут (цікава була з ним розмова!) взяв з мене підписку, що я не буду вживати слова «Україна», «український» і т. ін. Очевидно, я таку підписку дав, і на лекції, коли треба було сказати—«український університет», я говорив: «университет с преподаванием на языке, на котором говорит местное население»...

От я думав і в Білгороді, що це Баговут мене висилає. Коли в ісправника випадково бачу на столі телеграму: «Приняты ли меры к срочному выселению Хоткевича из пределов курской губернии?» Підпис—Зеленін, правитель канцелярії харківського губернатора. Це мені багато сказало, бо при звичайнім стані річей—яке діло було правителю Харківської канцелярії довідуватися, що робиться в курській губернії? Ісправник, співчуваючи, казав:

— Ви б їхали зразу за Волгу. А то отак будуть вас тріпати то туди, то сюди.

За Волгу я не поїхав, а попав до Вороніжа, де й сидів, аж поки мене не звільнила революція.

Жив я тим, що писав історію земства Вовчанського повіту. «Берестечко» своє кинув, як і загалом перестав займатися літературою, бо згадав Шевченкове: «на батька бісового трачу перо, чорнила і папір». Нікому воно не потрібне, то нетреба й часу гаяти. Гірко було думати, що пішло туди майже все життя, а без толку, — та що ж поробиш.

До історії Вовчанського земства я приступив капітально. Написав орографічний нарис краю, географічний, метеорологічний, ботанічний і зоологічний. По кожному з тих питань вивчав всю доступну мені літературу; де-які з тих нарисів мають до 15—20 аркушів друку. Далі — історія повіту, а потім історія самого земства доведена в чорнетках по всіх галузях земського життя до половини 80-х років. Словом, в кінечному рахунку аркушів до 150 друку, — і все це знову нікому й ні нащо не здалось.

Революція. Вертаюся до Харкова, давши собі слово — не брати участі ні в якій громадській роботі, щоб, бува, шановні українці не запроторили куди далі. Але зарікалась, як то кажуть... Прямо з потягу я попав на укр. мітинг у Громадській Бібліотеці; вибрали мене на голову, — та так я ним і зостався на кілька місяців, що й не їв, і не спав, і не знав, на яким я світі. Ото була заварка! Навіть гласним думи був, — чого краще?!..

Коли в Києві зібралася Центральна Рада, я мав туди їхати від Харкова, але, на превелике здивування всіх— відмовився. Сильно обурилися на мене земляки. До 4 год. ранку тяглося засідання. Проф. Зайкевич кричав:

— Коли так, то ви не наш голова!

Але я не поїхав, хоч і довго потім мучився, рішаючи питання, — чи добре я зробив, чи зле. Чому я не поїхав,—навіть чи міг би пояснити коротко: дуже то складний процес. Між іншим, грало ролю й те, що я ж був безпартійний, а тож надходила пора, коли хоч трісни, а записуйся в партію. В яку — все одно, аби — в партію.

Посилати замість мене було нікого. Як це не дивно, а це — так. Земля наша велика й обільна, а послати було нікого. Мало їхати двоє; ну, один Тимошенко, так і зостається, а другого нема. І зупинилися на тов. Синявським О., теперішнім професорі. Він служив в Організаційному Комітеті, яко секретар.

Сконструвалася і в нас Рада: від с. д. — стільки, від с. р. — стільки й т. д. — словом, за самим неробочим принципом. Я став цілковито на боці, хоч і мав іноді приємність чути (то було з уст Михайличенка Гната), що Організаційний Комітет «за втричі менший час зробив втричі більше, ніж ми». Так же й мусило бути.

Коли настала Директорія, прийшли до мене в Архів (я вже здав себе в архів і працював в Архиві) земляки й переконували мене, що мушу вийти з Архіву, що тепер у мене нема аргументів, бо це вже «сама настоящая украинская власть». Я відповів, що, на мій погляд, владі цій три дні жити — і з Архіву не вийшов.

Впрочім, довелося ще раз вийти. Білогвардейщина руйнувала єдину освітню нашу ячейку — гімназію ім. Грінченка: предписано було за 24 години вибратися з помешкання й т. д. Треба було рятувати. Ну, це завдання цілком реальне, і я, що міг, зробив.

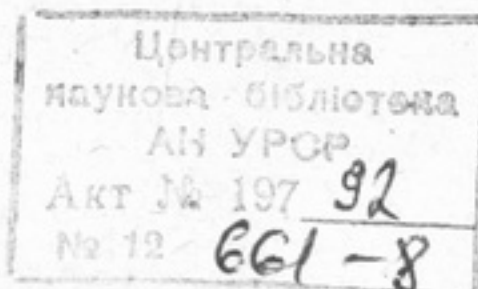
Оце вам і моя автобіографія. Бачили очі, що купували, — їжте, хоч повилазьте.

Загальне вражіння, бодай на мене — якоїсь безтолковости. Як каже Горький: «жил-жил, одних штанов может сорок износил», а толку ніякого. І це я відчуваю найяскравіше власне тепер, коли видаються оці мої «твори». Навіщо їх видавати тепер, коли вони і в свій час не мали ніякого значіння? Лінія людського життя й людської діяльності мусить іти так, що за кульмінаційною точкою має падати бистро, і чим більший кут дає, тим краще: природа розчищає місце для нової творчости. А отакі видання це все одно що штучне дихання, кисень, камфора й т. ін.

Чекайте! А може ж моя лінія ще йде вверх? А може ж я ще не дійшов «до точки»? А може ж я ще «подаю надежды и оные питаю?» Кажуть же, що буває «вторая молодость». А якщо буває вторая, то чому ж не быть третій, четвертій і т. д.? А коли так — живем, значить! Дайош!..

Те-екс...

Наколотив-намолотив чимало, що й говорить. Самих людей цікавих скільки перебачив! Грінченко, Загірня, Коцюбинський, Кониський, дорогі імена Лесі Українки й Олени Пчілки, Михайло Обачний (брат Лесин), Грицько Григоренко (дружина Михайла), Ли-

сенко, Старицький, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Старицька-Стешенко, Іван Стешенко, Дніпрова Чайка, Самійленко, Доманицький, Левенко, Чикаленко, Науменко, Вороний, Чупринка, Олесь, Коваленків штук п'ять, Русов-батько й Русов-син (Мишка), Грушевський, Єфименко Олександра Яковлівна й Петро Савич, — імена, які я згадаю з побожністю; мила, дорога Марія Костянтинівна Заньковецька, Кропивницький, Карпенко-Карий, Саксаганський, Садовський, Суслов, Глазуненко, Антонович Володимир Боніфатійович і Антонович Дмитро Володимирович (Муха), проф. Сумцов, проф. Багалій, Васильківський (художник), Дмитрієв (адвокат, видатний український діяч минулих літ) і його дружина Ганна Тимофіївна.

Ох, і скільки ж імен тиснеться зараз у голову! Лободовський, Катренко, Спілка Іван, Шваєв (Залізник), сумної пам'яті Міхновський, ще сумнішої—Бич-Лубенський Кость, брат його Іван Михайлович, Мороховець (інженер), Таранов-Білозьоров (інженер), Тимошенко (інженер), Сердюк (інженер), Вовк (професор), Нестеровський, В. В. Шихов, Кірпічов, Зернов, Мухачов, Зубашов—це професори Техн. Інституту, Рєпін, Сластьон (художник), Аркас, Липа, Боровик, Стеценко, (композитор), доктор Луценко (гомеопат), проф. Луценко (піяніст), проф. Рєдін, проф. Данилевський проф. Гредескул, Колокольцов, Ал. Вас. Колокольцова, інженер Прівалов, Пятницький (організатор народніх концертів), Луньова (відома записувачка нар. мелодій), Янчук, Суллержицький, а через нього—колектив Московського Художнього Театру, Варламов і (дядя

Костя) Петровський (режисер), Петлюра, Ерастов, Г. Доброскок і його брат, знаменитий провокатор «Золотые очки» — діяпазон нічого собі!

А імена пливуть і пливуть у пам'яті. Христина Данилівна і Христина Олексіївна Алчевські, Олексій Кирилович Алчевський, Іван Алчевський (співак), Григорій Алчевський (композитор), Л. Шиманов, Станиславський, Пономарьова, Карпова (відомі харківські громадські діячки), Раєвський, Безкровний (громад. діяч Кубанщини), Перелигин (харківський любитель артист, великий комік). Болгарин Шишманов (що був міністром освіти), а коли вже пішло на міністрів, то Глазов (був теж міністром освіти), князь Урусов (редактор Правительственного Вестніка) і тут же Матюшенко, Мельніков (відомий революціонер). А дід Іван на могилі Шевченковій, вічний вартовий! А Наташа нікому невідома свята істота, для опису якої не знайдеться у мене слів, але пам'ять якої живе й вічно жити буде в моїй душі. Бандурист — Пархоменко, Кравченко, Кучугура-Кучеренко й багато інших. Це все ті, про яких кажуть: «одних уж нет, а те—далече».

А ще ж Галичина! Ой-ой-ой!.. Франко, що дарував і мені хвилини свого великого життя, Гнатюк, Кобилянська, Стефаник, Лозинський, Маковей, Луцький, Хомик, Карманський, Пачовський, Твердохліб, Яцків, Вахнянин-батько, Вахнянин-син, Людкевич (Сясьо), Лопатинський Лев, Курбас, Верховинець, Стадник, Веселовський, Студинський, Дністрянський, Рудницький, Свенціцький, Трильовський, Попель, Шептицький, Романчук, Кубаля (поляк, професор), Кость Левицький

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

іще кілька Левицьких, Олесницький Євген, Паньківський Кость і Паньківський Северин, Січинський (що вбив Потоцького), його мати, сестри, Ол. Барвінський, Наталя Кобринська, Вол. Охримович-батько й Охримович-син, Труш (маляр) і його дружина (дочка Драгоманова), О. Волянський й вся його щира, гарна сім'я, Михайло Мочульський, та хіба я годен усіх пригадати? І з усіма тими людьми був у якихось стосунках, щось разом переживалося; а тепер усі ці імена поховані в братській могилі моєї пам'яті. Чи воззове їх коли до воскресіння на папері труба якого небудь архангела «Руха?»

Гнат Хоткевич

м. Харків
січень 1928 р.

ВІД ВИДАВНИЦТВА *

I. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ, В ЯКИХ ДРУКУВАЛИСЯ ТВОРИ Г. ХОТКЕВИЧА

А. В ГАЛИЧИНІ:

1. „Зоря“, — тут було видруковане перше оповідання Г. Хоткевича п. з. „Грузинка“ етюд Г. Галайди I/XI 1897 р.

2. „Літературно-науковий Вісник“—у ньому до 1902 року друкувалося дуже багато всяких заміток, а також більших річей („Блудний син“ (1899), „Біля вікна“ (1899), I. „Біла береза“, II. „Як тітка Майстриха глечика скидала“. III. „Шлях альтруїзму“ (1900), „Поезія в прозі“ (1900), „Спокій духа“ (1901), „Різдвяний вечір“ (1902), „Пристрасти“, драма в 4 діях (1904), „Чи потрібне“, драмат. малюнок у двох діях (1899), статті: „Я. Щоголів, огляд його життя й діяльності“ (1898), „Факт історичної вартости“ (про театр 1900), „Оцінка драми“ Тарас Бульба М. Старицького* (1900), „Новини нашої штуки (про „М. Васильківського“ (1900), „Оцінка драми М. Сластина „Приймак“ (1900). Після 1902 р. Г. Х. перестав давати свої речі до „ЛНВ“, і коли там що появлялося, то без його відома. Приїхавши до Галичини в 1906 році й познайомившись з Франком, Г. Х. дав до „ЛНВ“ свою премійовану драму „Лихоліття“, а потім, на особисте прохання М. Грушевського дав кілька літературних оглядів.

3. „Діло“—з помітних робіт: „Спомини з революції 1905 р.“ (відтак були передруковані з змінами в Харкові в 1926 році), „Земля“ Кобилянської (велика критична розвідка), статті про

* Подаємо короткі відомості про літературну діяльність Гн. Хоткевича.

БІБЛІОГРАФІЯ

Філянського й інш. поетів, спомини про Афанасія Матюшенка, цілий ряд публіцистичних статтів на різномодні теми. Вже коли Г. Х. прибув на Україну, почали в „Ділі“ друкуватися спомини з його тюремного життя, але урвалися.

4. В додатках до „Діла“ (виходили один час) друкувалися дрібні речі (між іншим під спільним заголовком „Зі старого записника“).

5. „Каменярі“ — друкувалася п'єса „Емігранти“, статті на педагогічні теми (Еллен Кей) і ще де-що.

6. „Дзвінок“ — „Казка для малих і дорослих“, переклади з Кіплінга й інше.

7. „Письмо з Просвіти“ — статті на різномодні теми.

8. „Мета“ (орган жіночих організацій) — „Рожі“ (оповідання).

9. „Світло“ — „Слово“ й ще де-що.

10. „Українські щоденні вісти“ (Америка) — передрук „Камінної душі“.

Б. НА УКРАЇНІ:

1. „Рідний край“ (видавався спочатку в Полтаві, а потім у Києві).

2. „Рідне слово“ — (Харків) — дуже багато матеріялу.

3. „Вісник культури і життя“ — з більших: „Люблю жєнщину“ (драм. етюд), стаття про скульптора Конєнкова, про прелюди Шопєна й інш.

4. „Українська хата“ — уривки з роману „Бєрєстєчко“, статті на літературні теми (там було вміщено цікаву статтю „Камні отметаєміє“).

5. „Шляхи“ — „Авірон“ і інш.

6. „Гасло“ — (Харків) — оповідання чи нарис.

7. „Нове Мистецтво“ — Першому революціонерові.

8. „Червоний шлях“ — „Гуцульські образки“, „Фєдькович і Шевченко“, й ще де-що.

9. „Вісти“ — „Тарас Бульба на харк. оперовій сцені“ дрібні замітки.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

10. „Знання“ — „Про бандуру“.
11. „Радянське село“ — на таку ж тему.
12. „Плужанин“ — „Д-р Франко безнадійно хорий“.

В. ПО РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСАХ:

1. „Харьковский Листок“ — дрібні статті, переклади.
2. „Южный Край“ — дрібні статті, переклади.
3. „Русския Ведомости“ — статті про Гуцульщину.
4. „Украинская Жизнь“ — стаття про бандуру, як музикальний інструмент, про гуцулів і ще де-що.
5. „Этнографическое Обозрение“ — „Несколько слов о бандуристах и лирниках“ (це доклад, читаний на XII Арх. з'їзді).
6. „Природа и Люди“ — про Карпати (з ілюстраціями).
7. „Искусство“ (Київ) — „О портретах Богдана Хмельницкого“ (з ілюстраціями).
8. „Волчанский Листок“ — стаття „О Дафнії Калениченка“ (це надзвичайно цікава рослина, що зустрічається тільки у Вовч. повіті і... на Алтайських горах), „Воспоминанія“ (сатирична замітка на те, як приймали Г. Хоткевича в одному великопанському домі, коли він їздив збирати матеріяли для історії Вовч. повіту), „Рибка“ й інш.
9. „Детское чтение“ — „Удивительные приключения муравья Сангвина“.

II. НЕПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

1. „З-над хмар і з долин“ — (український альманах. Упорядкував М. Вороний, Одеса 1903), „Aria passionata“, „Життєві аналогії“ (частина).
2. „Нова рада“ — (український літературний альманах, Київ 1908) — „Що бачила скеля“; „Життєві аналогії“.
3. „Багаття“ — (український альманах. Упорядкував І. Липа. Одеса 1905) — Життєві аналогії.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

4. „За красою“ — (в честь О. Кобилянської альманах. Зібрав О. Луцький. Чернівці 1905 рік) — „Дівчині українці“ і „Похорон“.

5. „Арго“ — (літерат. альманах. Упорядкували О. Пчілка і Ф. Петруненко. Київ 1903) — „Смерть поета Бельмана“.

6. Календар „Просвіти“ — (Львів на 1908 р.—статті: „Про Київ“, „Як годувати малих дітей“, „Як пізнати погоду“ і багато ще матеріялу.

7. „Річник літературний“ — українських і польських авторів, за редакцією Т. Михальського і Є. Лігоцького. (Київ 1909) — „Гірські акварелі“.

8. У збірнику, виданім закордоном анархістами, друкувалися „Воспоминання о А. Матюшенке“.

9. У збірнику, виданому в пам'ять Зарудного, видруковано: „А ми?“ приписане Зарудному.

10. „Записки Историко-филологического О-ва при Харк. Университете“ — Стаття про етнографічні концерти у всеросійськiм маштабі й програм тих концертів.

11. „Бюлетень секції Сходознавства“ — про Шякунталю.

12. „Записки Наукового Товариства“ — доповідь „Подорож по історичних місцях України“.

13. В „Бібліотеці вибраних річей“ (вид. А. Крушельницький, в Галичині) уміщено оповідання Г. Хоткевича „Сліпець“ чи „Сліпці“.

14. По різних хрестоматіях, підручниках, календарях і т. і.

III. ОКРЕМІ ВИДАННЯ

1. НАРОДНІ:

1. Галайда Г.: Добром усе переможеш (видано „Вс. И. Гуртом“. Харків 1899), а потім у російськiм перекладі автора видано „Обществом Грамотности“ п. з. „Добром все пересилиш“.

2. Про сиріт (збірничок віршів і оповідань для дітей — Харків 1903).

БІБЛІОГРАФІЯ

---

3. Богдан Хмельницький (як відбитка з „Альбому іст. портретів“, уже була набрана, але чи вийшла—невідомо).
4. Дивні пригоди комаха Сангвіна десь підхопив Г. Хоткевич (Львів 1901). У російському перекладі друкувалося в час. „Детское Чтение“, а тепер має вийти у виданню ДВУ.
5. „Життя“ — збірка про прояви життя в різних формах (Львів).
6. „Золото“ — така ж збірка (Львів).
7. „Київ“ — poradnik для приїжджих (Львів).
8. „Гетьман Іван Мазепа“.
9. Умови з'єднання України з Москівщиною в 1659 р.
10. Як підпадали укр.-руські землі під Литву (три книжки).
11. Соймова боротьба за Сігізмунда-Августа.
12. Люблинський сейм (усі книжечки під трьома останніми №№ мали дати початок серії— „Боротьба України за свою свободу“).
13. Декламатор для „Просвіт“, видано в 1918 році, підібрано матеріал, де говориться про Україну.
14. Хто ми й чого нам треба
15. Тексти дум і пісень галицьких концертів.
16. Теж для концертів на Україні.
17. Тексти гуцульського концерту.
18. Тексти концерту „Шякунталя“.

2. ЗАГАЛЬНО-ЛІТЕРАТУРНІ:

1. Поезія в прозі (перша збірка творів, Харків 1902): Портрет — Поезія в прозі — Верґеус Шореп'а — Етюд — Осінь — Біла береза — Ромаїс — Спокій духа і дух спокою).
2. „Лихоліття“ — Хроніка початку ХХ ст. в 5 діях (вийшло відбиткою з „ЛНВ“ у Львові 1906; для видання „Рідної думки“ у Харкові 1918 р. був складений переклад з російського перекладу).
3. „Вони“ — драмат. малюнок в 1 дії Львів, 1909; Харків 1920. (теж як переклад з рос. перекладу).

БІБЛІОГРАФІЯ

---

4. „Емігранти“ — драматичний малюнок в 1 дії. Мамаївці (Буковина) 1906 (відбиток з „Каменярів“).
5. „На залізниці“ — драматичні образи в 5 діях, Львів 1910, Харків ДВУ (для цього видання зложено було переклад з російського перекладу).
6. „Камінна душа“ — повість, Чернівці, 1911, Харків, 1922.
7. „Гірські акварелі“ — (нариси й новели). Харків, 1914.
8. „Гуцульські образки“ — це аналогічні „Акварелям“ нариси; вони друкувалися в „Червонім Шляху“ за 1925 р.
9. „Авірон“ — (повість) — журнал „Шлях“ 1917, потім окремою відбиткою, Київ 1917 р.
10. Мова Василь — „Старе гніздо й молоді птахи“, драма в 5 діях і 8 відмінах. Для сцени пристосував Гнат Хоткевич, Львів, 1909.
11. „О полку Ігоревім“ — (драматичні сцени). Ця робота була написана по-слов'янськи, а переклад на укр. мову (є й переклад на рос. мову) видав „Рух“.
12. На селі в 1905 році (драма) вид. ДВУ.

3. НАУКОВІ Й ІНШІ:

1. „Історія України“ — написана вся, з увзглядненням паралельної історії Московщини й Польщі; Полтавське Педагогічне бюро видало тільки I частину.
2. Григорій Савич Сковорода — життєпис, винятки з творів, листи.
3. „Кооперація в Галичині“ — (на рос. мові) вид. Союз-Банку. Це одна восьма частина роботи, яка була написана про Галичину (під час окупації Галичини московськими військами) і в друку не появилася. Є й переклад Гната Хоткевича цієї книжки й на укр. мову і мав видавати „Поюр“, але не видав.
4. Альбом історичних портретів — (три зошити, в кожному зошиті 4 портрети (drei Farbendruck) і стаття про них; де-які з портретів появилися в перший раз у літературі, як от портрет Хмельницького (до Гондіуса), портрет Скоро-

---

БІБЛІОГРАФІЯ

падського (з стін Лаври), Мазепи, Федора Ольгердовича, матери Мазепи, матери Виговського, Варвари Лангішівни, Паліїхи, невідомий варіант одного з протопластів роду Острозьких, портрет Костянтина Острозького і т. д., а загалом копій портретів є у автора коло 30-ти).

5. Програми етнографічних концертів (друкувалися в „Записках истор. филологического О-ва“ і вийшли окремою відбиткою).

6. „Веснянки“ — літературний опис концерту веснянок, але має наукове значіння, як перша спроба систематизування наших веснянок.

7. „Спомини з революції 1905 року“ — вид. ДВУ.

8. Народні українські інструменти.

9. Театр народній і середньовічний.

4. ПЕРЕКЛАДИ:

1. „Роки жури“ — (Спомини Савінкової), друкувалося в „Календарі“ Просвіти на 1908 рік, Львів.

2. Мордовець Д. „Сагайдачний“ оповідання; перекл. Гнат Хоткевич; Львів.

3. „Козаки“ — Л. Толстого (Львів).

4. „Історія українського народу“ — О. Єфіменкової.

5. „Підручник по історії для нижчих шкіл“ — О. Єфіменкової, обидві книжки у виданню Союз-Банку.

6. Шекспіра Комедія помилок.

7. Приборкання норовистої.

8. Сусідочки з Віндзору.

9. Мольєр Любовна досада.

10. Все не в лад.

11. Ото ревності.

(№ 6-11 у виданню „Рух“).

12. Гюґо — Король бавиться.

13. Шіллер — Вільгельм Тель (обидві у виданню „Книгоспілки“).

14. Джіованьйолі — Спартак (у перерібці для молоді), вид. „Книгоспілки“.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

15. Пейверінт „Мороз“ (видання Вс. І. Гуртом).
16. Як треба і як не треба (переклад двох річей, однієї Г. Успенського, другої Засодімського).
17. Як оберігати себе від хвороб (вид. Гуртом).
18. Добром усе пересилиш (з укр. на російську).
19. Шякунтала Калідаси (ДВУ — з третього варіанту перекладу).
20. Твори Стефаніка (на російську мову), видання „Укр. робітник“.

ІV. РУКОПИСИ *

А. НАРОДНІ Й ДІТЯЧІ:

1. Темнота й біднота. Перший мішок нового хліба.
2. Математичні гри та забави. Вип. I. 34 стор. вип. II. 72 ст. **.
3. Пригоди комаха Сангвіна, част. 2-га гл. I-VI, 26 ст. ***.
4. Збірничок загадок, що зібрав їх дідок Гнат Галайда****.
5. Збірничок баєчок за-для любих діточок, 21 ст. in 8°.

* Ця частина найбільше повна, бо це писалося вже не з пам'яті, а рукописи Гната Хоткевича переглянув у свій час Я. Довбищенко (до 25-річчя літературної діяльності); отже сюди внесено було все, що знаходилося на той час, за виємком, очевидно, річей, що попропадали. А пропало багато й пропадало з різних причин: то було відіслано комусь та там і захрясло, то в жандармських руках, то під час переїздів та мотань в усі боки, а найбільше від вогкості та миші поїли.

Від'їздючи з Львова, Г. Хоткевич рукописи, що їх неможна було везти до Росії, спакував у кошик і віддав до „Просвіти“. Цікаво—чи зберігся той кошик.

** Це так у списку Довбищенка. А був іще й 3-й випуск, очевидно пропав. Ці три частиною перекладалися з аналогічних книжок, частиною були вигадані Гнатом Хоткевичем.

*** Це Г. Х. думав пустити свого Сангвіна в подорож і при тій нагоді по-знайомити читача і з природою чужих сторін і з побутом і з завойованнями людського ума.

**** У Довбищенка не занотовано, а така річ була.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

6. Збірник для молоді, 16 ст. in 8°.
7. Біднота (збірник віршів), 10 ст. in 8°.
8. Підліткам на Різдво, 27 ст. in 8°.
9. Блажен чоловік, що й скотину милує, 46 ст. in 8°*
10. Добрі поради (лікування худоби й людини) 21 ст. in 8°.
11. Наша земля, 34 ст. in 8° (два варіанти не скінч. **).
12. Простенька бесіда про ґрунт та про угноєння, 10 ст. in 8°.
13. Суспільний лад і допомога, 10 ст. in 8° (не скінчив).
14. Від чого? (тепло, роса, хмари), 5 ст. in 8°.
15. Про світ (місяць), 6 ст. in 8°.
16. Про хвороби на очі, 9 ст. in 8°.
17. Лікарські поради, 21 ст. in 8°.
18. Народне заступництво, 16 ст. in 8°.
19. Пролетар, здобувай собі права, 3 ст. in 8°.
20. Мати (збірка для дітей, не зазначено у Я. Д.).
21. Як роблять папір***.

Б. ЗАГАЛЬНО-ЛІТЕРАТУРНІ:

1. Берестечко, істор. роман, гл. I—LXVII, 330 ст. in 4°, 25. ст. приміток.
2. „ гл. I—LV (переробл. текст), 307 ст. in 4°.
3. „ Матеріяли до роману (звиш 500 арк).
4. * Уривки з роману 8 шт.—5 арк. друк. ****

* Ця книжка була написана давно. А потім (вже далеко пізніше) була переписана та відіслана кудись до Катеринославу та там і пропала.

** От зосталося тільки 34 ст., а їх-же було багато. Г. Хоткевич надумав дати серію книжок, які повчали би простого читача про походження землі, планет; далі то мало перейти взагалі до людського знання, словом щось вроді популярної енциклопедії.

*** Це було написано для Петербурзького благодійного т-ва, як тільки воно заснувалося. Післано туди й загинуло.

**** Це те, що зосталося. Таких уривків було більше, але Г. Х. розіслав їх по часописах, та там вони й пропали. От збереглося тільки два уривки всього 70 ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

5. Мирон Штола опов. про опришків (на рос. мові) 18 ст.
6. О славном отаманѣ Довбушѣ (на рос. мові) 51 ст.
7. Біла (флюїда), два тексти 36 ст. і 34 ст.
8. Життєві аналогії (вісім оповідань) 82 ст. in 8° *.
9. Житейские аналогии (переклад на рос. мову 104 ст. in 8°).
10. Бувають хвилини 3 ст. in 8°.
11. Самогубець 3 ст. in 8°.
12. Так умер поет Бельман (без початку) 12 ст in 8°.
13. Версеuse Шоріп'а 1901, 9 ст. in 8°.
14. Страшний суд (гумореска). Не скінч. 4 ст. in 8°.
15. Дід Андрій (оповідання) 1900, 10 ст. in 8°.
16. Діяволиця (оповідання). Не скінч. 11 ст. in 8°.
17. В монастирі (оповідання) 1900, 8 ст. in 8°.
18. Похорон (психол. нарис) 20 ст. in 8°.
19. Разговор редактора с губернатором (гумореска) 7 ст. in 8°.
20. Bella donna 12 ст. in 8°.
21. Курсистка Оля (розмова професора) 18 ст. in 8°.
22. Дві дячихи 6 ст. in 8°.
23. Жертви патріотизму (сатира на польсько-українські відносини) 7 ст. in 8°.
24. Грузинка (оповідання) 18 ст. in 8°.
25. Щоденник студента Олеся 70 ст. in 8°.
26. Як тітка Любка Майстриха глечики скидала (гумореска) 7 ст. in 8°.
27. Сторож Кузьма (оповідання) 64 ст. in 8°.
28. Путь альтруїзму 12 ст. in 8°.
29. Біла береза 10 ст. in 8°.
30. Дід Нечипір 18 ст. in 8°.
31. Оповідання Ольги Семенівни 22 ст. in 8°.
32. Ренегат молдаванин 32 ст. in 8°.
33. Лоріо (Юдіф) 17 ст. in 8°.

* А рукопис Штоли починається нумерацією 300, отже т р и с т а попередніх сторінок загинуло. Та ще мабуть стільки ж і послідуєчих. І це на рос. мові. А написано ж то було в с е на укр. мові (гуцульським діалектом).

БІБЛІОГРАФІЯ

---

34. Дівчині-українці.
35. А слухай но, голубко, що я буду тобі говорити (збірка) 57 ст. in 16°.
36. На руїнах Січі 10 ст. in 8°
37. Цикл казок українських земель (Київщина, Чернігівщина, Полтавщина) 79 ст. in 8°.
38. Рожі (нарис).
39. Два шуми. Збуджена.
40. Що бачила скеля 1902, 12 ст. in 8°.
41. За Юрішком 84 ст. in 8°.
42. Добуш 68 ст. in 8°.
43. Д-т (нарис) 1902 14 ст. in 8°.
44. Смерть козака-бандуриста в степу 8 ст. in 8°.
45. Розділ з неіснуючого роману 4 ст. in 8°.
46. Ожидання життя 8 ст. in 8° (не скінч.).
47. Син товпи 10 ст. in 8°.
48. Романс (іронія) 1901 5 ст. in 16°.
49. Размышлення октябриста на рабочем празднике 1-го мая 24 ст. in 8° *.
50. Смерть на барикадах 2 ст. in 8°.
51. Цісар затвердив 12 ст. in 8°. **
52. На селі (Жироїд) 1 ст. in 8° (не скінч.).
53. Пісні закоханих — то єдині пісні 10 ст. in 8°.
54. Я загасив усі свої вогні 8 ст. in 8°.
55. Подружнє „щастя“ 7 ст. in 8°.
56. Пісня пісень 3 ст. in 8°.
57. До самітника 3 ст. in 8° (не скінч.).
58. Етюди по товпі 4 ст. in 8°.
59. Похорон емігранта 2 ст. in 8°.
60. Гуцульські казки 2 ст. in 8°.
61. Волоська церква 2 ст. in 8°.

* В перекладі на укр. мову вміщено в цім томі.

** Це, очевидно, з циклу нарисів, що торкаються Січинського й уміщені в цім томі; отже ще 5 літ тому ця річ була, бо її занотував у своїх замітках Я. Д., а тепер нема.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

62. Квітка (Десть єсть сад...) 5 ст. in 8°.
63. Уривки з „Кам'яної душі“ 52 ст. in 8°.
64. В царстві тіней (Тенар і Лехей) 18 ст. in 8°.
65. Чотири пари 2 ст. in 8°.
66. Бандурист співає про невільників 5 ст. in 8°.
67. Радість (оповідання) 5 ст. in 8°.
68. Добром усе переможеш 16 ст. in 8°*
69. Все йде... все минає 6 ст. in 8°.
70. Дарабов. У коршмі. Ранок. По-через верхи. Потомок Добушів 120 ст. in 8°**.
71. Конец Юриштана (рос. мовою) 58 ст. in 8°***.
72. Вічні чуття 18 ст. in 8°.
73. Першому революціонерові.
74. Гірські акварелі (рос. мовою).
75. Спаситель гл. I—XVII ст. 100 in 8°, гл. I—XXXVIII (чорновик)****.
76. Чудной гость (опов. мовою книжною рос. XVI ст.).
77. Уривки „Хто я? Хто ми“ (так у Я. Д.) 4 ст. in 4°.
78. Гершуні 3 ст. in 8°.
79. Герцен 2 ст. in 8°.
80. Прогресісти 2 ст. in 8°.
81. До надчоловіка 2 ст. in 8°.
82. Малоросійський патріот 4 ст. in 8°.
83. Стара Україна 1 ст. in 8°. *****.
84. Галицький патріот 2 ст. in 8°.
85. Значіння нот та квіток 2 ст. in 8°.
86. Ossolineum 1 ст. in 4°.
87. Д-р Франко безнадійно хорий 3 ст. in 8°.

* Як уже згадувалось, ця річ була й по російськи.

** З річи „Потомок Добушів“ у ДВУ загублено було дві сторінки, але яких не можна відтворити, бо то запис автентичної бесіди гуцула.

*** Раз є „Конец Юриштанта“ рос. мовою, то очевидно був перекладений і ввесь збірничок „Гуцульські образки“, але видимо загинув.

**** Це проба першого роману, затіяного тут, але переписуваного вже закордоном. Та якось він не сподобався Г. Хоткевичеві, й він його залишив.

***** Це з давніх-давнешніх вражінь від гри одного з кращих кобзарів Харківщини Гната Гончаренка.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

88. По тюрмах і етапах гл. VII—XV 14 ст. in 8° *.
89. Думки про ідеали Ніцше 10 ст. in 8°.
90. Різні уривки 280 стор. + 30 стор. in 8°.
Стільки списав Я. Довбищенко.

В. П'ЄСИ:

1. Рогнідь в 5-ти діях, укр. мовою 104 ст. in 8°.
2. „ Другий прим. 85 in 8° (не повний).
3. „ Слов'янською мовою 100 ст. in 8° (нема кількох сторінок).
4. „ Укр. мовою 66 ст. in 4° (без кінця).
5. Рогнідь в 5-ти діях, рос. мовою (не зазначено у Я. Д.).
6. Пристрасти на 4 дії 60 ст. in 8° (два примірн.).
7. Чи потрібне на 2 дії 13 ст. in 8° (два примірн.).
8. Люди... люди на 3 дії 55 ст. in 8°.
9. „ рос. текст, дія 1-ша, 14 ст. in 8°.
10. О полку Ігоревім в 7 карт. на рос. мові 64 ст. in 8°.
11. „ на укр. мові.
12. „ на слов'янськ. мові 192 ст. in 8°.
13. Чорна рада (Куліша) пристосовано до сцени, XII картин 200 ст. in 4° (два вар'янти).
14. Василій Жучков (кат.) на 4 дії, 38 ст. in 8° (російською мовою писане).
15. те ж 28 ст. in 4° друковане на машинці.
16. те ж укр. мовою **.
17. Железнодорожники (на рос. мові) 90 ст. in 8°.
18. Довбуш 54 ст. in 4°.
19. Тетралогія „Богдан Хмельницький“ (чорновик).

Стільки у Я. Д. Але не зазначені річі, які без сумніву були вже тоді в рукописах, як от:

* Заголовок дав Я. Д. Це спомини з тюремного життя, відіслані в свій час до „Діла“, почали там друкуватися, але припинилися.

** Нема в рукописах. Під час усяких пертурбацій жандармських і інших рукописи Г. Х. зоставалися так собі й попадали хто й зна куди. Ця річ у когось на руках.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

20. Молодий Криштоф.
21. Море укр. мовою (загублене).
22. " рос. мовою.
23. " в перекладі з рос. на укр.
24. Щастя (в двох прим.).
25. Гуцульський рік.
26. Непросте.
27. Практикований жовнір,
28. Антін Ревізорчук.
Річі 25-28, як рівно і 18 — по два й по три примірники писані рукою Г. Х. (бо їх грали), окрім того друковані на машинці.
29. Лихоліття на рос. мові.
30. " переклад рос. на укр.
31. Вони на рос. мові.
32. " переклад на укр.
33. Тоннель 16 ст. in 8° (зазначено у Я. Д.).
34. Святополк Окаянний (фрагменти трагедії).
35. Верещака (проект драми).
36. Тетралогія Богдан Хмельницький у першій редакції.
37. Тетралогія Богдан Хмельницький у другій, цілковито відмінній редакції.
  - а. Суботів.
  - б. Київ.
  - в. Берестечко:
  - г. Переяслав.
38. Іом-Кіпур (за Короленком).

Г. СЦЕНАРІЇ ДЛЯ КІНО:

1. Гуцульський год 44 ст. in 8°.
2. Антон Ревізорчук 44 ст. in 8°.
3. Храбрый солдат 50 ст. in 8°.
4. Непростое 40 ст. in 8° (в двох прим.).
5. Добуш 40 ст. in 8°.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

6. Слово о полку Ігоревом 28 ст. in 4°.*
У Я. Д. непомічені, але були:
7. Кілька сценаріїв на теми „русских былин“.
Пізніше писані:
8. Камінна душа.
9. Гуцульський рік (цілком інша робота).
10. Непросте (теж нова робота).
11. Шякунтала.
12. Сорочинський ярмарок.
13. Ніч під Івана Купала.
14. Майська ніч (у двох редакціях).
15. Загублена грамота.
16. Ніч під Різдво.
17. Зачароване місце.
18. Страшна помста.
19. Вечори на хуторі коло Диканьки.

Д. НАУКОВІ ПРАЦІ:

Капітальна робота по історії Вовчанського повіту; складається з таких частин.

1. Орографічний нарис.
  2. Географічний „
  3. Геологічний „
  4. Метеорологічний нарис.
  5. Ботанічний „
  6. Зоологічний „
  7. Історичний „
  8. Історія Земства.
- Всього коло 200 друкованих аркушів.

Друга капітальна робота.

9. Історія галицького театру (коло 80 друкованих аркушів).

* Очевидно, є ще один список in 8°, бо вони всі були переписані в зошиті. Але для кіно тих часів всі ці сценарії показалися за складні.

БІБЛІОГРАФІЯ

Третя

10. Історія України (з неї тільки одна частина друк.).

Четверта

11. Галичина (на рос. мові; з неї $\frac{1}{8}$ друковано).

П'ята

12. Ортографічний і пояснюючий словник слів трудних для написання й трудних для зрозуміння. *

13. Тяжба салтовців з Пасеком у XIII в. 160 ст. in 16°.

14. Слобожанська старовина 45 ст. in 16°.

15. Матеріяли з часів царювання Петра та інш. 70 ст. in 16°.

16. До історії театру 16 ст. in 8°.

17. Дрібні зміни дат у де-яких документах часів Богдана Хмельницького 20 ст. in 8°.

18. З приводу однієї частини Дневника Освєньціма 13 ст. in 4°.

19. Гр. Сав. Сковорода.

20. До портретів Мазепи 3 ст. 8°.

21. Як управлявся Київ у давні часи 14 ст. in 8°.

22. Розвідки до портретів історичних діячів 200 ст. in 8°.

23. Фінансова реформа часів Яна Казимира 20 ст. in 4^{o**}.

24. Кооперація на території України 3 ст. in 8°.

25. Історія села Деркачів (не скінч.).

26. Матеріяли до неї 95 ст. in 8°.

27. Полеміка з Єфремовим 45 ст. in 8° (не все).

* Він двічі починав складатися—раз „СОЮЗОМ“ (коло аркуша було набрано), а вдруге самостійно, але так і зостався недрукованим.

** Це уривки, а цілу статтю було відіслано до Києва й там загинула. А жаль, бо вона висвітлювала одну подію, про яку історики не знають і не вгадують

БІБЛІОГРАФІЯ

---

28. Рецензія на „Украинское движение“ Щоголева 5 ст. in 8° (нема кінця).
29. Уривки: „Що за процес?“, „Торжество музики“ (на оборотних сторінках „Спасителя“).
30. Критична зам. на „Сон Макара“ Короленка 12 ст. in 8°.
31. Про п'єску С. Ф. В. — „Коханці-шкідники“ 2 ст. in 8°.
32. Велика стаття про „Землю“ Кобилянської (зосталися лише уривки).
33. „Гасителі“ (крит. стаття).
34. Літературні пережитки. 200 ст. in 4°.
35. Недужі (літературні замітки, це відносно Плюща) 4 ст. in 4° (не скінч.).
36. Програм видавництва 6 ст. in 8°.
37. Замітки на програм, розсиланий колись Благодійним Товариством.
38. Доклад про культурні розривки для народу*:
39. Український стиль (Полтавське земство) 10 ст. in 8°.
40. П'ять зошитів різних виписок про театр.
41. П'ять зошитів матеріалів до „зради“ Мазепи.
42. У Я. Д. не помічено, але є ще кілька зошитів виписок етнографічних.
43. Гуцульська фразеологія 30 ст. in 8°.
44. Слов'янська „ „ 35 ст. in 8°,
45. Матеріали до словника Шевченка.
46. „ „ Федьковича.
47. „ „ до загального словника.
48. Пісня про Хому та Ярему 3 ст. (є усі).
49. Таких етнографічних матеріалів ще є багато, але вони у Я. Д. не занотовані.
50. Лазар 4 ст. in 8°.
51. Про бандуру та бандуристів (доклад на рос. мові) 10 сторінок.
52. О лирниках и кобзарях на XII Археолог. Съезде 17 ст. in 8°.

* З'їзд скликався не досить лівими елементами харківського громадянства, які рішили за всяку ціну не допустити Г. Х. на з'їзд—і не допустили. Доклад не був читаний навіть, хоч і був переданий другій особі.

БІБЛІОГРАФІЯ

---

53. Харківський національний хор та його завдання 18 ст. in 8°.
54. Робота художнього вокального квартету.
55. Етнографічні концерти (програми й передмови).
56. Листування (коло 200 ст.).
57. Різні документи.

Е. ПЕРЕКЛАДИ:

1. Сокальський „Українська пісня“ 70 ст. in 8°.
2. Данилевський „Послідні запорожці“ 90 ст. in 8°.
3. Уоллес „Бен-Гур“ 320 ст. in 8°.
4. Мякотін „Нариси соціальної історії України“ (у Я. Д. зазначено 4 ст. in 8°, але це очевидно помилка, бо того сторінок на 150).
5. Андрієвський „Послідні Київські сотники“ 16 ст. in 8° *.
6. Лермонтов „Бела“ 7 ст. in 8°.
7. С. Меч „З Москви в Крим“ 13 ст. in 8° **.
8. А. Даровський „Інтрига Саломонка“ 28 ст. in 8°.
9. В. Істомін „Причини народніх повстань проти Польщі в XVIII ст.“ 16 ст. in 8°.
10. Лінніченко „Відносини між Польщею і Україною“.
11. Засодимський „Федір Конокрад“.
12. Ніцше. „Так каже Заратустра“ ***.
13. Ю. Стоцький „Про місто Ровно“ 31 ст. in 4°.
14. Галицькі письменники (пер. на рос. мову):
  - а. Стефаніка „Бесараби“ „Май“, „Кленовые листки“.
  - б. Юр. Кміт „Сон“, „Завещание“, „Могорич“.
  - в. О. Кобилянської „Крест“, „Банк“, „У св. Івана“, „Время“.
  - г. Бордуляк „Дай, боже, здоровья корове“, „В первый раз“.

* Це з задуманої автором серії популяризації історичних знань. Було зроблено багато работ, але попропадали, от зосталися № 8, 9, 10, 15, 17, 18, 21.

** Це географічна серія.

*** Переклад зладив Г. Х. разом з Мих. Мочульським закордоном, але цей переклад не вийшов друком.

БІБЛІОГРАФІЯ

- д. Дерлиця „Последний бой“.
е. Ст. Ковалів „Деревенские промышленники“.
15. Дубецький „Кудак“ 36 ст. in 8°.
  16. Деровський „Перед турецькою навалою“ 32 ст. in 8°.
  17. Вальтер „Бетховен“ 24 ст. in 8°.
  18. Вейсенгоф „Соболь і панна“ 116 ст. (не зак.).
  19. Тарновський „Петро Могила“ 14 ст. in 8°.
  20. На музичні теми:
    - а. Листування з Римським-Корсаковим (у Я. Д. не зазначено, але таких матеріалів до іст. укр. музики у Г. Х. зібрано багато).
  21. Тарнавський „Значіння музики в православному богослуженні.“
  22. В трьох краях (збірник оповідань).
Каленіченко „Поїздка на Україну“.
Селіванов „Зима в середній Росії“.
Максимов „Білорусини“*.
  23. В різних морях.
Охочинський „Два роки в льодах“.
Станюкович „Далеко від берегів“**.
  24. По копальнях.
Серафимович „Під землею“.
Меч „Копальня“ „Петро Великий“.
  25. Д-р Кубаля „Королевич Ян-Казимір“ (на рос. мову) 60 ст. in 16°.
  26. Владуха „На роботі“ 2 ст. in 8°.
  27. Нелідова „Голодна доба“ 11 ст. in 4°.
  28. Кониський „Початки унії“ 4 ст. in 8°.
- Стільки у Я. Довбищенка. Треба ще внести сюди перекладні роботи за останнє п'ятиліття.***

* Це до загальної географічної серії.

** Також.

*** Це не вичерпує різносторонньої творчої праці Г. Хоткевича. Він ще й композитор. У портфелі в нього, в момент коли пишуться ці рядки, 182 музичні композиції, 69 речей для бандури, та 27 інструментальних творів.

.....
.....
A B I P O H
.....
.....

.....
.....

А В І Р О Н

I

Уже давно нема Моїсея...
О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами — всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них пророк божий, з котрим говорить сам Адонай, і котрий без страху дивиться в лице господа сил. Як дитина тишиться коло матери й вертає до своїх забавок, бо чує близько хранителя свого спокою, так Ізраїль, бачачи Моїсея серед сонму, стає певним, спокійним і вертає до своїх справ.

— А що, Моїсей нічого не говорив? — вставши ранком, питає сусід сусіда.

— Ні, нічого. Бодай я не чув, — відповість йому той, вибираючи сліди снідання з бороди. — А що хіба?

— Та нічого... Я так собі.

І, помовчавши, додасть:

— Бачив я вчора його на судилищі. Ей, великий муж!..

— О, так, так! — киваючи багато разів головою, притакне сусіда, і вони розійдуться спокійні, певні, що не стріне їх ніяка пригода, а чи й стріне, то

є кому подумати й порятувати. Він усе знає, все вміє, бо йому помагає сам господь.

Так!.. Великий він, Моїсей! Вдані словеса господні во уста його, і премудростю бога опоясані чресла його. По слідах божих ідуть стопи його, і мудрість всевишнього на ньому. Очі його бачили висоту й силу творця, і чуло грім глагола з небес вухо його. Божу борозну веде! Сіє божий виноград, виноградар найліпший, і нам дає пити з чаші благости господньої.

Де ж ти тепер? Сило, нащо кидаєш нас і робиш безсилими? Вітре, пощо перестаєш обвівати лиця наші, а серцям даєш горіти на вогні наших страстей? Великий пророче!.. Невже ти не знаєш хитання Ізраїлевого, і не вчуєш підбурюючих річей Корея з сонмом його, і Айнана, і брата, рідного брата мого Датана? О, затули вухо своє, боже, на хулу їх і не клади меча помсти на безуміє їх! Дай їм час схаменутися, бо вони схаменуться й пізнають сохрanyaючого путь їх в день, і вночі, і падуть перед тим, хто тримає їх життя силою звука імени свого.

* * *

Так говорив у душі молодий Авірон і блукав неприкаяно серед шатрів юдейських, напівсвідомо прислухаючися до гомону людей, перескакуючи через купи сміття й палицею відбиваючися від псів.

Уже давно отаборився Ізраїль тут, коло Синайської гори. Між шатрами вже стільки назбиралося різного бруду, що годі було пройти. То була розкіш псів і малих дітей. Вони, і ті й другі, як тільки блиснуло

сонце, виповзали з своїх закутків і починали бабратися в тім смітті, шукаючи зогнених останків їжі. А знайшовши, починали битися, — діти з дітьми, пси з псами, або перемішуючися; а той, хто подужав, з'їдав, сопучи та поглядаючи навколо — чи не хоче хто вирвати. Коли ж надходив час обіду, матері, пискливо верещачи, починали бігати по тих смітниках, знаходили своїх дітей, і часто можна було бачити, як яка-небудь розпатлана юдейка, призиваючи всі прокльони з небес, волокла двох дітей, мов кошенят, за шивороти, а третього підштурхувала спереду ногою.

А його нема! Нема того, хто все велить бути чистими, велить митися часто й далеко відносити сміття від шатрів. І жінки не дають собі труда відійти навіть кілька ступенів, а виливають усе тут же, одхиливши тільки поли. Коли ж хто пригадає їм накази Моїсея, вони тичуть тому в руки своє начиння й кричать:

— Неси сам, коли ти такий мудрий! Нехай несе, нехай несе, не перешкоджайте йому.

— Якби ти мав стільки дітей, як я, ти не хотів би навіть у-ночі встати для себе.

І здіймався крик і галас, і хмара докорів. «А ми хіба знаємо? Може завтра ж рушимо з цього місця і ніколи вже не розіб'ємо на нім своїх кущів вдруге».

...З тоскою блукав молодий Авірон між кущами, придивлявся до безладу, прислухався до гомону людей. А гомін цей, спочатку тихий і мало виразний, ставав все ясніший і ясніший з кожним днем, набирал сил і робився зухвалим: раби згубили господина, і душі їх здіймали бунт.

II

Головніше те, що ніхто не знає, коли він поверне.

Як прийшов Ізраїль сюди, до цієї гори від Рафідина, в той же день Моїсей був на горі й говорив з богом. Того давно вже не траплялося, певно тому, що не було гори: все рівна та рівна пустиня,— звідки ж би мав говорити бог? А тут така висока гора,— і Моїсей був на ній. І говорив з богом. А як спустився вниз, то закликав усіх старшин і сивих мужів Ізраїля і так казав перед ними:

— Бачу я, бачу, що захиталася де в кім віра божа. Чую я, чую, що хулу глаголять де-які вуста. А Ізраїль, маловірний, починає прислухатися до тої клевети вуст, і гасне ісповідання волі могутого серед люду його. І навіть мене, котрого милостью своєю благословив господь і покликав бути серединою між вами й собою, навіть мене починає де-хто вже неохоче слухати й кривитися на приказ мій і ширити між сонмом неправду про мене. І бачать очі мої нещастя будучини вашої ради маловірства вашого. Бачать очі мої голод і хворобу ваших дітей, проказу й струпи на грудях жінок ваших... Пси будуть вити між кущами вашими і в вашу постіль буде заповзати змія.

— Але великий наш господь і многомилостивий! Він не хоче погибелі народу свого, а умноження хоче й праведности. І от я став перед богом там угорі, й молив його: «Боже! — так сказав я йому,— тисяча літ — хвилина перед тобою, і вселенна — піщинка одна в десниці твоїй. Не бери гніву свого на Ізраїля, а візьми

ще раз слово милости на дітей своїх. Прости їм гріхи й не остав тут, серед цієї великої, страшної, ненажерливої пустині».

— І господь, милостивий в тисящах, сказав мені: «Так оповісти дому Яковлю й тако глаголи до синів Ізраїлевих. Бачили ви, що зробив я єгиптянам? Бачили ви, як підняв я вас, мов на крилах орліх, і вів пустиню аж до місця цього? Чому ж не переповняється серце ваше страхом перед силою моєю, і чому ви не слухаєте пророка мого, ні самого мене? Але дивися, Ізраїлю!.. Велика довготерпеливість моя, і милості моїї немає границь. Але й гнів мій без кінця, і бійся прикликати його на голову свою. Це даю вам закон! І коли слухом послухаєте гласа мого й святинею збережете заповідь мою, будете людьми моїми, вибраними з усіх. І дам вам землю, що тече медом і молоком, і умножу вас, як пісок морський, і скорю під ноги ваші всякого ворога, моя бо єсть земля і все, що на ній. А як і тепер не послухаєте останнього слова мого,— о, ліпше б вам не родитися на світ! Розкрию землю під кущами вашими й тамо вас знищу земним вогнем! Здвигну гору з місця й накрию вас, а небо поверну в полумінь і в поплавлений метал. Хто сміє стати проти мене?!.»

І перелякалася вся старшина, й усі поважні люди Ізраїля й прирекли одноголосно за себе й за родини свої й за роди свої: «все сотворимо, що пророче господь, і послухаємо всякого слова його. Так і скажи богові своєму й нашому»...

І знову пішов Моїсей на гору — донести господеві слова й приречення людей його. І знову, щасливий, бачив бога й узяв від нього закон і зійшов до сонму. А зійшовши, приказав велике очищення, щоб вимили люди одіж свою й тіло своє, і щоб умастили волосся, а чоловіки щоб три дні не входили до жінок своїх. А на третій день щоб піднявся Ізраїль рано і, не вкушавши нічого, ішов до гори Синаю й став у мовчанні й тихості довкола: прийде бо господь на гору показатися людям у славі своїй.

І як живо пам'ятає Авірон той трепет, з яким рушив він з батьком і родичами, і сусідами і з усім сонмом Ізраїльським до святої й страшної гори. Стали далеко, бо не велів Моїсей не то зіходити на гору, а навіть торкнутися її чим-небудь.

— Слухайте, ви! — говорив він перед відходом.— Я знов іду на гору, назустріч господу. Але з вас щоб ніхто не йшов за мною, навіть, і не торкнувся гори, бо інакше — смертю вмре, каменем поб'ється, або устрілиться стрілою. І чи то буде муж, чи жінщина, чи з скота що — все одно: не буде живий.

І всі з острахом поглядали на гору та дивилися одне за одним: чи не виступив хто вперед, чи не торкнувся хоч тінню отого каміння, за яким, на його думку, вже починається гора.

Був ранок. На голім, чистім небі підіймалося сонце, заповідаючи страшну спеку. І небо й пустиня були такі просторі, порожні, що здавалося, якби крикнув, то крик цей понісся-б аж у безконечність,— і лише гора, свята гора повилася тайною: верх її був за-

критий чорною-чорною хмарою диму,— і так чудно й страшно було дивитися на чорну хмару серед яскраво рожевих тонів пустині.

Тисячі очей дивилися, і тисячі серць билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл. Весь сонм стояв на ногах; жінки й старі діди, опершись на палиці, стоять і чекають, піднявши голови догори й моргаючи сльозавими очима; кріпкі мужі, непохитно уставивши голови, наморщили брови, лише зрідка хіба хто погладить чорну кучеряву бороду; жінки з страхом іноді поглядають на хмару, а більше стежать за дітьми,— як би вони, загравшись, не відбігли та, боже борони, не торкнулися якого каменя гори. Молодші матері так і зовсім не відпускали від себе дитят, а тримали їх за руки або загортали в полу своєї одежі. І лише чийсь песик нараз вибіг із товпи і, нюхаючи, плентався по передгір'ю.

— Гляньте, гляньте... Пес...— зашелестіло між народом.

— Чий то?

— А я знаю?

— Він умре.

— Ні. Він сказав про скотину й про чоловіка, а це — пес.

І всі шепотіли й чогось чекали, але ніхто навіть не крикнув і не тюкнув на пса. А песик побігав, помахав хвостиком, потім став передніми лапами на камінь і, піднявши голову догори, тоненько й неприємно завив.

І в цю хвилю, не знати звідки, прилетів гострий камінь і вдарив пса коло вуха. Заскигливши, пес по-

чав крутитися на одному місці, а кров бризкала з рани й окропляла камінь. Потім упав, скріб лапами пісок, а ще потім — у червоній калюжі лежав непо-рушно з вишкіреними зубами. Але про нього всі забули, бо сталося щось ще страшніше.

Хмара над верховиною гори стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, — і нараз розітнулося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі, і трубили в них велетні. Страх обгорнув серця всіх людей, чоловіки впали на коліна, жінки притуляли до себе дітей своїх, а в далекому таборі завили прив'язані п'єи.

І побачили всі, що біжить Моїсей з гори й кричить щось, і махає руками, мов кличе. Високий, старий, так швидко біг він, мов молоденький парубок, а довге сиве волосся маяло й якусь авреолю творило над його головою.

— Що він кричить? Кого він кличе? — зашуміли люди, бо з-за гromу й звуку труб годі було щось розібрати.

— Він нас зове! Нас! — закричали передні.

— Нас зове перед лице бога!

— Ходімо! Ходімо бачити господа сил!

— Не йдіть! Не йдіть! — кричали другі. — Ми не хочемо вмирати.

— Не може чоловік винести погляду очей господніх, і сяйво вінця осліпляє смертного.

І ще страшніше заревли труби й загрихотів грім. Слава ведущого предстала перед Ізраїлем, і сила Сильного показалася яво. І закричав нарід:

— Не йдемо! Ти, Моїсею, вибранець божий, і тобі глагол його. Говори ти з ним, а ми з тобою.

І затихли громи й труби, і почав кричати Моїсей перед товпою.

— Великий єсть господь бог Ізраїля! Бачили страх його? Чули глас труб небесних? Але бійтеся вчути голос вишнього самого! Бійтеся! Бійтеся!.. Бійтеся!..

І ревнули знову громи й труби. Моїсей побіг знов на гору, а люди, перелякані, затуркані, в страху, закриваючи голови полами, тікали від гори і, лиш відбігши далеко, зупинялися від цікавості.

І всі бачили, як Моїсей сміло ввійшов у чорну хмару на вершину гори, і всі чули, що от як настане мовчання — це, значить, говорить Моїсей, і його голосу нечутно; а потім загрімлять громи й труби — це господь закриває міддю голос свій. І всі, перестрашені, вертали до кущ своїх, але разом з страхом чули радість: кожному приємно було знати, що його бог такий сильний, такий могутній.

III

А як повернувся Моїсей з гори, то приніс з собою закон господа. Раніше ж не було закона. Приніс і читав його старшинам, і були там великі й мудрі слова:

«Не зробіть собі богів срібних, і богів золотих не зробіть собі, а складайте мені вівтар із землі, і на нім паліть всесоження ваше.

«Хто б'є отця свого або матір свою — смертю вмере. Хто злословить на отця свого чи на матір свою — смертю вмере.

«І коли б'ються два мужі й поразять жону непразну, і буде младенець її поврежден,— да візьметься око за око, зуб за зуб, рука за руку, язва за язву, вред за вред.

«І як злодія зловлять уночі і вб'ють,— нема в тім убивства. Колиж сонце зійде над ним й тоді він умре — умре й той, хто вбив його...

«Не озлобить пришельця і не образить його, знаєте бо душу його — сами були пришельцями в землі Єгипта. І вдову й сироту не озлобить, бо як образите їх, і вони, застогнавши, возопіють до мене,— слухом почую глас їх і розгніваюся яростію, і поб'ю вас мечем. І будуть жінки ваші вдовами, і діти ваші сиротами.

«Шість літ сій землю свою і збирай плід її, а в сьоме літо дай їй спочивок. Тако сотвори й виноград твоєму і маслинам твоїм».

І багато ще всяких мудрих і святих слів. А накінці говорив устами Моїсея господь: «Слухай, Ізраїлю! Це посилаю аз ангела мого перед лицем твоїм,— да збереже шлях твій і введе в землю, що приготував я тобі. Послухай його і не ослухайся його, ім'я бо моє на нім. І коли слухом послухаєш гласа мого і сотвориш все, що скажу тобі,— ворогом буду ворогів твоїх і супротивлюся супротивникам твоїм. І благословлю хліб твій, і вино твоє, і воду твою, і відверну хворобу від тебе, і число днів твоїх збільшу. І устрашу всі язики, де йтимеш ти, і обращу вся супротивная твоя в біг. І положу преділи твої від Чермного моря до моря Філістимлян, і від пустині до великої ріки Єфрата, і передам в руці твої сидящих там, да не змішаєшся ти з ними й не послужиш богам їх».

І написав всі ті слова божі Моїсей у велику книгу і заповів, що відчитає їх привселюдно й урочисто. Люди раділи, що вони ще щось убачать, що мають нову тему для безконечних оповідань,— і всі тішилися.

Моїсей велів зробити перед горою великий кам'яний вівтар, а довкола нього — ще дванадцять менших, числом колін Ізраїлевих. Вівтарі мусіла поскладати молодь, якій приказано було також назбирати сухої трави, хмизу, кізяків, взагалі — всього, що могло би горіти, на чім можна б було спалити жертву богові.

Авірон був щасливий, що й він може доложити своїх рук до святої праці, що в призначених для божої жертви вівтарях буде і його камінь. І камінь Авірона все був найтяжчий, і оберемок підпалу його все був найбільший; він подряпав собі руки, видаючи як найсухіший хмиз, тремтів від напруження й був увесь мокрий від поту.

Де-хто з молоді, користаючись з того, що око старших не надзирає за їх роботою, полягали собі на сонці або бігали, ганяючися один за одним, але Авірон засоромив їх, сказавши:

— Що ви робите? Як вам не сором? Ви ж господеві служите роботою. Цеж він буде приймати жертву на камені цім, і до його ніг підійметься дим з опалу цього. Чи ж лінивством та жартами повинен будуватися вівтар божий?

Хлопці справді засоромилися, щиро взялися за роботу,— і дванадцять кам'яних вівтарів мов виростало коло великого вівтаря під горою Синай. Коло кожного з них

по обох боках лежали великі купи сухого опалу, а коло головного вівтаря були його цілі гори.

Ще задовго до півдня почали збиратися людне і великим півколом оточили місце жертви. Хто стояв, хто сидів, хто мовчав, хто балакав, але всі поглядали на кущу Моїсея. Вона стояла на невеличкому пригорбку, і видно її було звідусюди. Коло неї великою купою згромадилися всі сімдесят старіших Ізраїля,— вони ж мали приносити жертву сьогодні.

От заворушилися коло кущі Моїсея — певно вийшов він. Так і є! Він вийшов, і видно, як, тримаючи обома руками, несе книгу слів Єгови. Від повности душевної не міг устояти Авірон на місці й побіг; побіг назустріч Моїсею, щоб бачити його, щоб бути близько нього, щоб відкинути камінь з дороги його. Він так любив його зараз, так безконечно любив!.. І біг, скільки доставало сил, щоб хоть бігом трішки заспокоїтися.

Поважно й розмірено йде Моїсей і зціпив уста. Щось пробували заговорити до нього старшини, але він не відповідав, і був як кам'яний бог.

— То шкода, що божі слова віддані на папірус, — говорив один з семидесяти. — Чому ти не попросив бога, щоб він написав тобі свої заповіді на камені або на міді? А то папірус таки папірус, а не камінь і не мідь. Те б уже було на сотні літ.

Моїсея, здається, вразили ці слова, він навіть затримався на одну мить, але може то так лише здалося, бо не рухнув ні м'язню, і ні звука не почулося у відповідь. Старшини, бачучи, що зав'язати розмови ніяк неможна, замовкали й собі й ставали такими ж поваж-

ними, як і Моїсей. Та й крайня була пора, бо всі очі було звернено на них.

От і вівтарі. Широко всюди розступався нарід, пропускаючи свого пророка. Моїсей підійшов до головного жертovníка і, упавши на коліна, почав голосно молитися. Нарід хотів повторяти слова його молитви, але, очевидно, не міг, і мовчав всякі обривки фраз, що довелося почути від сусіда справа або від сусіда зліва. Безбожний Корей з своєю жінкою й дітьми стояв на ногах, тоді як всі люди впали на коліна, і голосно реготав з тої нісенітници, яка виходила з слів Моїсейової молитви, перейшовши стільки тисяч ротів. Авірон мимоволі все те мусів слухати, бо не вдалося протиснутися наперед: із старшинами йти було ніяково, а зараз же по них нарід так стискався, що хлопця зовсім одтерли кудись у-бік. І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх. Хотів був він щиро молитися, але це жартування й насмішки вбили в нім увесь релігійний настрій, і як він не старався потім знова відповідно настроїтися — вже не міг.

Та й справді це було трудно. Сонце страшно пекло голову, а гостре каміння різало коліна. Десь там, напереді, коло Моїсея, щось відбувалося; може й велике, може й святе, та колиж тут нічого не було ані видно, ані чути,—і поки та святість доходила сюди, минаючи тисячі спітнілих людських тіл, проходячи через тисячі розкритих на спеці ротів, то з неї вже нічогісінько не зоставалося, і вона тут була вже байдужістю й обов'язком, от як і це клячання.

І Авірон почав розглядатися по товпі, і замість молитви всякі інші думки почали ворушитися в нього в голові. Он стоїть на колінах товстий Іелїл, зложивши руки на пузі; сонно примружилися його маленькі свинячі очка й шукають на землі найменч освітленого предмета, щоби спочити від гострих променів сонця. Хоч він і стоїть в молитовній позі, але одразу видно, що думки його десь далеко, і Авірон навіть знає де—в Єгипті. Іелїл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потребував робити, а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що різав людям скотину, з якої брав собі, звичайно, найліпшу часть і продавав потім хоч своїм, хоч Єгиптянам. І дуже не хотілося йому кидати Єгипту; так не хотілося—страх! Але що ж він міг поробити проти волі цілого народу—треба було йти. І він пішов, але думка його не перестає критикувати Моїсея; тому він зробився одним з найближчих приятелів безбожного Корея. І тепер при кожному жарті підсміхується він масними своїми губами й притакує ледве помітним рухом голови, хоч стояти на ногах, так як Корея, і не стало в нього сміливости.

А от Малехет. Вона ще молода жінка, але так багато дітей в неї, що вона вже виглядає старою. Їй немає навіть часу молитися ніколи: то шити вона повинна щось на дітей, то знов ще одного родити. Та вона якось і не боїться бога. «Ну-щож!»—каже вона,—«він дав мені стільки дітей і тепер мусить бачити, що я зовсім не маю часу на молитву». І, здається, вона права: діти її—молитва її.

А тепер от стоїть вона на колінах, така худа, тонка, як патик,— і просто відпочиває, бо вона не стоїть власне, а сіла, прикривши ноги. Їй так рідко доводиться посидіти спокійно, що вона рада й цьому випадку.

А деж Асха?

Де ті очі, що любі Авіронові більше від усіх очей на світі? Де вона стоїть на колінах, і яку молитву шепочуть уста її впрост до вуха господня? О, як хотів би Авірон стати поруч неї на коліна, і як молився б він тоді, дивлячись хоч на тінь її!..

І від тої згадки тепло-тепло зробилося Авіронові в грудях, і забув він і Корея, і біль своїх колін, і так молився в душі:

«Поможи мені, боже, взяти Асху за себе, бо я люблю її. Я буду вставати до схід сонця, щоб принести води вмити їй ноги, і пізно вночі лягатиму, щоб зробити за неї вечірню роботу. В свято і в будень умащу найдорожчим елеєм волосся її, сам з любовію обстружу сандалію і ув'яжу ремінь на нозі її. І первенця мого тобі, о Адонай, присвящу, і десятого овна спалю перед тобою з стад своїх. Дай мені Асху, боже!.. Ти ж маєш силу промовити до серця батька її і маєш руку преклонити хотіння його»...

І після цієї молитви так захотілося йому бачити Асху, що він, скориставшись з того, що всі вже повставали з колін, встав і собі та пішов шукати. Але ніяково було довго плентатися між людьми: певне зачалася вже жертва, бо видко було дими напереді, а люди, хоч і повставали з колін, але стояли в побожній тихості. А до того ще замість Асхи надібав Авірон

усіх своїх, і батько, суворо щось зашипівши, показав стати коло себе.

Авірон не міг не послухати й став поруч брата Датана та, очевидно, вже безнадійно мусів стратити весь свій молитовний вогонь. Датан, заховуючи, зверхню побожність, всеж знаходив хвилину, щоб шепнути братові щось уїдливе, саркастичне.

— Корей говорить, — шепотів він, — що це все бреше Моїсей: ніякого бога він не бачить, а тільки туманить людей. А що труби було чути на горі, так це просто забрав він з собою 40 душ своїх прихвістнів з коліна Левіїна та й велів їм дуднити з хмари.

— Мовчи... Прошу тебе мовчи, — тихо говорив Авірон братові. Йому боляче було слухати образливе слово на пророка, на вищого з людей. А крім того... це будило в душі його сумніви, а він не хотів їх. Йому так добре було в його вірі, він так любив свій щирий запал і свою молитву, що просто не хотілося виходити з того запашного саду на повний куряви й сміху життєвий торг. Сумнів — це ненажерливий змії. Йому даєш руку — він хоче серце, йому даєш день — він хоче життя.

Тут люди нараз почали кричати чогось, і далеко-далеко пустинею понісся стоустий гомін, лякаючи самотнього орла на стерві.

— Що? Що сталося? Чого кричать?.. — суетливо питає Авірон.

— Хіба я не так само знаю, як і ти? — відповідали йому.

Авірон, скориставшись з того, що й батько, зацікавлений, роззявив рота та спинався на пальці, аби хоч що-небудь побачити, — потихеньку відійшов і почав проштовхуватися наперед.

Молитва, очевидно, скінчилася. Люди почали рухатися, переходити з місця на місце, голосно розмовляти. А коли Авірон добрався до передніх рядів, він побачив, що люди всі були забризкані кров'ю. Мов вишкірялися ці яскраво червоні плями на білих святкових уборах і разили око в сліпучому сяйві сонця.

— Що тут було? — розпитував Авірон.

— А ти де був хіба?

— Я був тут, лише стояв далеко...

— Ну, була жертва, ну?

— А чому кров на людях?

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою. Нарешті, знайшовся якийсь охочий до розмов і розповів у подробицях, як відбувалася жертва, як половину крові Моїсей вилив на вівтар, а половиною окропив людей, говорячи: «Це кров завіту, що завіщає його господь вам у всіх словесах своїх»...

— А деж він сам? Де Моїсей?

— Він узяв з собою Арона і Надава та Авіюда, а також сімдесят старіших наших і повів їх на гору показати місце, де стояли ноги самого господа бога.

— Страх, страх! — хитаючи головою говорила якась жінка. — Ато хіба ні? — питала вона знов, хоч їй ніхто не суперечив. — Як знати? Може вийти вогонь з-під землі й спалити, та й уже.

— Боги всі сердиті, — підхоплювала друга. — Я бачила раз у Єгипті, як вирвався Апіс. Може ви гадаєте, що він побив мало народу? Ну-ну!..

І жінки почали пригадувати всяке страхіття, але Авірон їх не чув: гадкою він був з тими сімдесятьма, що пішли дивитися на місце єднання господа з землею. О, якби Авірон міг бути там! Він облив би сльозами кожний камінь, він лежав би день і ніч коло місця того й не боронив би скорпіонам лазити по лиці й по грудях, — аби дивитися й дивитись, і пити без кінця одну мисль: «Він був тут! Він, Адонай!..

І в хлопця пробігла навіть думка — завтра рано, як спатиме ще весь сонм, побігти скоком молодого оленя й самому знайти місце те. Його легко пізнати: воно певно світиться, як сонце, і довкола нього розцвіли неземні квітки, а все живе, що є на горі, стоїть і дивиться й говорить: «Він був тут, він, Адонай»...

Але потім хлопець згадав, що Моїсей не велів наближатися до гори під страхом кари, та і взагалі те гріх. Та й чи буде ще тримати господь те місце в святості одверто, чи може спалить невидимим вогнем і поведить вирости за ніч на тім місці густим тернам, або положить камінь великий. Ні, ні!.. треба перестати навіть думати...

І він зідхнув. Так жаль йому стало себе, що от він уже скільки прожив, а й досі не бачив нічого надзвичайного. Чому він не протисся раніш сюди? Може б він тоді попросив гарненько Моїсея, — і святий пророк взяв би і його разом з тими сімдесятьма.

А довкола гудів юдейський табір. Люди зраділи, що вже скінчилася молитва і що можна цілком свobodно рухатися, говорити, розмахувати руками, — і нагороджували себе за довге стояння на колінах. Балачки були палкі й велися на сотні тем; кожному хотілося щось сказати. Одні судили-пересуджували сусідів; другі висказували сумнів, чи вернуться старшини живими, чи не осліпнуть бодай; треті обмінювалися гадками про сьогоднішні вражіння. Якийсь присадкуватий юдей з рудою бородою різко говорив:

— Еге! Це так, і все те добре, що ви говорите, але в нас і без того дуже обмалалося вже скота, а тут іще тягнуть на жертви, та й на жертви, та й на жертви. А мені яка з того користь? То б я сам з дітьми його з'їв, того барана, а кістки дав би своєму собаці, — а то з'їдять його жерці та прислужники. А ти за те, що годував, що беріг, що напасав — не маєш навіть хвоста. І я питаю вас — що в тім доброго?

— Гріх так говорити, — остерігав другий. — Гріх і сором. То богові жертва, не людям.

— Добре, богові. Але пощо ж богові доконче м'яса? Чому він не хоче чого іншого? Бо левіти м'ясце люблять.

— Прив'яжи собі язика, чоловіче! Та ми ніколи й не бачили того м'яса. І хоч те подумав би ти своєю головою: чи вистарчить кількох ваших баранів на таке число слуг божих?

Так обіззався один левіт, що не знати звідки опинився поблизу. Останніми часами їх взагалі чомусь всюди стало повно: де зібралася купка людей, де

зав'язалася яка-будь балачка, — дивись, уже левіт поблизу, стоїть, слухає, вв'язується в бесіду. Але їх обов'язок служительства був такий ще новий, що люди забували про нього і вважали їх от за таких же самісіньких, як і всі юдеї: один був з коліна юдиного, другі — Ісахарового, а ці з Левіїного, — от і все.

Але тепер рудий юдей чомусь надзвичайно вороже глянув на левіта й буркнув:

— Піди донеси Моїсею...

— Я не донощик, та зрештою не маю чого доносити, а от ти, певно, маєш кущу близько кущі Корея, що говориш його словами.

І, замкнувшись в рівнодушну неприступність, відійшов левіт геть та наблизився до другої купки бесідників. Тут низенький грубий, але рухливий юдей, критикував простоту Моїсейових жертв і взагалі обряду:

— Ну, що то таке? — говорив він, жестикулюючи руками. — Сьогодні взяли барана, розрубали його на часті, де-що спалили, де-що з'їли; завтра знов взяли барана, розрубали його трішки інакше — і знов де-що спалили, а де-що з'їли. І все те відбувається тут же, на очах у всіх, без усякої урочистости, без усякої таїни. Ну, що то за обряд? Я люблю так молитися, щоб у тебе аж мороз по-за спиною ходив, щоб було на що подивитися, було чого й послухати. Тоді чоловік і молиться інакше, і думки його стають якісь інші, і сам він більше прив'язується до бога. Он у єгиптян! Як можна порівняти навіть з нами? Які в них храми, ай-ай-ай!.. Цілий день можеш ходити в них

і заблудити серед тисячі-тисяч колон. А туди, де жерці роблять своє діло, хіба можеш ти не то дістатися, а навіть глянути, глянути хоч би одним оком? Ану, хтів би я подивитися, хто б посмів! Так враз і здох би на місці!.. А як вийде процесія, та жерці всі в золоті, а опахала блищать дорогим камінням, а боги в квітках, а музика, а спів — ігі-гі!.. От тут починає чоловік молитися так, що аж шкура на ньому тріщить, а очі — як не вилізуть з лоба. А в нас? Пхе! — і він аж губи вивернув від погорди.

— Ну, а деж би ми могли мати такий храм, як у єгиптян? Таж ми сьогодні тут, а завтра де?

— А я хіба кажу... доконче такий? Хіба я так от, точнісінько так сказав? Я не хочу такого храму, але нехай мені дадуть бога, щоб я його бачив, щоб міг поцілувати, доторкнутися рукою. Ато хіба я бачив свого бога? Або ти, або він, він — та всі? А-ну виступи наперед, хто бачив бога?

Юдей говорив голосно й сильно розмахував руками.

— Моїсей бачив, — несміло відповів хтось.

— Моїсей! — жваво підхопив низенький. — А що я маю в кешені з того, що бачив Моїсей? Хто бачив, той нехай і вірить, а я не бачив, то я... не... — тут він зупинився й швидко озирнув всіх своїми лисячими очками, але зараз же прибрав попередній тон. — Ну, я можу вірити, а можу й ні. Я то вірю, бо чомуж би я не мав вірити, але... але хіба і всі такі, як я? Є такі, що й не вірять.

— І ти з ними, — сказав хтось, не знати хто з гурту.

Чорненький перелякався й почав клястися, що він завше давав на жертву, і що йому ніхто не може нічого закинути, але його мало хто слухав. Левіт же, здавалося, і зовсім не чув про що тут була бесіда, бо стояв відвернувшись й пильно дивився на гору. Чомусь ніхто вже не хотів провадити такої бесіди далі, і всі порозходилися в різні сторони, пристаючи до інших гуртків.

Тим часом сонце вже не на жарт почало припікати. Люди почали непокоїтися, бо були голодні. Розмови стали більш крикливі й менш зв'язні; кожному хотілося, щоби його послухали одразу, і то його одного. То там, то там якась мати, голосно кричачи, мов би приходила остання її година, задирала сорочку дитині й давала кілька голосних ляпанців; а друга, молодша, потай виймала з пазухи сир і, відвівши дитину, мов за яким ділом, трішки вбік та закриваючи своєю одежею, совала їжу до рота та наказувала швидче їсти. Але дитина, наївшись, починала хвалитися перед товаришами, ті прибігали до своїх матінок і сипали, як з мішка, різними докорами: всі їдять, лиш ми... всім дітям матері дають, тільки ми... і т. д. І між матерями повставала суперечка: одна починала докоряти другій гріхом та лякати карою божою, а друга виправдувалася, що вона сама—боже боронь!—і не подумала навіть їсти, лише трішечки, зовсім трішечки дала дитині, а з дітей навіть бог не питає суворо, бо вони ж такі дурні. Хіба вони розуміють, що таке піст?

І дуже всім обридло стояти; навіть у передніх, що бачили все й чули й захоплені були релігійним екста-

зом — навіть у них все вже випарило південне сонце, і зосталося лише почуття важкої конечности. І тому можна собі уявити, які раді були всі, коли нараз побачили громадку своїх ватажків, що спускалася з гори. Всі надзвичайно оживилися, забули й про спеку й про голод і, кричачи, почали тиснутися до того місця, де мали зійти старшини: кожному бо хотілося подивитись як найближче на людей, котрі от за хвилину перед тим бачили місце стіп господніх і, може, навіть торкалися його устами.

А купка старих дідів, із Моїсеєм на чолі, повагом, не спішачися, йшла в урочистому настрою і, оточена радісним, ляскаючим в долоні Ізраїлем, відповідала на запити. Всі були цілі, нічим не ушкоджені, ані одна волосина навіть не впала з голови; лише очі їх горіли від внутрішнього щастя, а уста сами говорили, прибираючи як найліпші, як найдорожчі слова. Авірон на цей раз уже протисся на самий перед і чув усе, від слова до слова.

Захоплення було повне! Старі люди бачили таке, якого не доводилося нікому з них бачити за все життя.

Місце, де стояли ноги господа, було, як би сказати... мов камінь сафір — лише де-де? — Хіба буває коли камінь сафір такий ясний, такий сяйливий, такий променистий, як сонце, і такий прозорий, як твердь небесна?.. Ні, це щось інше, щось неземне, — такі камені можуть бути лише на небі!

А довкола — все попалено! Великий такий круг, — і в ньому все чорне, як гнів божий, і Моїсей каже, що

так було б з усяким, хто наблизився б до місця того без божого позволення. О, славен господь! І славен Моїсей, великий пророк наш! Він єдиний, що може говорити з богом—і зостатися живим!

А Моїсей стояв осторонь і мовчав. Лице йому було суворе, і лише очі... горіли таким вогнем задоволення влади, що, справді, цей пророк сам здавався богом.

І всі люди були задоволені, і вернулися до куш своїх, і їли, і пили, і славили Господа й пророка його, а свого верховного ватажка Моїсея.

IV

А потім уже сталося це...

Знов пішов на гору Моїсей до бога, взявши з собою молодого Ісуса, сина Навінового. Відходячи, не сказав ані слова скільки часу пробуде на горі, коли його ждати; лише поставив на своє місце Арона, і пішов.

І всі бачили, як він увійшов у темну хмару, що все ще стояла над вершиною гори, і всі були спокійні, бо щож з того, як ватажок одходить собі на кілька днів від народу? Всього—кілька днів.

Але от пройшло три дні, п'ять, сім—Моїсея не було. Чим це можна було пояснити? Люди догадувалися всяко і взагалі багато, може навіть занадто багато, про це говорили,—бо хтось там сказав якесь нерозумне слово, про котре й забув через хвилю, а воно пішло вже сонмом, виростаючи, як сніжна куля, й тривожаючи собою уми. І врешті сталося так, що занепокоївся нарід, і повстало замішання серед нього... Ранком уставали сусіди, і перший запит був: чи не

вернувся? Жінки збиралися коло джерела і, набравши води в свої посудини, забували, що сонце вже зігріло її, що дома нема ані крапельки,—і балакали, балакали без кінця—все про одне. Вони умисне ходили по воду як найдалше, щоб побачити ще й інших жінок, щоб почути, що ще й там, у другім кінці стану, говорять люди. І після кожної з тих ранішніх і вечірніх розмов — новий клубок вістей розмотувався по сонму, заплутуючи навіть ясні уми та вливаючи отруту сумніву навіть у кріпкі душі. Мов ту воду, що приносили жінщини, вливали вони разом з усіма своїми свіжими вістками у камінь віри мужів,—і щілина сумніву росла, росла, розтріскувала камінь на порох.

І от почали вже непокоїтися мужі. Їх недовір'я і сумнів не були такі рухливі та жваві, не перелітали десять раз за один день від одних воріт стану аж до других, але тим твердіше вони вривалися в голову й сиділи там, як те каміння пустинь. І нечисленні були сумніви мужів, не прибирали таких розмаїтих, строкатих барв, але, раз зародившись, вже не переставали невпинно рости, мов добре годований бик. І вечірня бесіда мужів була похмурою і довгою; жінки наближалися до тих груп, але їх проганяли, бо невелика приємність мужеві пописуватися розумом своїм перед жінкою. Але жінки все ж лізли знов, хоч зовсім могли того не робити, бо кожна з них була певна, що про все довідається від чоловіка вночі. Але тож ще вночі, а жінки не хотіли чекати, крутилися довкола, вмішувалися

в розмову, не даруючи мужеству мужів навіть тих кількох годин.

Але добре. Щож на те все Арон, заступник Моїсеїв? Хіба можна думати, що він того нічого не бачить, не чує? Та якже він дозволяє ширитися неспокою проміж людьми? Невже він не знає, що з того насіння завше виростає гіркий плід?.. Ні, він, певне, бачить все те, але що він може? Та зрештою, хто його буде слухати? Коли відходить могутній ватажок і ставить на своє місце заступника — всі зараз же починають порівнювати й переконуються, що заступник зовсім не нагадує ватажка, бо і взагалі його ніхто не може наслідувати. А переконавшись, починають дозволяти собі лень і непослух, мов хочуть трішки відпочити.

Так було і з Ароном, але ще в більшій степені, бо Арон був м'який, добросердий і ласкавий чоловік, але безхарактерний і безвільний. І чи таким же несмілим рукам було тримати в послузі? Та ще кого?— Ізраїля, що з богом самим боровся й не раз вже, не два топтав заповідь його. Перед Моїсеєм тремтіли, і він не потребував навіть говорити, а коли говорив, то вже всі були певні, що слово його непохитне, і нікому навіть у голову не приходило спробувати не послухатись. На що вже Корей, а і той ніколи не посмів опертися одверто; висміював у затишку, критикував, але всеж виконував кожен приказ. Що він не став на коліна, як усі стояли? Так це тільки тому, що був дуже далеко назаді, а будь він там, коло Моїсея, — колінчив би так само й не пустив би пари з рота.

А Арон?.. Сумно було дивитися на його «верховний суд». До Моїсея приходили в трепеті, бліді; говорили мало, і лише до справи; той хто брехав — мимоволі запинався, збивався, й одразу всім було видно, хто правий, а хто ні. А коли по хвилі намислу вирікав Моїсей свій суд, з глибоким поклоном відходили тяжebníки, покоряючися засудові, хоч би який він був. Перед Ароном же ставали, як перед усяким іншим старшиною: кричали, сварилися, навіть билися перед ним. Один кленеться страшною клятвою, що він правий, а винен другий; другий ще страшнішою клятвою кленеться, говорячи те ж саме. Арон слухас їх, несміло пробує втихомирити, а коли нарешті той гвалт скінчиться й починається суд, Арон мов боїться образити й того й другого позовника, мов би хоче виправдати їх обох, а вирок придумає постановити такий, що ні та, ні друга сторона не бувають вдоволені й відходять ще більшими ворогами.

А останніми днями Арон і зовсім уже згубив голову під натиском своїх обов'язків. Люди мов ошаліли. Серед них почала ширитися злочинним якимсь розумом вигадана звістка, що Моїсей давно вмер, пропав там на горі, а значить увесь сонм, тисячі людей, жінок, дітей zostалися тут, серед пустині, не маючи дороги вперед, забувши дорогу назад. І от тепер тільки всім ясно стало, що за безумство був їх похід, і що за сила була Моїсей. Та це ж він, один він, вів усі ті тисячі в безвісній, жадній пустині, уміючи видобути воду, уміючи знайти шлях. Ніхто не питався його, чи ж він знає дорогу

до тої невідомої Обітованої Землі, чи також іде навмання, куди трапить. Нікому навіть у голову не приходило спитати себе: а по яких же признаках пізнає Ізраїль землю обіцяну? От прийдуть кудись, Моїсей скаже: «Так! Сюди я вас вів, бо, власне, цю землю обіцяв вам господь». І то має так бути? І він не зблудив і не завів зовсім до якого іншого краю?

Словом — не було сумнівів. На міцній горі, на грудях Моїсейових, побудувався спокій народу, і тривога спала. Але от тепер, як захиталася підвалина, як... як може щезла навіть вона з лиця землі, — всі ті сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою, — і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звила гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим — страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної кущі, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей.

— А ти гадаєш, Моїсей — хто? Може ти думаш, що в жилах його не тече кров, і що тіло його не боїться віспи?

— Правда, правда! Він такий же чоловік, як і всі ми, і так само може вмерти кожної хвилини.

— А, може, вже й умер, — завше додавав хтось невідомий і замовкав. Довго шукали всі очима, хто це сказав, але ніколи не могли знайти, бо це говорила кожна душа сама собі. І від слів того невидимого завше ставало страшно, хоч він, власне, нічого нового

не сказав. А раз попавши на стежку жахів, люди вже боялися навіть звернути з неї й починали собі намальовувати всякі найнеможливіші пригоди, що могли зустрінути Моїсея там, на горі. Хтось невдало й незграбно пробував боронити:

— Того не може бути... Бо коли він з самим богом міг говорити...

— То тим гірше! Власне тим гірше! — викрикував хтось інший, мов навіть зрадивши.

— А якже! От я тобі скажу, що знав я у Єгипті одного чужоземця, котрий умів говорити з львами пустині. І ніколи їх не боявся, ходив на місце їх їжі, котру видирав їм навіть з рота, спав з ними в їх логовах. Але щож? Однаково кінчилося на тім, що леви розірвали його. Бо з усіх слів, які він знав, він забув одне, маленьке...

— Так, так... Хто все лазить на високе дерево, мусить колись упасти з нього, як від старости чи перевтоми ослабнуть руки.

Сонце заходило криваво, — і це яскраве жорстоке світло мов ще більше дратувало умисли людей, веліло їм наближатися до краю пропасти. Люди починали говорити про найстрашніші річі, — і те, що вони говорили про найстрашніші річі, ще більше додавало їм боязької сміливости, робило їх зухвалими, веліло їм ще свавільніше сягати навіть на покров божої тайни, кощунствено зриваючи його перед собою. А потім знов дивилися на захід, чули, що от скоро, зараз навіть, настане ніч, розмови стануть ще страшнішими, і голос ще більше задрижить.

— Чому всі люди бачать своїх богів? — умисно голосно говорила висока юдейка. У неї був великий рот, і це показувало на сильний рішучий характер. — Чому всі люди бачили своїх богів, а лише ми — ні? — ще вище підіймала вона голос, а волосся вибилося з-під покривала й незграбними космами бовталосся по виду. — Я таки бачила де-що на своїм віку й знаю, що всі люди повинні мати своїх богів, і мають їх. І кажуть нам, що й ми маємо, але деж? Деж він є? Покажіть мені його? Я бачила Озіріса, я бачила бога Фта, я бачила Ізиду під чорним її покровом, але я ніколи не бачила Єгови. Нам говорить Моїсей, що ніби він бачив...

— Ні! Він ніколи того не говорив! — перебив хтось.

— Як не говорив? Говорив! Я сам те чув! І не раз!

— Не міг ти того чути, бо він того не говорив ніколи.

Починалася суперечка, котрій кожен був вдячний, бо вона хоч на хвилину відривала його від страшної теми. Зчинявся гвалт, після котрого вже ніхто не був в силі сказати напевне: чи таки говорив Моїсей, що бачив бога, чи ні.

— Але що мені з того, що він бачив? Коли я не бачив!

— А де він сам, той що бачив?

— Може, вже білють його кості там десь між камінням... А ми сидимо тут, як отара, і ждемо.

— Завів нас у пустиню й кинув. Куди нам тепер?

— Він нас вів. Він хвалив ту землю, котрої ми не знаємо.

О, навіщо ми послухали його і вийшли з Єгипту? Чи не ліпше було робити на єгиптян, ніж умирати тут в пісках лютою смертю? Де наш шлях і де надія наша? Ми не знаємо, що будемо їсти завтра. В Єгипті ми гірко працювали, але сиділи над казанами, повними м'яса, і хлібів їли досхочу, а тут голодна смерть погороджує нам і дітям нашим. Він пішов, він пропав, він умер там десь, — і бог його покинув нас. І не маємо ми тепер бога, і нема кому вести нас. Чому всі люди мають бога, лиш у нас не було його ніколи? Зробімо ж бога собі! Поклонімося йому! Нехай веде він нас куди хоче, а ми послідуємо за ним!

І даремне розважніші, богобоязливіші силкувалися заспокоїти нарід, погрожували, нагадували, — ніщо не помагало. На людей напав якийсь жах. Мов почули вони себе нараз виснущими над безоднею й хапалися за гостре каміння. І в криках людей чулося щось тривожне, і перелякані були всі рухи їх, і гомін їх вражав неспокоєм, і болючий був плач їх жінок. Здавалося: не знайди вони бога собі зараз же, в цю хвилину, — і всі збожеволіють, бо все пропало, всюди загибель... І приходила ніч, і нікого не заспокоювала. Довго тяглася, потім кінчалася, і знов наставав день, ще гарячіший, ще тривожніший; сонце розпалювало серця...

А між тими всіма товпами напів-шалених людей самітно й сиротливо товкся один — Авірон, і душа йому краялася. Падала слава Моїсейова! Падала віра! Руйнувався божий чертог!

— Та прийди ж ти, прийди, о пророче! — з стогоном простягав він руки й поривався бігти туди, на

гору, в ту страшну чорну хмару, що не зіходить з вершини. Знайти там Моїсея, розказати йому, що гине все, щоб вернувся він, будівничий, і знову скрипив своїм словом свавільні одиниці. Уже знову піднявся Ізраїль на бога свого, і глас молитви воплем біснова-того замінив. І сквернить святая, і путь господа небреже. Вернися, праведнику! Ти єдиний можеш умо-лити передвічного й відхилити десницю кари. Вернися!

Але що міг зробити він, хлопець? Чи схотів би ще з ним говорити Моїсей, коли б навіть довелось його там знайти? Чи повірив би? А чи не спалила б гора дерзновенного, чи не вбив би камінь, як того пса?.. І лиш безсилим сльозами кропив Авірон крик своєї душі.

У

А одного дня мов пірвало що людей.

Всі прокинулися рано, неначе з готовим уже рішенням. Не змовляючися й не радячися, великою гурмою зійшлися разом і, наповнивши повітря криками, сунули до кущі Аронової. Рухи їх були дикі, і обличчя їх були обличчями тих, що топчуть ім'я бога свого. Мов криком своїм і поблисками очей хотіли вони задушити докори сумління й забути в свавільних рухах та божевільних словах.

І йшла товпа, і росла по дорозі; жінки й діти вибігали наперед. Найприємніше було дітям: вони літали поміж кущами, збиваючи таку страшенну куряву, що нічого не було видно, підхоплювали уривки розмов старших і вигукували їх потім, як необорні

істини; а дорослі, чуючи свої думки повтореними в повітрі тисячу разів, набиралися переконання, що їй справді сказали щось велике. І обидві сторони були задоволені.

От і куща Аронова. Стала товпа, і крик зміцнів, виростаючи до якогось шалу, до потреби кричати. Заступник Моїсея вийшов блідий, тремтячи, і довго не міг сказати ні слова за шумом товпи. І лиш, як вона затихла, сказав, але сказав таке звичайне, таке вбоге слово... О, чи те сказав би Моїсей!..

— Чого хоче від мене Ізраїль? — так, тільки так сказав Арон. Голос його тремтів, і рука нервово куйовдила бороду.

Диким покриком відповіла пан-товпа, святкуючи свою силу й смирення ватажка свого. Нічого неможна було розібрати.

І просив Арон, щоб хтось один або бодай кілька чоловіка вийшли наперед і сказали бажання народу, але нічого не помагало — говорили всі. І вимахували палицями перед лицем самого Арона, і жінки кричали йому майже в ухо:

— Зроби бога нам! Досить нас дурити! Ми хочемо мати бога, як і всі люди.

А другі ще голосніше кричали:

— Де твій Моїсей? Де той сладкогласець, що так багато набрехав нам про якусь землю? Дай нам його, щоб ми розірвали його тут на шмаття й кров'ю його напоїли пісок пустині, може хоч цим умилоствимо тутешніх богів, і вони не вб'ють нас тут голодом і спрагою, і стрілами ворогів.

— Та він уже здох, той Моїсей, там десь на горі, — кричали треті.— Хіба ми не знаємо?

— Ти тут замість нього! То давай нам бога, а то ми тебе самого вб'ємо замість брата.

І перелякався Арон до краю. Він сам уже в душі почав сумніватися — може, й справді погинув Моїсей? От уже скоро півтора місяці добігає, як він пішов — і про нього ні чутки. І Арон уявляв уже себе на чолі цього дикого, свавільного народу, і тремтіла душа його: «що я з ними зроблю, з цими людьми жорстковийними? Зле зробив брат, що власне мене випхнув на це тяжке становисько»...

І безрадний, несмілий Арон готов був хоч зараз же віддати важке берло влади над ізраїльським народом, аби було кому взяти його. От і тепер: він і не пробував навіть обстоювати за законом, братом поставленим, і не потикався опам'ятати нарід, бо сам чув, що нічого з того не вийде. А тільки просив жінок, щоб дали свої сережки й персні, й всякі інші золоті прикраси на бога: наївний дід гадав, що жаль стане жінкам ізраїльським своїх дорогоцінностей, що вони зарепетують і вплинуть заспокоююче на своїх чоловіків.

Але не вмів оцінювати Арон того, що називається запалом людей. Як тільки сказав він слово про золото, почали зривати з себе жінки все, що було на них золотого, чоловіки кидали на купу золота й свої нашийники, і нагрудники, і пояси з золотими бляхами і обручі; ті, хто не мав при собі золота, побігли по кущах, витягали з схованок своє добро; і не минуло

може двох годин, як перед кущею Аарона наскидалася велика купа різного золота.

І побачив Аарон рішучість Ізраїля й смілість, з якою проривав він з Моїсейовим законом. Думав ще просто відтягатися; говорив, що оґ, мовляв, треба багато приготувань робити, довго ліпити форму, робити всякі порошки й т. ін.— словом, що це зовсім не така проста річ, як що може собі де-хто уявляє. Але товпа випхала наперед старого й славнозвісного майстра Веселіїла й кричала на нього, щоби він взявся за роботу.

— Цей зробить скоро!

— Ого! Ще й як!.. До нього навіть єгиптяни вдавалися, коли їм треба було лити їх богів.

— Ей ти, старий п'яничко! А ну, покажи Ааронові, як ти вмієш!

Веселіїв мусів голосно приректи всьому сонмові згону, і лише після того, як завірив своїм словом, що завтра або, найдалше, позавтра бог буде готовий,— люди заспокоїлися й розійшлися з піснями та криками радості по кущах.

— От тепер і в нас буде справжній бог.

— Нехай він веде нас далі,— доки ж ми будемо тут стояти?

— Пощо далі? Хай він верне нас назад до Єгипту: тепер єгиптяни стратили нас, то пізнали нам ціну і вже інакше будуть поводитися.

...І чув все те Авірон і ломив собі руки...

А на другий день надвечір бог, в образі тельця, уже був готовий. Нетерпеливий Ізраїль носив дрова,

жарко палив у печах і скоріше енергією народа ніж умінням майстрів, повстав телець. І не діждалися люди, поки він застигне навіть, і розбили форму вже тоді, як він ледве-ледве ще тримався і був такий гарячий, що одна жінщина, котра в безумстві хотіла його поцілувати, попекла собі губи і, виючи, бігала потім пустинею. А люди сміялися з неї вдоволеним сміхом осягших і раділи, що такий сердитий їх бог,

— От бог, так бог! — кричав нарід. — Це він вивів нас із Єгипту, а не Моїсей!

— Так, так, — кивали головами старі юдеї, — бог повинен бути тельцем, бо це найблагородніша тварина.

— А я сказав би навіть... овном повинен бути бог, бо що таке чоловік без баранів і овець?

І взяли великий-великий камінь із святої гори, котрої ніхто вже не боявся, бодай внизу, і поставили високо на пригорку; Аронові ж звеліли зробити вівтар перед богом і спалити на нім жертву всесоження й спасіння. І лиш тому, що наступила вже ніч, відложили свято на завтра й розійшлися, радуючися, по кущах своїх.

А ті, що zostалися вірними заповітам Моїсея, не виходили навіть з шатрів; було то коліно Левііно і де-які роди з других колін.

VI

І був уже сороковий день.

Тридцять дев'ять днів і стільки ж ночей минуло з того часу, як хмара покрила своєю чорнотою Моїсея на верху гори Синай. О, якби знали люди, навіть

якби знав один хто-будь з усього великого сонму людей, що власне сьогодні прийде Моїсей,— не було б тельця, не було б гріха перед богом невидимим, і не було б великої немилостивої карі його. Але ніхто того не знав,— і рано зібралися люди на жертву перед постаттю нового бога. Жінки були убрані в усе найдорожче своє, обличчя мужчин сяли радістю, і волосся дітей було добре умащене.

Арон приносить жертву. Він усе робив так, як Моїсей,— і людям приємно було, що от їх ритуал відправляється не перед порожнім місцем, а перед справжнім богом, якого можна бачити й мацати, не боючись карі за це. Їх душі спочивали після того страху, який наганяв на них Моїсей іменем свого невидимого бога й таємністю обличчя його. І їх радість була справжня, їх веселощі непідроблені, їх пісня свобідна: всім серцем вони відчували, що дійсно кланяються своєму богові, котрому нащадки їх будуть служити до кінця віків.

І взялися всі за руки, і чоловіки й жінки, і почали швидко крутитися довкола бога й співати йому. А ті що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби. І галас такий повстав у сонмі, що можна було подумати, немов знову проклятий Амалік напав несподівано, та оце недорізані люди кричать своїм передсмертним криком. А як дійшов уже шал найвищого напруження, і завертілися всі, як безумні, і крик перейшов уже в звіряче якесь нерозуміле виття,— нараз...

Щось сталося з товпою.

Ще один крик, але єдинодушний, мов з одних грудей, мов пустиня сама крикнула,—перервав дику оргію. Люди всі впали навколішки, і очі всіх обернулися в одне місце... З гори сходив Моїсей.

Він ніс якесь каміння тесане в руках, а довкола голови його, мов світло сяло. І здалека побачив він тельця і танець Ізраїля і побіг з гори, як молодий хлопець. І вихром свистячим, бурею пронісся крізь завмерлу товпу—і став перед тельцем...

І хвилину стояв лиш з дико виряченими очима, а потім закликав страшним прокляттям, підняв своє тесане каміння догори й ударив ним з усієї сили об землю. І розлетілися скрижалі на кусні, а Моїсей топтав їх ногами й кричав, страшно кричав, рвучи на собі сиве волосся:

— О, що ж ти наробив, Ізраїлю! Люди жорстоковийні, пощо прогнівили ви бога помсти! Таж поразить він вас, поразить страшно, і на діти ваші положить руку свою аж до дев'ятого коліна! О, Ізраїлю, Ізраїлю, що ти наробив!..

І кричав потім до брата, бризкаючи слиною:

— Ти!.. Ти, дурню старий! Що зробили тобі люди ці, що навів ти на них такий гріх великий? Якже ти смів забути слово моє й господа нашого слово, дурню ти старий і малоумче!

Арон безсило виправдувався...

— Знаєш же ти людей цих... хіба міг я їм супротивитися, коли вони прийшли цілим сонмом до мене й почали кричати: «Зроби нам бога! Зроби нам бога,

щоб ішов перед нами! Чому в усіх людей такі боги, що можна бачити їх очима, лише ми не маємо кому поклонятися!» І загрожували вбити мене й уже приступали до мене...

Але Моїсей не дослухав...

Нараз, завивши по-звіриному, побіг він до кущі своєї, закликаючи на бігу якимись незрозумілими словами. І пронизав жах серця всіх людей,—страшно було дивитися, як біжить перед ними й виє високий сивий дід. Усі мов повростали в землю.

А Моїсей вбіг до своєї кущі і схопив там військову трубу, і вибіг, і затрубив. І кричав дивним і страшним голосом:

— Хто господень, нехай іде до мене! Хто зостався вірним господу, нехай іде до мене!—І знов трубив, напружуючися, в бойову трубу.

І чуючи голос війни, почали збігатися до нього вірні, підперезуючися на бігу мечами. І прибігло коліно Левіно й вірні з інших колін. І Авірон підперезав свій меч. І ще, і ще, і ще збігалися озброєні люди, а Моїсей все трубив і трубив, аж поки не покрилася просторінь довкола кущі його сяйливими мечами й розбурханими людьми. Те, що вони zostалися вірними серед такого захитання, це наповняло їх груди гордістю й рішучістю, а серця їх тривожно билися, передчуваючи, що нині велика жертва буде богові, і не дурно мечі будуть виснути коло пояса, і м'язні не спочинуть. А коли вони дивилися на Моїсея, який він був запінений, розпатланий, розшарпаний, коли передавалося їм від нього те, чим горіла душа пророка,—о, тоді буря

якась повставала в їх грудях, зростала якась безплотна ненависть, і криками вони тривожили один одного.

А Моїсей кинув нараз трубою об землю, скочив на камінь і крикнув, але таким нелюдським голосом, що у тих, хто був поблизу нього, затремтіли ноги:

— Господь!.. Це глаголить до вас господь, бог Ізраїля!.. Горе вам!.. Горе вам! Руку мою наведу на вас і розвію вас, як пісок, і хліб печали вам дам і воду тісну!.. Це глаголить до вас господь: кріпко підперезіть мечі свої і, обнаживши їх, пройдіть крізь стан від одних воріт і до других. І убийте кожний брата свого, кожний ближнього свого і кожний сусіду свого!..

...Щось страшне почалося...

Мов дикі звірі, що від крові п'яніють і гублять розум, кинулося коліно Левііно на братів своїх. Забули левіти, що це не ворог, що це рідний же Ізраїль, з котрим пили і їли вони вчора. Забули, що тут ті, котрих вони поважали, любили, у котрих питалися поради. Все забули левіти. Те, що Моїсей помітно відрізняв їх від інших; те, що їх вибирав він завжди для жертвоприношень, давав їм до рук трішки якоїсь влади, — те відділило вже їх від братів тонкою, ледве помітною якоюсь перегородкою, вони чулися чимсь вищим, трішки чужим. І тому тепер забули вони серце в грудях, забули, що й вони такі ж самі юдеї, як і ті, що тікають перед ними, — і били, і рубали, і різали, мов увірвалися в дім запеклого й давнього ворога і мстять невинність судженої своєї. Якась таємна й страшна сила тягла їх уперед, і без думки, без вагання корилися вони їй,

пам'ятаючи лиш одне—треба пройти до воріт і вернутися назад, убиваючи.

І вони вбивали... Ганялися за тими, хто тікав; розрубували голови тим, хто, ставши на коліна, благав про помилування. Коли мати затуляла собою дитину — вбивали й матір і дитя; коли мати, кричачи несамовито, витягала немовлятко перед собою — вбивали й дитину і матір. Хлопчик термосив труп батька — меч перетинав хлопчика; двоє дівчаток тулилися одна до одної — обидві вмирили. І не було тут людей, тут були тільки — меч і жертва.

І Авірон, молодий, чутливий, з ніжною душею — теж біг у товпі синів Левіїних і зросив меч свій кров'ю. Він не пам'ятав нічого, біг у кривавому млосному забуттю, і навіть ім'я, дороге ім'я Асхи ні разу не прийшло йому до думки. Щезла свідомість, щезла душа, — зостався один інстинкт, дикий, обнажений, загіпнотизований інстинкт.

І тільки вже потім, коли всі вони, убійники, задихані, забризкані людською кров'ю, з блуждаючими п'яними очима, вернулися до кущі Моїсея, і пророк дякував їм в імені господа, призиваючи всякі благодаті на їх голови, — тільки від тої хвилі почала вертатися притомність до Авірона, але ще так поволі, що він, запаморочений, ледве розбирав слова Моїсея:

— Благословення дасться на вас, — звідкілясь мов здалеку-здалеку чувся придушений, але знайомий голос... А сини Левіїни стояли, похиливши свої голови, й усмішка щастя, щастя сповнення обов'язку, щастя майбутніх благ розцвітала на їх закривавлених облич-

чях. Вчора різали вони овнів, сьогодні людей, але все те однаково — для бога, во славу його.

А ззаду стогнав ранений сонм. Безсилі, побиті люди скавучали й лише проклинати вміли. І проклинали. І ці прокляття важкою удушливою хмарою зп'ялися над табором та, зливаючися з риданнями жінок, линули... теж — до бога.

VII

Ой, як заболіла душа в Авірона!.. Як тяжко стало йому, як хотілося б спомин самий вирвати з серця, забути свій кривавий меч і кривавий день... Кругом, кругом, всюди кругом, де глянуло око, де вчуло вухо — всюди стогін і плач, і прокляття. Авірон не міг собі навіть уявити, що людський язик може так страшно проклинати, що людський мозок може вигадати такі люті кари. З кожної кущі, з кожного шатра нісся плач і ридання, і безумні, тяжкі прокльони.

От чиєсь бідне полатане шатро. Кріпко зав'язані двері його, а всередині, б'ючись над чиїмсь трупом, тяжко кленуть Моїсея жіночі уста.

— О, нехай би вогонь спалив черево те, що носило тебе, і змія виссала груди, що годували тебе! О, нехай би черв ненаситний вселився в утробу твою і гриз би тебе день і ніч, аж поки не згинеш ти між шатрів, і пес прокажений відкине своє на лице тобі, і щоб тіло твоє зосталося одно серед пустині, і щоб гієни й шакали бридилися їсти його, і щоб вітер, пролітаючи, оминав би тебе, боячись запаскудити хвилю свою, боячись мимовільно занести затруєний

подих до джерела чистої води, до смоковниці. Бо від смороду тіла твого висхне вода, і смоковниця згорить, плачучи до небес і жаліючись: о, небо! невже ти не могло послати мені ліпшої смерти?..

І вила жінка, і чутно, як била себе в груди, а потім, ухопившись за волосся, рвала його на собі й ламала руки, вся витягуючися.

І не міг того чути Авірон... «О, пророче, пророче, що ж ти наробив?» — хлипаючи говорив він кілька разів і біг, біг геть із стану, щоб утекти, щоб не чути. А навздогін за ним з тисяч кущ, з тисяч уст неслися стогони, прокляття, море проклять.

Він біг, а йому здавалося, що всі знають, що всі бачили, як він рубав мечем, що от зараз з тої кущі вибіжить жінка й закричить: «не пускайте його! не пускайте його, він хоче втекти... Це він убив мого брата, не пускайте його!»

І все прискорюючи біг, вискочив Авірон за ворота і ще довго не зупинявся, ганяючи порожньою пустинею, без ціли, без напрямку, бо хотів тільки одного — зайти так далеко, щоб не чути гомону стану та отих божевільних прокльонів.

От він уже тут, він уже далеко. Тут уже спокій. Мовчання пустині поглинуло все, навіть той лемент юдейський. Спустилося небо між станом і тим місцем, де був молодий хлопець; пісок засипав сліди, і всякий, здавалося, зв'язок загубився.

Авірон сів і взяв голову в руки...

Далеко-далеко, повита туманом, виднілася гора Синайська, — і ще яскравіше вирізувалася на синьому

небі та чорна хмара, що з неї говорив колись бог. Десь тріщала цикада, щось живе проповзало кругом, але Авірон не бачив нічого й не чув. Він думав, і думи його були такі пригноблені, так жорстокі, що роздирали серце.

Хто тепер плаче там від його, Авіронового меча?..

Неясно пригадуються ті хвилини шалу, але щось так ніби мерещиться Авіронові якийсь бородатий чоловік. Він певно був кривий, бо так незграбно коливався, тіпаючи всім тілом. А коли почув, що молоді ноги доганяють, догнали його — обернувся. На одну мить побачив Авірон перекривлене страхом, обезсилене лице, слину на бороді... а потім уже нічого не пам'ятав, бо вдарив мечем прямо в лице. І ще пам'ятав ту мить, те дивне почуття, коли меч, вільно розсікаючи повітря, нараз стрепенувся на одну непомітну хвилечку в руці, в'їдаючися в тверду кість і розбризкуючи кров у повітря...

О-о-о!..

— Невже це було? Невже це могло бути?.. Защо, за що я його вбив?..

Він согрішив перед богом...

— А як я знаю, що він согрішив? Може, він і не кланявся тельцеві, може він пішов лише так подивитися...

А як і согрішив, то що?.. Що таке гріх?..

— Гріх — це те, коли я зроблю не так, як приказав мені Моїсей... Боже!.. Та й тільки?.. Мені приказав раз батько поставити кущу на певнім місці, а я побачив там нечистоту й поставив на другім, — то я вже согрішив і за це маю вмирати?.. Ой, щож це я нічого

не розберу... Поможіть мені хтось! Дайте мені зрозуміти, що не вбивство я зробив, а виповнив святий свій обов'язок. Покажіть мені гріх в усім його страху, в усій його остогиді великій, щоб я міг переконатися і бачити, ясно бачити що за нього треба було вбити того бородатого юдея й усіх, забитих сьогодні..

І він стогнав і не міг сидіти на місці. Встав, ходив пустинею, не находячи собі спокою. Саме поняття гріха якось так здрібніло в його очах, що він не міг віднайти різниці між простим непослухом і гріхом проти бога,— це здавалося йому однаковим. І він далі й далі тривожив себе питаннями, мучився, не маючи сили розв'язати їх: вони невпинною палючою низкою проходили через його мозок і лишали кривавий слід по собі.

— Моїсей велів тобі вбивати «брата свого, ближнього свого й сусіду свого»... Ну, а що якби справді ти зустрів сусіду свого, старенького доброго Ефуда, що тебе хлопчиком ще маленьким чукикав на колінах і приспівував жартівливу пісеньку? Ти вдарив би і його в лице мечем?

...Не знаю... не знаю...

— А якби брат твій стрінувся тобі, брат твій Датан? Ти ж напевне знаєш, що він згрішив, що він був коло тельця разом з Кореєм і кланявся новому богу, хоч може так само нещиро, як і старому. Він теж підбурював людей проти Моїсея, але ти разом із ним купався в Нилю і їздив на одному ослі,— чи ти вбив би брата свого?

...Не знаю... не знаю...

— А якби батько твій і мати твоя, люба печальна матуся, тікали б перед тобою, тримаючися за руки, і оглядалися б такими ж безсмысленими обличчями — хто наздоганяє їх, дзвонячи мечем, і побачивши, що це син їх, любий Авірон, з криком радості зупинилися б, — ти поразив би їх в ім'я боже?

...О, не знаю... не знаю...

— А як би Асха, прекрасна молода Асха, нараз, схрестивши руки на грудях, станула б і своїми очима, великими, як повний місяць, глянула б на тебе, чи підняв би й на неї руку і вдарив би в білі груди мечем?..

...О, Асхо, Асхо!.. Я не вбив тебе, але може вбив тебе той, хто біг обіч мене... Може, й над тобою тепер кричить мати так само, як та юдейка в шатрі... А може тіло твоє лежить у рові смороду, і пси лижуть мертве лице твоє?!

І холод обняв усе тіло Авіронове, мов серце саме обернулося в шматок криги. Щось мов прорізало його мозок і погнало, погнало назад до табору. І біг він, як розсерджений тигр, за кілька хвилин пробіг ту путь, що її йшов годинами і, задиханий спітнілий, вбіг до табору, але наткнувся на товпу: Моїсей знов зібрав сонм юдейський і знов щось робив перед народом. Мимоволі з уст Авірона зірвалося лайливе слово...

Протискаючися поміж людей, випадково побачив Авірон одного юдея, що мешкав у близькім сусідстві батьків Асхи. Зрадів йому, як рідному батькові, і питався, чи всі живі в сім'ї Йонатана. Той відповів,

що всі,—це заспокоїло Авірона одразу. Лише така втома напала на нього, що він тут же сів на якийсь камінь, хоч довкола всі стояли. Навіть не був цікавий розпитати, що там робиться напереді, на яку таку біду знов зібрав людей той Моїсей. І лише як нарід сунувся до води й потяг його за собою, спитав Авірон: «Куди це ми йдемо?»

Йому розповіли, що це Моїсей палив золотого тельця. Посипав його якимсь порошком, розвів довкола сильний вогонь,—і на очах у людей блискучий, сяйливий бог розсипався на сірий, трішки червонуватий порошок. Скільки золота пропало!.. А потім зібрав Моїсей той порошок, розтрусив по воді й велів потім усім пити ту воду. І всі, як барани, товпилися, віддавляючи один одному ноги, й пили.

За ніч велів поховати Моїсей усіх мертвих, а рано, раніш ніж сонце заблісне, всім зібратися й рушити геть із цього оскверненого ідолопоклонством місця і стати там, де побачать кущу його, Моїсея. Лише отаборюватися далеко від неї, бо вона буде від цього часу зватися «скинією свідіння», і до неї вже не буде мати права наближатися будь-хто, а прийде лише той, що шукає господа.

І одягли люди жалібні одежі, і стогони та плач разом з ніччю покрили весь табір. Засвітилися в усіх кінцях вогні, і страшні відблиски кидав полумінь на страшну роботу людей. По землі розпростерлися довгі тіні, і кінці їх губилися десь в темноті далеко, далеко...

От великий спільний костер кількох родин. Могутнє зарево кинув він від себе в чорні небеса, і криваві

плями світла танцюють по землі, по шатрах, по людях... І ходять люди в цьому криваво-червоному морі й ворушаться, а як підіймають руки — руки здаються безконечно довгими. Риють землю, обвивають мерців білими тканими, кладуть і закопують. І силою відтягують жінку, що мов кліщами впилася в труп свого єдиного сина, кричить, кричить... І громадкою сиві діди стоять над могилами й читають молитви, і сповняють скорочений, покалічений похоронний ритуал... А там далі виносять із кущі річі і в'яжуть їх, і скручують шатри, і б'ють ослів. А там розстелила мати де-що так просто на сухому піску пустині й положила спати дитину; і спить воно під той дивний гамір стогону й плачу суєтливих людей, і сняться йому тихі, ласкаві сни...

Авірон не спав цілу ніч, ходив від кущі до кущі, і де бачив мало рук, додавав двох своїх, молодих та дужих. Він робив усю найтяжчу роботу в похороннім обряді і хотів лише одного—щоб йому показали лице того, кого він ховає... Думав знайти рану на бородатім обличчі...

Так ходив від кущі до кущі, від трупа до трупа, рив могилу за могилою, а того не знаходив, та й трудно було знайти: убитих було три тисячі...

Жіночі уста дякували Авіронові за поміч, призивали на нього благословення бога, а йому здавалося те благословення прихованим прокляттям, і він скорше переходив далі.

І так не знайшов за цілу ніч. Лише змучився до того, що як над ранок доплентався додому, то впав, не роздивляючись куди, і заснув кам'яним сном.

Його збудив брат.

— Вставай, убійнику, вставай! Ану, признавайся, скільки ти душ убив учора во славу божу?

Авірон сів і протирав очі. Слова брата одразу вернули йому притомність, мов би облив його хто зимною водою. Він не знаходив, що казати, лише жалібно просив:

— Не говори... Не говори мені нічого...

— Ага! Тепер «не говори»? А вчора хто побіг, як шалений, з мечем ради одного слова того звіря кровожадного? О, та коли ж він уже нап'ється досита нашої крові, щоб перестав уже більше її пити? Знущався над нами Єгипет, але там ми бодай знали, що це наш господин, а ми раби, і що в нас є право бунту. А тут? Він переконав нас, що робить волю бога, що сам він нічого... все бог. Велить іти вперед, каже, що то бог йому явився й велів іти; велить стати — знов бог вибрав це місце. І навіть убивати людей — бог йому приказав. О, ви дурні, дурні! Проклене вас народ Ізраїльський разом із вашим кровожадним повелителем, бо ви виконуєте кривавий приказ, а не даєте собі труда навіть подумати над ним. Чи подумали ви над словами Моїсея: «бог приказує вам через мене йти і вбивати людей». Коли це йому бог приказав, га? Коли, відповідай! Ну? Я питаю тебе. Тоді, як він був на горі? Так чому ж він не сказав того зараз же, як тільки прибів: «Гей, ви, дурні мої! Був я на горі й там чув, як бог велів, щоб ви зараз же побрали мечі й убили три тисячі своїх братів»? Чому він так не сказав одразу, а почав розпитувати Арона

та лаяти його, клясти нас усіх, і тільки потім зібрав вас, сліпих безумців, і казав вам різати?.. Значить, не говорив йому бог нічого там, на горі! А деж він йому говорив? Тут, коло тельця? Так чому ж ми не чули голоса бога? Таж люди всі мовчали, було тихо, можна було почути голос бджоли, не то бога,— а ніхто нічого не чув. Я був там,— але я нічого не чув! Так, так!.. Я був там! Я кланявся тельцеві,— що ж ти мені зробиш? Може, знову візьмеш меч і уб'єш мене? Так бери, бери швидче,— я не боюся тебе!.. У, рабе сліпий, з прокаженою совістю!..

І Датан, увесь червоний, термосив брата й трохи не плював йому в лице. Авірон закрив очі руками, і коли б навіть бив його брат, не поворухнувся б оборонятись, а було б йому це тільки приємно. Чужі слова мов ще гостріші були, ніж власні думи, і пекли, як поплавлений метал.

— Одурманив вас Моїсей! Осліпив! — кричав Датан, забуваючи навіть те, що батько може почути ці богохульні слова.— Виколов вам очі й скував душу й волю! І, як барани, слухаєте ви всі його в усім і дивуєтесь його халдейським хитрощам!

І тільки як батько прийшов та насварив обох синів, що всі вже довкола готові, лише їхня куца стоїть, як стояла,— тільки тоді взялися хлопці до роботи, але Датан погорджував прислужністю Авірона.

VIII

Не встигли люди отаборитися на новім місці, як знов затрубила труба Моїсеєва, скликаючи нарід. Не

один погадав собі — о, та коли ж він дасть уже нам спокій! — але ніхто не видав і звука, бо страх обняв усіх людей, і замкнулися всі уста.

І зійшлися всі, і боязливо шепотіли, і не пізнати було рухливого свавільного балакучого Ізраїля. Поглядали на кущу Моїсея, що ген-ген далеко стояла від усіх, мов боючися помсти; коло неї видно було й самого Моїсея. І всі бачили його — от так само, як кожний бачив брата свого. І бачили також молодого Ісуса, сина Навінового, що стояв побіч пророка, — і обличчя їх були однакові: суворі, рішучі.

Не раз, було, Авірон заздри́стив цьому молодому парубкові, що той так близько завжди може бути коло Моїсея і всюди ходить з ним, і слухає пророчих розмов, але сьогодні чомусь рівнодушно поглядав Авірон на того щасливця.

І от так стояв Ізраїль і дивився, не знаючи пощо його сюди скликали, аж поки не почалися чудеса. А почалися вони з того, що увійшов у скинію Ісус — і нічого не сталося, а Моїсей був на дворі. І от високо підняв руки Моїсей і теж увійшов до середини скинії. І як тільки закрились поли за ним — піднявся з землі, чи з неба зійшов, — ніхто вже того докладно не вмів сказати, — але всі бачили ясними відкритими очима, як перед дверима скинії став огнений стовп. Серед білого дня, при світлі сонця бачити великий стовп вогню, що стоїть коло кущі й не палить її, — це ж таки було страшно. І тому не дивно, що люди всі, як один, упали на коліна, поклонилися до землі. Та так уже й zostалися, бо знову почули неясний,

але громовий голос бога, а йому відповідав тоненький, як ниточка, жалібний голос Моїсея.

Потім вийшов Моїсей із скинії — і вогненний стовп кудись щез. А пророк підійшов близько до народу і став говорити:

— Ізраїлю безумний!.. Слухай, що говорить тобі господь твій! Великим согріхом згрішив ти, Ізраїлю, переступивши закон завіту, сотворивши тельця собі і принісши жертву йому. Нема більшого гріха перед богом, як забути ім'я його, як нема більшого гріха перед царем зловмишляти на життя його. І тому ярістю лютою воз'ярився на вас господь і так говорив мені: «Сини, що родив я їх і возвищив, ті відкинулися від мене. Ізраїль мене не пізнав, і люди мої мене не розуміють. О, люди, наповнені гріхом! О, насіння лукаве! Наведу руку мою на тебе й погублю!»

— І хотів господь усіх вас показнити карою великою, але я впав перед ним на коліна й благав: «боже святий! Правда, наповнилася земля мерзостями діл рук їх, і поклонилися вони тому, що сами создали собі. Але змилуйся... Не бери гніва твого на людей, їх же сам вивів еси з землі терпіння. Чи не ти ж клявся собою й говорив: «умножу плем'я ваше, як зірки небесні множеством, і дам вам усю землю володіти нею вівік»,— а тепер хочеш потребити ввесь нарід? Остави їм, святий, гріх, а коли ні — зчеркни мене з книги твоєї, що вписав ти в неї ім'я моє!»

— Так говорив я істинному, і змилосердився він на мої слова, і сказав: «Не викину з книги моєї імени твого, бо лише тих, хто согрішив передо мною,

ім'я зчеркну я з книги навік. Але гріха цих людей я не забуду, і прийде день, в онь же посіщу я їх за жертву тельця. Тепер же скажи їм так. Клявся я Авраму й Ісаку, й Якову, глаголючи: «сімені вашому дам землю оцю», — і зроблю по слову своєму. І хіба вже не почав я робити? Хіба не відібрав у вас рабства? Хіба не перевів через Чермне море, як по-суху? Хіба в Мері не зробив вам воду солодкою й не послав вам манни з небес, а в Хориві не дав вам із скелі напитися? Всюди було з вами чужання моє, і десниця моя рівняла шлях перед вами. А ви? Як піднявся язик ваш на похулення імени мого? О, прогнівили ви мене тим до кінця, і не хочу я більше йти з вами. І ідіть самі!»

І чули люди ці слова Моїсея, і плакали в жалібних убраннях своїх, і молили Моїсея знову повернути до них милість бога. Страшно зоставатися самим у пустині без божої опіки... Хто поведе? Хто дасть перепелів? Кому принести жертву?

А Моїсей стоїть гнівний суворий, і мов камінь, були уста його, і мов скеля, було серце його. Спокійно дивиться він на плач і зойки людей, наче говорить сам собі: що таке сльози й ридання й навіть саме життя людей перед великою тою ціллю, до котрої веду я це стадо?

А як трохи втихомирилося, знову почав Моїсей:
— Ні! Не піду я з тобою, Ізраїлю, бо почав єси ходити виєю високою. Не піду я з тобою, Ізраїлю, щоб у гніві своєму не вбити тебе. Але й оставити тебе не хочу в жертву ворогові і в жертву пустині. Тому

посилаю янгола мого перед тобою, і він вижене Хананея і Аморея, і Хетея, і Ферезея, і Гергесея, і Евея, і Евусея, і введе тебе в землю, що тече медом і молоком.

Зідхнули люди трохи вільніше, що хоч янгол бога буде йти з ними в пустині й помагатиме їм. А Моїсей казав далі:

— І подякував я господеві, говорячи: «дякую тобі, всесильний, в імені народу твого за янгола, провідника невидимого. Але вислухай мене: може ти й видимого провідника іншого поставиш перед Ізраїлем, бо вже не слухають мене люди й переступають слово моє. Не хочу я влади — хочу спокою»... І відповів мені господь: «ти знай, що в благодать мою переді мною тебе знаю я паче всіх. І тільки тобі я можу доручити вести нарід мій, і тебе нехай слухає він, бо через тебе покажу я ще й не таку силу свою»...

— А я на те відповів господеві: «милостивий!.. говориш, що я дістав благодать твою. То покажи ж мені, коли так, славу твою, покажи мені лице твоє, щоб я бачив його й розказав Ізраїлю, бо не хоче Ізраїль вірити в бога невидимого». А на те господь сказав мені (тут голос Моїсея піднявся як найвище, а розсіяні в товпі левіти зашепотіли: «слухайте... слухайте!..») — на це господь відповів мені: «Не можеш ні ти й ні хто інший із смертних побачити лица мого. Бо коли уздрить смертний лице моє — не буде живим. Але щоб знав ти силу мою — слухай. Є місце в мене на горі Синай, — і там стань ти на камені. І положу я тебе в розколину каменя того, і покрию рукою

моєю над тобою, доки пройду мимо. А потім підніму руку мою, і побачиш задня моя... Лице ж моє не явиться тобі...

Зідхання пролинуло над сонмом усім, і побожний настрій освятив душі людей. Солодко було чути себе підданими такого сильного, такого могутнього бога, що навіть пророкові своєму може показати він лиш задня своя... О, будьмо лише вірними йому, сповняймо лиш завіт його, а вже він зуміє скорити ворогів.

А Моїсей, передихнувши, ще дужче закричав:

— Чи бачиш хоч тепер, Ізраїлю, що гріх великий зробив єси? Хто хотів бачити лице бога, коли мені, навіть — мені, не може господь показати його?.. Але милостивий вождь наш і великий! І це він повелів мені зробити святиню, котру бачили б ваші очі, котру обіймали б ваші руки, котру цілували б ваші уста. Ізраїлю, Ізраїлю!.. Ти вже мав святиню свою, коли б не согрішив так тяжко, бо там, на горі, написав бог на скрижалях із каменя заповіді свої,—і це була б святиня твоя. Але в гніві своїм я розбив ті скрижалі,— побачив бо гріх людей й не знав, чи простить його бог. Тепер же мушу знову йти на гору й бути там сорок день і сорок ночей, не вкушаючи хліба й не п'ючи води, аж доки не напишу слів господніх на нових скрижалях. А потім, як повернуся, зробимо золотий ковчег так, як розкаже мені господь. І положимо туди скрижалі ті,—і буде це діло рук господніх іти перед нами, перед всім сонмом, мов би сам господь.

На тім закінчив Моїсей і відпустив нарід. Заспокоєні, з просвітленими душами, почали розходитися люди

по кущах своїх, тихо балакаючи між собою про несповідимі путі божі.

А на другий день рано вже не було Моїсея в таборі. Така невтомність дивувала людей, і пояснити її собі люди могли лише божою силою, благословенням.

ІХ

І так, як заповів, перебув Моїсей на горі сорок днів і сорок ночей, але вже тепер люди, точно наперед знаючи день повороту, були спокійні й чекали. Та і як їм не бути спокійними, коли кожна сім'я згадувала когось убитого, покаліченого. Ще текла кров з ран, ще стискалися серця мужів, і ще заводили жінки, одягнені в жалібні ризи. І може не одно прокляття задушилося страхом, не вирвавшись з уст: глухо, нечутно вилітало воно з смертельно ображеного серця серед тихої ночі в пустині й никло безслідно, як сльоза в піску, як сполохана одірвана зірка в небозводі. І не один може раз скрипнули зуби, стискалися руки і, погороджуючи, тремтіли в повітря,— але то було тільки ночами, тільки ночами... Вдень ніхто нічого не бачив, не чув.

А на сорок і перший день знову побачили всі Моїсея, як він сходив з гори, несучи в руках святиню. І від того, що удостоївся видіти господа — прославилося лице Моїсея так, що неможна було людям дивитися на нього — як на сонце. І в екстазі, в божественному захваті упали всі люди на коліна. Арон же і всі князі сонму просили Моїсея, щоб положив він покров на лице своє, бо не може зір людський винести сяйва

слави. І покрив лице своє покровом Моїсей і тоді лиш наблизився до народу й почав говорити:

— О, Ізраїлю, Ізраїлю!.. Чи бачиш хоч тепер безумство хотіння свого? Що ж би було, якби справді показався господь простим людям лицем слави, лицем гніву, лицем вищої благости? Ні, не завидуйте тим людям, що мають бога робленого, не істинні то боги, працею бо рук людських суть. А наш бог—це єдиний істинний, котрого лица не може бачити око, а лише славу діл його. Ось завіт його, списаний мною слово за словом!

І високо підіймав угору Моїсей кам'яні скрижалі, і повертався на всі боки, щоб виділи їх всі люди.

— Ось скрижалі заповідей! Ось святиня твоя, Ізраїлю! Я писав так, як велів мені господь,—і тому це не діло рук людських, а діло мудрости божої.

— Слухайте, люди, слухайте!.. Показав мені бог на горі образ ковчега святого, що маємо робити собі. Славне й премудре діло показав мені господь, не те, що ваш той дурний телець! Власними очима бачив я святиню, що хоче нам її подарувати вишній,—і образ цей несучи тепер устами своїми до вух ваших і до серць ваших. Слухай, Ізраїлю, як сказав мені господь! Слухай, і не пропусти жодного слова!

— «Зроби ковчег із дерев негниючих, два лікті і пів довжини, лікоть і пів ширини і лікоть же і пів вишини. І позолоти його золотом чистим, і всередині й зверху позолоти. А вінця зробиш із золота повитого й обів'єш навкруги. І кільця виллеш йому золоті й укріпиш два кільця по одній стороні й по дру-

гій два кільця. І носила зробиш із дерева негниючого, і позолотиш золотом чистим, і вложиш носила в кільця, щоб не хиталися вони там. І віко зробиш до ковчега з чистого золота, а на нім два херувими, з золота лляні, один по одній стороні і другий по другій стороні. І розпроструть вони крила свої над очистилицем і обличчями будуть звернені до себе, а дивитися будуть на ковчег. А як буде те все готове, положиш до ковчега скрижалі мої, покриєш віком, і возглаголю тоді я до тебе звідти, зверху ковчега, з поміж двох тих херувимів. І що скажу звідти, да послухає нарід мій. Чуєш, Ізраїлю? Чуєш славу святині твоєї, що превища всіх святинь поганських і славніша всіх діл руки чоловіка»?..

І люди чули. Дивилися на закрите лице Моїсея, слухали той придушений голос, що виходив з під покривала,— і раділи й боялися.

І все оповів Моїсей. І яка має бути трапеза й тарілі для жертви хлібів, бо сказав теперь господь: «переповнився я всесожженнями вашими, і вже агнців і козлів не хочу, а приносьте мені більше жертв безкровних». І які мають бути тиміямники й возливальники, і чаші, що ними буде возливатися жертва ваша,— і все те з чистого золота. І світильник дивний і прекрасний— шість гилок виходить з нього: три з одної сторони і три з другої сторони, і по три чаші на гилках тих в образі горіха, і щипці, і підстави до світильника, і круги, і крини від нього,— все те з чистого золота.

Така краса захопила людей. Всі ясно бачили, що так докладно описати кожну подробицю може лише

той, хто бачив сам те в руках господніх. Описуючи скинію, Моїсей сказав, скільки буде там опон, і якого розміру кожна опона, скільки навіть петель треба нашити на кожній опоні й скільки гаків та гудзів, і скільки стовпів буде тримати скинію, і скільки стоял до них срібних,—все, все до найменшої дрібниці.

А потім завісами розділиться скинія на три часті: двір, доступний для всіх; святилище, де будуть входити лиш слуги господа, і святе святих, де буде стояти ковчег завіту, а входити туди зможе лише сам первосвященик, на котрого бог призначив Арона, брата Моїсейового. Всякий же інший, хто посмів би ввійти до святого святих — покараний буде смертю.

А потім почав Моїсей описувати ризи Арона й ризи синів його, що будуть від цього часу священиками. І тут теж не забув найменшої дрібнички, камінчика, рубчика, щоб усе було розкішніше, щоб людям сліпило очі й показувало величність бога та власну нікчемність.

— «А як очиститься вже Арон священидіяти мені, і сини його очистяться, візьмеш тельця єдиного і два барани непорочні, і візьмеш хлібів неквашених, змішаних з олією, і опрісноків, олією помазаних, з муки пшеничної. І приведеш Арона й синів його перед двері скінії і обмиєш їх водою. І взявши потім ризи святі, облечеш в них Арона, брата свого — і в хітон, і в подир, і в ризу верхню, і на главу його возложиш клубук і дощечку золоту, на якій написано буде: «святиня господня», а главу помажеш слеєм пома-

зання. Синів же Аронових підпережеш поясами і теж возложиш клобуки й помажеш елеєм».

— «А потім заколеш тельця перед господом і візьмеш крові його, і помажеш на вуглах вівтаря перстом своїм, а решту крові виллеш коло стояла вівтарного. І візьмеш жир утроби, і перепону печінки, і нирки, і жир їх, і положиш на вівтар, а м'ясо тельця спалиш на вогні по-за табором, бо до того гріх торкнутися непосвяченому».

— «А потім візьмеш одного барана, і нехай возложать на нього руки Арон із синами своїми, а ти, заколовши, проллеш кров навхрест довкола вівтаря. Тушу ж розсічи на части й вимий тельбухи й ноги в воді і положи на вівтар, це буде жертва богу. І другого барана візьми, і на нього також нехай Арон з синами положать руки, а ти, заколовши, візьми крові й положи на край вуха правого Аронові й на край руки правої, і на край правої ноги, а також синам Ароновим на край правого вуха їх і на край руки правої і на край правої ноги. А потім візьмеш кров з вівтаря й олію помазання, покропиш тим Арона, ризу його, і синів його, і ризи їх. І очистяться».

І довго ще в кривавих подробицях описував Моїсей красу нового обряду. І безумці, що ждалися на простоту й убожество свого служення, мусили завстидатися тепер, бо бачили, що їх бог потрафить зробити ще ліпше, ніж в Єгипті.

А ковчег? Хіба то не краса? Скільки золота, срібла, каміння дорогого! Скільки багрянниць, вісону, червлениць, фарбованих козячих шкір! А скільки гро-

матів, і цвіту смірни, і кінамона, і касії, і халвана треба на священу олію! І як то дивно все мусить пахнути, бо такого ще й не видано ніколи. А той, хто хотів би й собі зробити таке — смертю вмере, бо то може нюхати лише бог.

— «А виконати ту всю волю мою, — так говорив далі Моїсей слова господа, — доручаю Веселіїлові, синові Урії, сина Орова від племені Юдового. Наповню бо його духом своїм, духом премудрости й розуміння, і поможу йому лити золото, срібло й мідь. І в кам'янім ділі йому поможу і в деревлянім. У помічники ж йому даю Еліава, сина Ахісамахового з племені Данового, цей буде шити з багрянниць, червлениць і вісону. Та й кожний, хто має хист до чого, нехай потрудиться в тім своїм хисті».

— «А тепер... візьміть від себе самих участь господа, кожний по волі серця свого. Несіть господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багрянцю червлену, удвоє прядену, і вісон тканий, і трихаптон, і вовну кіз! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тиміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященика і на подир. І всякий, хто має премудрість в серці до чого, нехай іде й робить, що заповів господь: і скинію, і завіси, і покрови, і кілки, і вереї, і стовпи, і стояла! І опони двору, і стовпці його, і трапези носила, і весь посуд її! І світильник для світла, і вівтар кадильний, і вівтар всесоження, і огнище його! І умивальницю! і опони двору, і стовпи його! І ризи святі Аронові і ризи священства синам його! Іди ж, о Ізраїлю!

Настав бо час показати тобі любов до бога свого й викупити прегрішення своє!»

І диво дивне сталося! Товпою великою сунувся Ізраїль до кущ своїх і поніс багатство своє, участь свою в ділі господа. І знов, як недавно, понесли персні, і печаті, і обручі, і сережки жінок, і нагрудник, і все, що мав хто золотого, віддираючи прикраси з одеж, з інструментів музичних. І хто багряницю мав і вісон, і шнури фарбовані, і вовну — приносив; і хто мав срібло й мідь — приносив, і приносив також, хто мав дерево негниюче. І жона, що мала мудрість прясти, принесла пряжу свою, а жона, що вміла робити вовну кіз, принесла пряжу свою. А князі принесли каміння смарагдове та інше каміння дороге на ризу Аронову: і сард, і топаз, і сафір, і агат, і аметист, і хризолід, і онікс, і берилій. І ніс те все Ізраїль з радістю великою в серці своїм, бистрими ногами й з веселим лицем, — і носив так увесь остаток дня, і лише ніч припинила потік жертволюбности Ізраїля й усердіє богу його.

Х

Авірон був при кущі приношення. Він бігав, носив, вішав, розкладав і помагав всюди, де треба було руки помочи. І радости було повне серце його, бо чув він, що робить роботу господа, і забулася тривога душі останніх днів. Правда, сини Левії скося поглядали на цього самозванного помагача; але що ним можна було поштуркуватися, як хотілося, і звалити на нього найтруднішу роботу, то це їх улагоджувало.

Авірон же тим більш радів, чим більш роботи звалювали на нього, мов би викупляв тим свій душевний гріх. І ходив, і все говорив сам собі: «мирна робота господеві, а не кров живущих», — і від тої фрази, несвідомо повтореної десять-двадцять разів, душа сповнялася тихою благостю й теплом, а уста хотіли співати.

І лише, як прийшов додому й ліг, і відступила від нього кудись далеко приємна господня робота в ясному світлі дня, а натомість ніч, мати всіх темних думок, обхопила його навколо, — о, знов прийшли вони, ті жорстокі думки, що мучили його останніми часами, і Авірон питав сам себе: «невже насіння брата сходить в моїй душі й квітне, і дає плід?..»

Авірон порівнював два своїх настрої при сповненню волі одного й того ж бога: один — той, що з ним він убивав чоловіка, і другий — той, що з ним він робив сьогодні весь день коло куці приношень. Як темно було тоді на душі, як рвалася вона на часті, згадуючи безповоротність, невмолиму безповоротність вчинку, — остільки тепер було тихо, молитовно...

— Мирна робота господеві, а не кров живущих...

...І думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо.

— Що благо?.. Благо — співання й хвала душі, і плач радості; благо — задоволення роботою сьогоднішнього дня й благословення ближнього, що призиває він на главу твою за поміч йому, за радість йому, за спокій йому. Благо — любов моя до матери, до батька, до брата,

мого; благо — кохання моє, яким люблю я очі Асхи, і тихий невинний шепіт маленьких уст її, і бажання душі її...

— А що неблаго?... Неблаго — муки душі моєї, стогін і плач безповоротности; і безумство подій, і спомин їх, і безсонні ночі; і прокльон ближнього за нещастя його, за печаль його, за скорботу його. І озлоблення неблаго твоє, і ненависть моя, і скрипіння зубів. І меч, і ніж, і вигляд крові на сонці.

...А бог — великий! А бог — мудрий! А бог — благий!..

...І тепер питаю я себе: чи може під'яремний родити овна? І телець чи може родити льва, а дерево горчичне дати плід з каменя? І так само ж — чи може бог благий веліти неблагая, і радуватися з тьми, і з ненависти радуватися й тішитися прокльоном і распрею людей?... О, ні!.. Я умножу насіння твоє,— сказав господь; а не сказав — розсікайте один одного на часті. Чоловік любить карати за гріх, а бог?... Він такий сильний, що не потребує кари. Чоловік вигадав справедливість, а бог?... Бог вигадав вічність, у котрій никнуть усі справедливості, котра сама — справедливість. Чоловік скував собі меч для десниці своєї, а богові меч — око його, котрим він загляне в душу тобі й освітить, і покаже гріх твій пред тобою. А м'язня його — слово його, що промовить тобі до глибин твоїх душевних і гасить вогні бунту.

...І так пливла думка за думкою, і перед очима викривалася велика, необ'ятна картина... омани...

З самого початку! З самого виходу з Єгипту! Кожний день, кожний час — омана, омана, омана!..

Омана — іменем бога, влада — владою його, слово — словом його!..

І сама можливість цього була така страшна, що Авірон похолов увесь і закутався з головою й гнав від себе ті руйнуючі думки. Вони палили його, мов вогнем, і затримували дихання в грудях, але приходили, приходили, приходили... І розкривали перед очима малюнки минулого, і підводили під них інші пояснення, а притім згадувалися слова Датана й сміх Корея, і все те, що обурювало його раніш. І пригадалося, як Корея повторяв на дрібнішу скалю де-які штучки Моїсеєві, — і від того всього хотілося крикнути й тікати світ-за-очі, мовби можна було втекти від самого себе.

— Дай мені сон, господи! — тремтячим шопотом молив Авірон. — Дай мені сон, господи, щоб не збожеволів я в цю ніч, щоб zostалися сили ще послужити тобі...

Але сон не йшов, і думки, як дикі гієни жеруть верблюда, рвали на часті душу Авіронову...

ХІ

А на другий день, як тільки блиснуло сонце, побіг Авірон до кущі приношення. Думав—буде перший, але де! Ізраїль уже прокинувся і вже ніс свою жертву на свіжого бога.

Від ранішньої прохолоди приємним трепетом здригалось тіло. Така рожева була пустиня, і такі веселі, повні віри й радості обличчя стрічних, що стидно стало Авіронові за свої нічні думи й за кощунство своє...

І він постановив випросити прощення в бога роботою.

— Я буду багато робити, господи, і ввесь час молитися тобі, і ти простиш мене тоді, — правда? — Так просто й щиро питав він бога; і після тої бесіди тихо й просто стало на душі.

Жертволюбність Ізраїля не заснула й уночі, і цілу ніч готували люди те, що мали нести завтра, і нетерпеливо дожидалися першого проблеску дня, а, діждавшись, потяглися довгою низкою до кущі приношень і несли, несли, несли... Те, що називається ощадністю, мов щезло з сонму Ізраїльського, ніхто не ховався за спину другого, ніхто не був хитрий і дріб'язковий, ніхто не утаював. Морем людей сколихнув великий подув, і як блудний син, повернувшись до батька, з подвоєною силою працює на отцівських ланах, — так і Ізраїль, повернувшись до бога свого, ділом і жертвою старався знову заслужити собі милість.

Тут же, коло кущі зійшлися мудріші й старіші Ізраїля, і Аронові сини, майбутні священики — Надав, Авіуд, Елеазар, Ітамар. Стояли мудріші й старіші, й розмовляли, і кожне слово їх було долею народу, будучими днями його, і спокоєм дітей, і піснею дівчини. А до них підійшов старий, як сонце, і білий, як сонце, юдей. Він, мов святиню, тримав обома руками ремінь з великою золотою пряжкою й питав:

— Де положити? — Але його ніхто не чув, бо всі зайняті були роботою своєю, а мудрі — мудрістю своєю. Старий знову спитав, дивлячись ясным поглядом дітей:

— Де положити цей пояс? Облягав він рамена отців моїх і праотців моїх, бо прийшов до родини нашої з незгаданих віків. Як ока свого, берегли ми його в землі Єгипту, кажучи собі: ліпше ми сами будемо в неволі, ніж наша святиня. А вмираючи, батько передав мені цей пояс на смертельному ліжку й сказав: «Слухай, сину мій первородний! Щастя дому твого не покине, і здоров'я — тіла, доки берегтимеш ти святиню цю. А день, у котрий братимеш цей пояс, чи на себе чи на сина свого возложиш, буде світлим днем роду твого. І не погине твій рід, і не пересохне молоко в сосцях дочок кущі твоєї, і не поточить черв'як дерева твого, доки буде з тобою святиня... Так говорив мені перед смертю отець, і я робив по слову його, і не посіщав бог гнівом своїм дому мого. А тепер... без страху віддаю я святиню родини на святиню народу. Те, що це золото піде на ноги херувимів, чи на крила їх, чи на вінця, чи на петлю завіси святого святих, те збереже дім мій від немилости бога... так само, якби й у мене в кущі був пояс цей. Тож прийміть дар роду нашого, о мудрі, хай буде й моя лепта в сокровищах Ізраїля.

І побожно старий поцілував святиню й давав її в руки комусь із старших. Але ті такі були захоплені своїми рахунками, що відмахувалися від діда, як від мухи.

— Та чого ти лізеш ще тут з своїми ремінцями? Бачиш, скільки куп всякого дрантя, кидай туди, потім розберемо.

Старий не зрозумів спочатку, а потім... мов стерявся якимось... Лице стало таким маленьким-малень-

ким, жалібно усміхненим, і пояс тремтів у руках: вони не підіймалися кидати святиню.

І бачив все те Авірон, і підбіг до сивого діда й сказав: — Отче, дозвожь і мені поцілувати святиню твою й будь певний, що господь справді збереже твій дім від нещастя, як беріг і до цього дня... — і Авірон, побожно поцілувавши золото пояса, бережно прийняв його з рук старого.

— Хай благословить тебе бог, сину, не знаю з чийого ти роду. Припильнуй же, прошу, щоб ні одна крихта золота не пропала й не втопталася в бруд робітні, ти певно будеш помагати найголовнішому майстрові при його роботі.

— О, ні! — тихо якось усміхнувшись, сказав Авірон. — До того бог сам вибирає найдостойніших, а я... я щасливий, що можу робити хоч те, що роблю.

Старий хитав головою, дивуючись: коли вже таких побожних, гарних хлопців бог не вибиратиме, то кого ж він вибере? А втім — його святая воля...

А левіти бачили те все, штовхали один одного ліктями та підсміювалися:

— Чи чули ви, хлопці, як він обіцяв милість божу цьому старому дурневі? Сам Моїсей не вмів би ліпше вив'язатися.

— А як він смоктав засмальцьований ремінь, мов уста коханки!

Авірон не хотів того слухати, і ще ревніше взявся до праці.

А жертва пливла й пливла. Несли чаші й блюда, і зуби слонові; несли тонкі санірські дошки кедрові,

і кіпарис, і певг Ливана, і дерево з Басанітиди і з островів Хетримських; і вісон попестрений, правдивий єгипетський, сінету й багряницю з островів Елісе; і мідь, і залізо архиденянське, і залізо з Асіїла, стакті й пестроту з Фарсиса. І міро, і касію, і перший мед, і ритину, і вовну блискучу з Мілета. І вино хельвонське, і олію, і семідал. І савське, і равське каміння дороге: сардій, топаз, смарагд, яхонт, антракс, яспіс, сафір, лігірій, агат, аметист, хризолід, берилій, онікс,— і всього без числа.

Одна жінка прийшла й стала на коліна; в її вухах блищали великі дорогі сережки, але їх неможна було виїняти, бо звичай роду велів, щоби сережки ті ніколи не здіймалися; і тому мати, чіпляючи сережки найстаршій своїй дочці, залютовувала їх цілком,— і лиш тоді, як знов треба було передавати найстаршій донці, вони розпаювалися й переходили так само на молоді вушка.

Жінка стала на коліна перед Веселїїлом і просила, щоб той узяв свої прилади та розлютував сережки.

— Я не маю доньки й досі. А хоч би й мала, то сказала б їй: сережки твої пішли на святиню Ізраїлеву, Веселїїле! Поможи ж мені скорше принести мою жертву богам.

Але Веселїїл був заклопотаний і велів якомусь хлопцеві розпаяти ті сережки. Хлопець узявся невмілою рукою й двічі торкнувся розпаленим залізом м'якого вуха жінки; але вона не випустила звука.

А серед групи старшин підіймалися все більші й більші суперечки, змогав все дужчий гамір. Іноді

мудрі Ізраїля починали так кричати й гнівно розмахувати руками, що здавалося, от-от вони почнуть битися і вчіпляться один одному в сиві бороди, але не раз увесь той джергіт стихав, і чутно було лише якісь рахунки.

Найбільш хвилювався один низенький, рухливий, з бистрими оченятами старий юдей. Він хапав Моїсея за руки, щось швидко-швидко показував йому на пальцях рук і ніг, підбігав до купи, хитав на руці то одну річ то другу, підганяв тих, що стояли коло важниці й переважували жертву Ізраїля, жестикулював, присідав і викрикував.

— Тридцять талантів і вісімсот сорок п'ять сиклів золота! Та де ми те будемо дівати? То вже й стовпи можна з чистого золота зробити! Сто два таланти й тисяча шістсот сімдесят сиклів срібла уже! Уже тепер! А далі ще скільки буде? Вісімдесят п'ять талантів і дві тисячі сто п'ятнадцять сиклів міді. Та куди ж то все, куди?..

Моїсей слухав його, морщачи іноді брови, а потім і нараз рішуче виступив наперед і крикнув:

— Бачить бог охоту Ізраїля й жертволюбність дочок його. Досить уже маємо золота, і срібла маємо досить, і міді, і багрянниць, і червлениць. Вистачить на святиню бога й на одягу слуг його. Тепер не несіть уже більше, чуєте? Ч там далі, і всюди по сонмові скажіть, що вдоволився вже господь жертвою народу свого і не потребує більше...

І побігли левіти в усі сторони, кричачи слова Моїсея, і чув їх Ізраїль, і засмутився. Бо були такі, що не встигли принести дару свого, і такі були, що при-

нёсли мало та, укоривши себе за скупість, хотіли ще додати до спасіння свого. І бігли жінки й здалека кидали на купу свої дорогоцінності, а левіти лаяли жінок, кричали на них і відганяли геть. За хвилину ще перед тим вони готові були лаяти кожного за скупарство, прикликати кару божу на лінивих до дарів, а тепер уже били за жертволюбність.

І мов торг який зчинився коло кущі приношення, і болюче було Авіронові дивитись на все те. Він поглядав на Моїсея — чи не зробить пророк тому кінець, але Моїсей вів якусь серйозну розмову з мудрими Ізраїля й не помічав зайвого усердія слуг божих.

Авірон підійшов до батька, котрий теж стояв серед купи старшин. Саме в ту хвилю Моїсей закінчив свою розмову і якимось машинально, ще під владою думок, положив руку на голову хлопця. І так солодко зробилося Авіронові від того дотику м'якої старечої руки, мов би він їв мед і цілував притім Асху.

— Це твій син? — спитав Моїсей старого Еліява.

— Ти сказав, пророче.

— Певне, буде помагати тобі.

— Буде, але менш. Бо я маю до помочи другого, старшого, той ліпше вміє.

— А ти хотів би працювати коло роботи господи? — спитав Моїсей Авірона.

У того захопило дух від несподіванки, і він не відповів нічого. Та Моїсей і не чекав відповіді; він звернувся до Веселїла:

— Ти маєш якого хлопця собі до помочи? Побігти куди, подати.

— Ні, — суворо відповів Веселїл. Він взагалі був якийсь тяжкий, неприємний і більш мовчав, мов сердився на цілий світ.

— Ну, так візьми оцього хлопця. Він, певне, придасться тобі: я вже другий день бачу його тут, і він так охоче береться до роботи.

— Мені однаково, яку вівцю брати, чи чорну, чи білу.

Моїсей знову погладив Авїрона по голові й ласкаво сказав:

— Ну, то от я благословляю тебе на роботу господа. Будь пильний, в усім слухай Веселїла й заробиш благодать не тільки собі, а й усім, кого любиш.

...Не знав Авїрон — чи на землі він, чи на небесах. Першим почуттям його було впасти в порох і цілувати ноги Моїсея, але він не посмів, лише такими очима подивився на пророка, що той усміхнувся ще ласкавіш.

Все переплуталося в очах Авїрона, станули сльози. Радість його була така, що не вмещалася в грудях, рвалася наверх в якимсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі господа! Його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом і, біжучи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю — і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих і приносити жертву трепету і вповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому невідомий Авїрон, буде дивитись і говорити собі: там були мої

руки... Моя десниця торкалася лица херувима, устами котрого говорить тепер сам господь; моя рука різбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потреби — воззову господа мого! «Боже! — скажу, — чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоєму?» І скаже господь: «Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі». — «Я хочу Асху... Тільки її я хочу, боже мій... Її очей, її уст, її любови...» — «То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою». — «А я посвящу тобі, боже, первенця свого й десятину молодого свого...»

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

— Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи господа й голоси труб небесних. О, який же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте, браття?

Потім усі розійшлися по кущах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О, мила мати-пустиня!.. Тобі горе — тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно ди- хало жаром.— Авіронові здавалося, що то каміння німе поси- лас йому своє співчуття, чим може. На да-

лекім обрію підіймався стовп піску,— Авіронові здавалося, що то пустиня сама шле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бо-зна коли занесена до цього моря піщаних зерен,— усе то були не сліди смерти, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску й стався поглянути в саму середину сонця,— і не міг, і тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і хлопець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши — стояв уже непорушно і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкрай простір неба, і товпу білих кущ Ізраїля, а ген далеко — високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід бога в душу, і переповнявся молитвою і, впавши на коліна, говорив:

— О, Адонай!.. О, господи вседержителю, боже отець наших, боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав

словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем своїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розрішив, і зв'язаного зробив свобідним, — дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення твоє. Положив еси руку ізбрання на главу мою й розверзаєши переді мною таїну святині... Недостойний я, боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою, і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

... І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей — о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілував край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'якко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

— Як люблю я тебе, Асхо!.. як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю, коли ти мимо йдеш до води... І за те люблю тебе, що, стоячи на молитві, можу згадати ім'я твоє й сплітати його з іменем всевишнього...

— Не говори бо так, то гнівить бога,— тихо шепотіла Асха, притуляючись до милого, а сама хотіла, щоб ще, і ще, і ще говорив він так без кінця.

— Ні, цим не прогнівлю я бога, і за такі слова він не буде карати мене. Чи не він створив і тебе й мене й пустиню оцю, і небо, і місяць? Чи не він ростив і тебе й мене десь на різних кінцях Єгипту, а потім з двох протилежних сторін поставив на одну стежку, щоб ми мали зустрінутися? Чи не він, як у-перше кинув я свій зір на тебе, шепнув мені до вуха: це Асха... це твоя Асха?.. А тобі чи не він же тихо сказав: це Авірон, твій Авірон, котрого ти будеш любити й назовеш чоловіком своїм?..

І з очима, повними сліз, сказала Асха:

— О, так!.. Це він!.. Це господь... Це Адонай!..

І тихо всміхалася мати-пустиня, благословляючи святу молоду любов, а там далеко-далеко позаду перекликалися вартові в юдейському таборі...

XII

А на другий день почалася робота господня, а з нею те, чого не знав, не умів назвати Авірон... О, чому він не осліп на обидва ока, чому не оглухли вуха його, чому не відсохла рука!

.....
Закипіла робота: ткали, пряли, шили, різали, рубали, кували, різбили... Такого ще не бачив Ізраїль. Він бачив будівлю великих пірамід Єгипту, бо сам їх будував, бачив будівлю несходимих храмів єги-

петських, бо сам на своїй спині возив і камінь, і мрамур, і пісок. Бачив він і тисячу-тисяч робітників, бачив як підіймається вгору ліс рук людських, як мурашками повзають людські тіла по громадах пам'ятників. І бачив, як гнеться дерево, і як гнеться спина чоловіка, коли йому тяжко, чув, як машина кричить і стогне, протестуючи, а чоловік... ще мовчазніший стає, хіба лише непрошена сльоза збіжить разом з краплею поту по щоці та затремтить тіло від єгипетського скорпіона. І над тьмою працюючих рабів завжди висіло мовчання, важке — як грозова хмара, оте страшне рабське мовчання. Не було чути жартів молоді й сміху дівчат, не чулось радісного поклику при кінці роботи, бо не було їй і кінця, — вона була безконечна, ця робота рабів. І ніхто не збігав по дошках скорим охочим кроком, ніхто не випереджав товариша; а коли хто й біг, то це певно було двоє: юдей та єгиптянин-наглядач з скорпіоном у руці... І казали старі юдеї: важкий камінь пірамід, але ще важча — робота рабства.

А тепер? Мов не ті люди! Всі очі радіють, всі уста сміються. Співають молоді жінки й дівчата, змиваючи багряниці, але в слова побожного гімну вливається сонце дня, молодість, — і тужливий плач, зложений в рік тяжкої неволі, стає гімном свободи й життя. Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні, — і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей.

Приходили старі, поважні люди, і з ласкавою усмішкою приглядалися до роботи молодих. Хіба іноді хто з робленою суворістю крикне:

— А то що? Хіба так роблять? Ех, ви!.. Не так ми робили колись! Ану, дай, лишень, лопату, нехай я покажу тобі, як я робив тоді, коли мав таку бороду, як у тебе.

І жартуючи, віддавав юнак лопату старому, а той, мов справді чуючи в собі поворот давніх сил та завзятости, рив і копав, як вісімнадцятилітній, усе приговорюючи: «От як у нас робили! От як ми робили... От як!»... А молодь сміялася довкола, закликала старого до спочивку; от уже хтось підкотив камінь, хтось лагідним рухом бере лопату з рук,— і старий, справді втопившись, сідає.

— Ех-хе! Не ті літа!— говорить він і сміється, і довкола всі сміються.

І сонце сміється, дивлячись на те з неба, і вітає дитячу радість Ізраїля й запал його.

Так було довкола кущі роботи, а в ній самій... в ній відбувалося священне таїнство найважливішої роботи,— і в тім таїнстві брав участь Авірон. О, чом же, чом не перестало його серце битися вчора,— там, на пустині, в час молитви? Чом не засипали йому піски очей, бо він не бачив би того, що бачить тепер?

Суворий чоловік був Веселііл, головний майстер, призначений самим богом і поблагословений Моїсеєм. Він дуже добре знав своє ремесло й таїни його, і тому, що він так багато знав дрібних річей, мозок його вже не охоплював цілей. Господь ніколи не

говорив до його душі, і в своїй роботі Веселііл завжди бачив тільки роботу,— чи то був телець Арона, чи то були херувими Моїсея. А до того мав ще він вдачу, як і всі ремісники, погано лаятися,— і це була дійсно його вдача, частина натури: один співає при роботі, другий жартує, третій мовчить; а от Веселііл лаявся. І що поганіш він лаявся, що крутіші слова вигадувала його вбога фантазія,— то ліпше робилася робота, і лекші, кращі виходили річі з-під рук.

От і сьогодні Веселііл був чомусь лихий, а через те і лайка його наперчилася вдвоє. Він кляв усе, що тільки приходило йому на думку — чи то були живі особи, чи такі, що не відчували його злоби. Сьогодні все було не так, і глина, що він її місив, була ні до чого не здатна,— і він кляв і тих, хто йому приказує робити щось із неї, і тих, хто не міг відшукати ліпшої, і самого себе, що взявся на свою голову за таку дурну роботу. Вогонь горів зовсім не так, як повинен був горіти, увесь матеріял був нічого невартий, а вже найгіршим нещастям був Авірон. Це була просто кара божа, а не помічник! Біг, коли треба було йти повагом, і навпаки — посувався, як черепаха, коли треба було летіти стрімголов. Нічого не вмів — ані подати, ані приготувати; питався по двадцять разів про те, що мусів би сам зробити, і не питав власне тоді, як те доконче було треба. Казали йому принести одне, він приносив зовсім що-іншого; казали йому зробити так, він робив цілком навпаки. Коли треба — його не було в кущі, і навпаки — зовсім непотрібний, він завше попадався на дорозі й плутався під ногами.

Веселїл кричав, лаявся, бризкав слиною й кидав у бідного хлопця, чим тільки попав.

— Та які ж духи зла звалили тебе на мою голову? Який дурний батько породив тебе, а ще дурніша мати вигодувала тебе? О, то мала бути дібрана пара! Я б сказав, що твоїй матері ліпше було б взяти молоду свиню до грудей і вигодувати її власним молоком, ніж отакого йолопця, як оце ти. І хто мене покарав тобою та оцією ще дурною роботою, в якій найбільш розумний чоловік за тисячу днів не зможе добратися ані до найменшого смислу. Той старий дурень Моїсей переходить уже на дитячий розум і не знає, що вже йому вигадати. Таж вилив я одного бога, — навіщо ж він спалив його і попсував стільки матеріялу? Може скаже, що погана була робота? Так нехай він спробує вилляти ліпше. От, хотів би я подивитися на того бога, що вийшов-би з-під рук Моїсея, або ще більше безглузлого брата його — Арона. Ну-ну! Ото був би бог!..

— Але він знає, стара бестія, що в сонні нема більше чоловіка, котрий зміг би так зробити, як я, та й дурить людей: сам господь, каже, показав мені на Веселїла, як на слугу свого! Хе-хе... Я йому сказав це. Ти думаєш, ні? О, я не маю кого боятися! Так прямо й сказав: «міг би ти», кажу, «хоч тут не тулити бога свого». А він розсміявся та й шепче: «неможна, братіку, інакше — так треба», і каже... О, він знає, шельма, що говорити й де. Уміє нарід тримати в руках. Бач, скільки людей набив за те, що поклонялися богу-тельцю, а мене й не чіпнув, хоч, правду

кажучи, кого першого треба було б покарати, як не мене та Арона: Арон приказував, а я робив, а дурні людська лише лобами в землю били, та й уся їх вина. А Моїсей, бач, ані брата не чіпнув, ні мене. А чому? Бо розумний чоловік. Бо знає, що якби з мною яка пригода трапилася, хто б робив йому тоді всячину? І херувимів оцих пришелепуватих, і чаші, і світильники, і стояла, і ковчег, і всякі інші витребеньки.

Авірон слухав — і не знав: чи то дійсність, чи то може кошмар, тяжкий гнітючий кошмар... Святиня господа опльовувалася брудними словами ремісника, уста вирікали хулу на саме ім'я вседержителя! До такого не доходив ні брат Датан, ні сам безбожний Корей, і ніхто, ніхто на землі...

І бог це чує? І мовчить? І мовчатиме? І простить? І забуде? І не спалить живцем?... Та деж тоді всі слова Моїсея? Де сила і гнів господні? Де правда тоді?

І з дико поширеними очима стояв Авірон у кутку шатра, мов ударений чим тяжким у голову, і шкода було на нього дивитися... В шатрі було тихо, бо Веселііл чомусь замовк і, пильно зайнятий, лише іноді ехидно кривив лице. Нараз він голосно розреготався і крикнув:

— Ану, каро моя небесна, іди сюди!

Авірон не двигнувся з місця.

— А йди, каліко, як майстер тебе кличе! — нахмуруючися знову, крикнув Веселііл, а сам сміявся.

Автоматично, мов дерев'яний, підсунувся Авірон.

— Дивися, яке личко в цього херувимчика! — і майстер показав рукою на свою роботу.

Авірон глянув і... одскочив. Він мало не крикнув.

... На нього дивилося щось таке страшне, така потвора, що він затулився від неї руками... Перекошений ріт, гостре підборіддя, накриво закарлючений ніс, довбані дірки замість очей, вугласта голова, — і на всім печать чогось такого бридкого, розпусного, найогиднішого, що хотілося вибігти на свіже повітря...

— Що це? Що це?.. — ледве чутно, весь дрижачи, спитав Авірон.

— А що, ти не бачиш? Це ж херувим для Моїсея. Це святиня Ізраїлева, котру він так хотів лизати... — І Веселііл сміявся, і сміялася огидна почвара перекошеним ротом, і сміх їх був однаковий.

— І це... і це так і буде?..

— Ато ж як? — і ще дужче реготав Веселііл, і ще дужче реготав херувим, а з розірваного його рота мов виходив тяжкий сопух.

— От ми поставимо це божество тут у куточку, — казав далі Веселііл, відтягуючи статую вбік, — нехай прийде Моїсей та подивиться. Бажав? Хай має! Я зробив доброго бога, і зробив не погано, а він палити? — прошу! Сідайте сами за роботу та й ліпіть, а я вам не дурень дався, що сьогодні один брат одне бовкне — роби так, а завтра другий брат друге бовкне... а я б мав всякого бовкуна слухати? Ні, дякую красно. Я вже не маленький, у мене онуки вже бігають.

Саме в цю хвилину ввійшов Моїсей.

— Ну, як тут у тебе, старий муркало? А там пішла робота... страх!— і Моїсей розсміявся. Але в сміху тім було щось таке, що ножем різнуло серце Авіронові. Це він уперше чув, як хихоче великий пророк, і бодай би не чути ніколи! Це був сміх переможця. Моїсей побідив Ізраїля,— і знову, тепер здається вже надовго, став паном його.

«Треба лише розуміти дух народу і впору приходити до сповнення менших його бажань, а тоді він сповнить велике твоє бажання — бути вічним твоїм рабом!» Так говорив кожний рух Моїсея і горда радість очей його, і відчув те в сміху Авірон...

— А це що ти тут наробив?— спитав Моїсей, зупинившись перед херувимом, притуленим до стіни.

І ждав Авірон, що нахмуряться брови великого пророка, що блискавиця вийде з очей і поразить святотатця, що покажеться ж правда господня... але нічого не сталося... Замість гніву—вибух сміхом Моїсей і реготав, упершись в боки, аж хитався всім дебелим тілом своїм. А Веселїл, зберігаючи серйозну міну, хоч очі в нього бризкали сміхом, говорив роблено суворим голосом:

— Це ж бог тобі. Я тобі добре зробив тельця, навіщо ти спалив його? А херувимів я робити не вмю.

І двоє старих стояли й реготали з святині Ізраїля, з уповань на нього...

— А цей дурник питає: чи це так воно й зостанеться? А щож, кажу, йолопе, гадаєш, що буду переробляти? А не діждеш ні ти, ні твій Моїсей!— і знов старі реготали, здоровим дужим сміхом міцної старости.

А потім узяв Моїсей янгола і, поплескуючи його по носі, від чого ніс зробився зовсім ні нащо не схожим, сказав:

— Ану-ну, покажи цьому молодикові, що значить сила господня, котру дав тобі в руки господь!— і знову вони реготали, аж сльози виступали у них на очах.

Зручним рухом підхопив Веселіїл янгола, поставив його перед собою й почав водити пальцями по лиці. І здавалося, що грався він, роблячи безліч непотрібних рухів: то вивертав кумедно палець, то врізувався в глину твердим, як залізо, нігтем, то швидко-швидко тер одне місце, і все не переставав приговорювати всякі дурниці. Відхиливши голову та прищуливши очі, приглядався до роботи, аж нарешті, різким рухом відкинувши весь корпус, відійшов Веселіїл і крикнув:

— А ну, дивися тепер, дурню!

Авірон глянув — і не знав, що тут сталося справді: чи сила господня, чи чарування якесь?!

На нього скорботно дивилося божественне лице. З очей, здавалося, от-от поллються сльози, а уста... живі, лише бліді уста тихо шепотіли молитву господинові...

І це таке було прекрасне, це таке було дивне, що впасти хотілося на коліна й розридатись. І Авірон розридався... лише від того, що було, було — й не могло витравитися з душі печальним поглядом янгола. Образа богу й сміх йому — це був уже занадто болючий контраст для чистої душі одного з тих, що не вміють владикувати... і закривши лице полою одежі, заплакав Авірон...

Плакав він над собою, над своєю наївною вірою, над пророком великим, що згубив тепер авреолу і став звичайним властолюбним обманщиком. Плакав над молодістю своєї душі й над зачерствілою старістю душ цих мудреців, ознаменованих перстом бога... І над Ізраїлем усім плакав він, що справді без бога, сам, по волі одного-однісінького чоловіка заблудив у цю дику пустиню, і тепер мусить шукати бога собі, шукати надії собі.

— Що з тобою, дитино моя?— прозвучав над ним знайомий божественно-м'який голос. Знов чулися в нім ті нотки, що могли б в інший час довести до екстазу хлопця, знов положилася м'яка стареча рука на голову, — лише тепер знав тому всьому ціну Авірон. Ласка Моїсея була офіційною ласкою: старий чоловік знав, що треба іноді пожаліти людину, зробити вид, що її біль є почасти й твоїм болем; старий чоловік знав, яким способом треба стуляти уста, щоб виходив з них тихий жалісливий голос із тими чарівними нотками: їх однаково люблять усі тисячі плачущих... І нічого не відповів Авірон, і ще дужче заплакав...

А ввечері він побачив те, після чого хотів вогня, небесного вогня!..

Веселііл не пустив Авірона додому, сказав, що рано буде дуже багато роботи, а він, Веселііл, зовсім не має охоти чекати на всякого йолопа. І Авірон зостався... І бачив...

Бачив, як знову прийшов Моїсей і Арон, і Ор, і ще де-кілька мудрих Ізраїля; бачив, скільки вина їм

принесли, бачив, як пили й п'яніли пророки з перво-священиками; чув сороміцькі їх речі, аж поки... аж поки не прийшли дівчата, і Моїсей, п'яною рукою потріпуючи молодого хлопця по плечах, не випровадив Авірона з кущі, говорячи:

— Ти наш... ти тепер уже зовсім наш, правда? І властиво, нема що перед тобою критися, але... хе-хе-хе!.. Є річі, котрих не треба бачити молодим людям, хе-хе-хе!.. Тому йди тепер додому, а завтра раненько, чуєш?.. раненько прийдеш.

— Я не пускаю... Я не дозволю... Хто має право мішатися в мої розпорядження?— кричав, вистукуючи погарем по столу Веселійл.

— Тихше, ти, старий п'ячино!— говорив Моїсей і, сміючися, грозив майстрові кулаком, а потім знов звертався до хлопця, нахилився просто до лица, і з уст великого пророка несло перегорілим смородом.— Ти не слухай того старого дурня, не слухай... а слухай, що говорю тобі я, Моїсей, бо моїми устами сам бог глаголеть...

... Хитаючися, вийшов Авірон...

Куди?.. Сонце погасло, й увесь світ став холодною пустинею, і пустинею бездушною стали небеса...

... Непритомний вийшов Авірон із сонму і, не дивлячись, ішов, ішов... Щось велике прийшло і обгорнуло його, і потягло в страшну, темну безодню...

Він боровся! Він не хотів! Він звав ще бога, але бог не приходив... Він молив безгрішну пустиню, але пустиня не відзивалася.

— Боже! Боже, спаси мене, — я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить мене, боже... Я зову тебе на спасіння, спаси мене, боже... Не мене спаси, віру мою спаси, і уповання моє... Ти ж бачиш безумство моє, і думки моєї перед тобою не утаю! Я ж не вірю більше в тебе, боже, і в пророка не вірю твого. Оману я бачу в голосі твоїм, і хитрість бачу в силі твоїй! Людину я бачу в пророці твоїм, і похоть людини в чреслах його. І кров його буриться від того ж, від чого й усіх інших людей, і вино п'янить йому чоло, як і всім, хто вживає вино. Ради княжества свого й владичества свого він гремів голосом труб, топтав скрижалі твої і вбивав живущого. О, боже!! Хто ж обманець з вас двох? Чи Моїсей, що не назвав нам істинного імени твого, не показав лица твого й чертога твого?.. Чи ти сам, боже? Чи ти справді живеш на небесах і держиш громи й меч в руці? Чи лише вірити ми повинні, що ти єси?.. О, боже! Во ім'я слави твоя, во ім'я існування твого, во ім'я правди на землі, покажи мені лице твоє... Я не боюся! Нехай спалить мене зрак твій, нехай розверзеться піді мною земля, нехай в муках страшних сконаю я потім, лиш покажи мені лице твоє... Коли увірую, увірують усі ті, що придуть по мені, що кров'ю плакатимуть у сумніві своїм. Ради них, ради крові їх, взискуючих, покажи мені лице твоє... Бо як ні... бо як знов ти сховася за невидимість, і не почую я голоса твого тут, не в скиніях Моїсейових, а тут, серед цієї нехитрої пустині... не вірю я тоді в тебе й кричу:

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

...«Порожні твої небеса! облуда—царство твоє! Безсила—воля твоя!.. Ти—омана!.. Ти—безсилість моя!.. Ти—безумство моє!.. Ти...

... Й упав Авірон на землю й корчився в муках. І сльози його рівнодушно вбирав у себе пісок пустині. А небеса?.. Небеса мовчали... як мовчать до цього дня.

ОПОВІДАННЯ

О П О В І Д А Н Н Я

СЕРДЕЧНА ОПІКА.

Згадки Пені*.

Це було таки давненько. Я був тоді ще жовторотим молодесеньким студентом I курсу. Що-йно вибрався з мряки й болота середньої школи, впереді бачилися всяких колірів надії, й увесь великий світ ставав переді мною в якомусь особливо прекрасному освітленню.

Смішно якось тепер стає, коли згадаєш ці роки. Ну, нічого ж не розумілося тоді: що за місце займаєш у широкому світі, що таке твоє оточення, що маєш право назвати своїми переконаннями, своєю повинністю, — все було в тумані якомусь неясному. Від поганого відверталось не через знання дійсної вартости цього поганого, а просто якимсь чуттям і нюхом,

* Під цим псевдонімом ця річ була друкована в ЛНВ 1903 р., кн. VII, ст. 28-46. В 1902 році я порвав з редакцією ЛНВ; отже все, що появилось потім, було старим надісланим матеріялом, і друкувалося помимо мого відома. Ця річ також. Псевдонім «Пеня» я прибрав собі для річей, що дхнули трохи «політикою».

і ними ж приверталося до доброго. Блискучість ідеї, а то навіть форми могли захоплювати до ентузіазму й фанатизму, і багато треба було сторонніх критичних впливів, щоб хоч сяк-так показати й задню сторону медалі.

От тепер придивляюся я до сучасної молоді. Як багато вона тверезіша й просто розумніша від нас. Ще в школі, коли ми вмiли тільки пустувати та обливати чорнилом стільці вчителів, теперішня молодь уже бере на увагу, обговорює, хоч і криво й косо, а все ж обмірковує своєю головою всі питання, іноді навіть більші її зросту, — і таким робом проходить велику школу недовірства формі. Тепер в університеті лише безнадійного дурника та маминого мизинчика хіба обдурить шумовина фраз, а більшість то вже строго й критично віднесеться до тих або інших ідей, не піде стрімголов за першим грімким покликом. А в мої часи навіть гарні й чесні люди часто попадали в ряди adeptів та поборників «самодержавія, православія й народности»; і знов кажу — багато іноді треба було потратити слів, щоб показати іншому бичкові, що не туди він попав із своїм чесним напрямом.

І зо мною самим траплялися такі речі, — оце я тут і хочу розказати історію однієї з моїх ідейних плутанин.

Жив я в часи мого студентства, як водиться, на краю міста і, як і більшість моїх товаришів, перебивався «з хліба на квас». Завжди нудьгуєш, було, за насущними лекціями, береш пів-обіду в господині

О П О В І Д А Н Н Я

та й то не що-дня, ходиш під традиційним студентським пледом і т. д.

А от тепер, коли минуле покрилося вже прозорчастим туманом, коли пожилося вже, і пооббило тобі життя всі вугли й стирчаки, — тепер тільки всією душею розуміш, як чисто тоді все було, як гарно, як чесно. Ех... І що то за демон, що за янгол-нищитель такий — життя, що воно так нівечить і калічить наші душі? І в яку це прірву бездонну влітає все те, над чим плакалося так безсонними молодими ночами?.. Прийдеш, було, пізно вночі, зморений, висилений, залиш своє убоге світло, книжку візьмеш... Ні... краще буду розказувати, що треба.

В погоні за лекціями добув раз я собі одну в бідній єврейській родині. Лекція була, як у нас говорилося, «неважна»: щось, здається, чотири чи п'ять карбованців на місяць. Але в мене саме була криза (впрочім, вона була хронічною), і треба було брати, що єсть.

Це була родина бідного єврея-торговельника. Батько мав дрібненьку бакалію, жінка йому допомагала, старший син Абрум служив на одному з місцевих заводів, а молодшого сина Хаїма, хлопчика дванадцяти років, я оце власне мав підготовляти до першого класу гімназії.

Коли я прийшов по раз перший до хати моїх роботодавців, — вражіння було, треба признатися, не дуже гарне. В хаті, правда, було чисто, але при одній думці, що мої роботодавці — євреї, вже бачився бруд там, де його зовсім не було, і ніби чувся якийсь специфічний запах.

Старий Йосель — я бачився з ним раніше, бо й договір мав з ним у одного свого приятеля — усміхаючися (то була його звичка), підвів до мене хлопця й, висовуючи його наперед, промовив:

— А ось і ваш будучий учень.

Я простяг цьому будучому учневі руку, він несміливо подав свою...

То було худе-худе бліденьке хлоп'я з великим ротом і з ще більшими вухами та якоюсь щетинкою на голові. Але що в ньому прямо таки дивувало — це надзвичайної величини очі. Вони були такі великі й так висовувалися наперед, що мимоволі приходило в голову, що це не частина організму, а щось зовнішнє, приліплене або привішане під лобом. Величезні, випуклі, вони брали під себе, здавалося, все обличчя; навіть здоровезні вуха й такий же рот здавалися маленькими перед цими дивовижними, надзвичайними очима. І де вже там було при таких розмірах добачити в них що-небудь, а особливо в перший раз; я просто зупинився перед ними, як зупиняються перед велетнем, дивуючися йому й оглядаючи з усіх боків; і тільки згодом приходить у голову думка, що й у велетня цього є душа, хотіння й болі.

— Добре, — сказав я чомусь, аби лише перервати своє здивовання. — От і будемо підготовлятися.

— Власне, він уже підготовлений, — усе також усміхаючися, говорив Йосель. — Він уже два роки як підготовлений, бо вже два роки старається потрапити до гімназії.

— І не попадає? Ну, то ми підготовимося краще.

О П О В І Д А Н Н Я

— Ні, він не тому зостався, що погано був підготовлений.

— А чому ж?

Йосель ще ширше усміхнувся.

— Ніби то ви не знаєте? У наших же гімназіях тільки 5%.

Треба признатися, що я хоч і чував щось у гімназії про якісь відсотки, але не дуже добре знався на тій усій махінації самодержавній, і зовсім наївно спитав:

— Ну, що з того?

— А от через те він і не попав! — додав Йосель і зовсім увесь розплився в усмішку.

Я глянув на Хаїма. Хлопець змучено 'якось дивився своїми воловими очима й теж кривив рота в усмішку...

Як я потім пізнав, це був дійсний *l'homme qui rit**, бо навіть у хвилину найбільшої розпуки й душевних мук варт було загомоніти кому до нього, — і вуста Хаїма самі розпливалися в плакучу, безсилу якусь усмішку. Та це все пізнав я потім, і багато ще дечого пізнав я потім, а тепер поки що цей батько й син, що обос безперестанно сміються, робили на мене не дуже приємне вражіння, і я поспішив скоріше розпочати лекцію.

Щож... Уже на першій лекції я з тривогою мусів констатувати, що мій учень знає по програму далеко більш самого мене. Усе те, що було неясним для мене з моєї так недавно закинutoї гімназіяльної науки, усі оті математичні хитрощі, над якими я му-

* Людина, що завжди сміється.

сів таки добре задумуватися, — нічого того просто не існувало для Хаїма. Завдання він рішав в одну хвилину, заплутаних місць у нього не було, бо вже самий уклад розуму був такий, що не дозволяв йому відходити від речі, коли він її не розумів ще до кінця. А вже в питаннях абстрактних, у так званій «філософії», як то в нас у гімназії говорилося, — тут я не один раз повинен був, хоч із краскою стиду, признати першенство своєму вухастому учневі, коли він починав розправляти про яку-небудь тезу, вроді «буття одреділяє свідомість», або щось подібне. Я не згожувався, і ми тоді обидва хвилювалися й кричали, скільки сили ставало в молодих легенях.

А що мені найбільш подобалося, так це те, що старий Йосель ніколи й словечком не заїкнувся про наші лекції. Крамничка його була побіч з кімнаткою, де ми вчилися, він не міг не чути, що в нас часто відбувалися властиво не лекції, а вправи в красномовності та схоластиці, — і все ж він ніколи не натякнув навіть про це, і я це невтручання дуже шанував з свого «репетиторського» погляду.

— Такі звичайні євреї, — думав я собі, — а стільки тактовности.

І пригадувалося мені, як я зовсім ще недавно стратив «гарну» лекцію, полаявшись із псевдо-інтелігентною родиною, бо там буквально кроку мені не давали ступити без цензорського підглядання: все боялися, що я чогось поганого навчу їх «Ваню». А то така була Ваня, що її теж уже нічому було вчити, тільки в інших сферах.

Тут я теж прийшов до певности, що мені нема чого вчити цього вірлоокого Хаїма. Усю гімназіяльну премудрість, і потрібну йому для вступу й зовсім непотрібну, він знав сто раз краще самого мене, а його «сочинения» на всякі казуїстичні теми, які я старався йому вигадувати, були трохи не совершенством навіть після моєї критики, студента першо-курсника, котрий завжди думає, що світ — ну коли вже не $2 \times 2 = 4$, то в усякім разі $2 \times 3 = 6$.

А прийшовши до того висновку, я рішив, що не маю більш морального права побирати гроші за лекції, котрих я не даю; вибрав відповідну хвилю і, зайшовши до Йоселя, до його холодної крамнички, просто розпочав.

— Знаєте, Йоселе Моїсейовичу, що я вам скажу?

— Може ви двісті тисяч виграли? — усміхнувся, як звичайно, старий Йосель. — Чи може вас одразу призначили міністром народньої освіти?

— Ні те, ні друге, а я хочу вам сказати, що припиняю лекції з вашим Хаїмом.

Йосель зблід... Губи зробилися відразу білі, руки затремтіли.

— Та ви не лякайтеся, — поспішив я заспокоїти його, побачивши, що розпочав дуже гупо, — я не те що не хочу, а я... Ну, просто на мій погляд... Словом, Хаїм уже добре приготувався й провадити далі лекції це було б просто марнуванням часу.

Йосель знову дістав змогу усміхнутися.

— Ох, як ви мене перелякали, — сказав він сердечним якимсь голосом. — Знаєте, коли все своє життя покладаєш на одну мету, так якось дуже боляче стає,

коли чим-небудь доторкнешся до того місця. Я хоч і знаю, що мій Хаїм учиться... нічого собі, а все ж просто серце в мене упало при ваших словах.

— Вибачте, що я так невдало сказав. Я зовсім не хотів... Я власне тільки й думав сказати, що ваш Хаїм може певно сподіватися успіху й без моєї допомоги. Та по правді кажучи, я... і не можу нічим йому допомогти.

Йосель усміхався.

— Знаєте, пане учителю, я вам скажу по самій чистій правді: я знав, я давно вже знав, що ви мені це скажете...

Я був здивований.

— То пощо ж тоді ви мене закликали? А до того, оскільки я бачу, ті п'ять рублів, що ви мені заплатили, не помішали б у вашому хазяйстві.

— Ну, то інша річ. А от ви питаєте мене, пощо я вас закликав, так я вам скажу—для спокою. Все ж нехай він собі там як не знає, а все ж він хлопець, і багато де-чого не розуміє, а ви—учитель, ви можете й розказати й показати.

— Та честю вас завіряю, що мені нема чого йому розказувати, показувати! Звичайно, в межах гімназійного програму,—поправився я.

— Ну, все ж... Все ж таки учитель! Одно слово, і то... На душу, на совість спокійніше, що все, значить, зробив. І ви вже, пане студенте, будьте ласкаві, не відмовляйтеся від лекції. Ну, бідні ми, ну, не можемо дати вам більше за лекцію, а ви все ж таки не відмовляйтеся.

О П О В І Д А Н Н Я

— То невже ви думаєте, Йоселе Моїсейовичу, що я відмовляюся через малу платню? Ну, знаєте, я не гадав, щоб ви могли таке на мене подумати.

— Господь з вами, господь з вами, господин студент! Я й не думав так говорити! Я тільки сказав, що ми не можемо більше платити за лекцію, що я сам знаю, як це мало за такий труд:

Я почервонів. Йй-богу в мене з Хаїмом не було ніякого труду, окрім хіба недалекого ходження. А старий Йосель говорив просячим тоном.

— А ви все ж не відмовляйтеся, пане студенте. Ви подумайте тільки сами собі. Два роки він уже старається потрапити до гімназії. Що ж буде, як він і тепер не попаде? Це, виходить, закрити йому двері до знання й раз назавжди сказати—годі!.. Два роки Хаїм учився сам, два роки що-дня я говорив йому: «Хаїме, може найняти тобі вчителя? Ти скажи, бо ти повинен пам'ятати, що ти єврей, що те манюне, чого ти не будеш знати, стане більше того здорового, чого не знатимуть інші діти». Але він усе мене запевняв, що підготується сам, що на репетитора такий гроїсе розход, якого зовсім не треба. Я вірив своїй дитині, я вірю їй і тепер, але я найняв учителя просто для себе. Я не для Хаїма найняв учителя, а для себе я найняв учителя. А ви хочете взяти спокій у бідного єврея, хочете кинути мого сина. Що ж йому—пропадати, як собаці? Чому він має пропадати? Хіба він не таке дитя, як і ви? Хіба він не людина? Хіба він не так знає, як ваші православні діти? Ви

сами йдете до університету, а мого сина не хочете пустити й до гімназії?

Усмішки вже не було на лиці Йоселя. Останні слова він просто вже викрикував якимось плаксивим, болючим голосом. Видко було, що то вже занадто наболіло, накипіло вкрай, і трудно було стриматися. Але він зараз же опам'ятався й принижено ловив мої руки.

— Вибачте... вибачте мені,—белькотів він.—Я може сказав що неприємне... Але ж ви хотіли кинути мого сина, а там же 5%.

У моїй душі щось суворо підіймалося. Я починав виразніше бачити обличчя режиму, що так не полюдському жорстоко накладає руку на найсвітліше почуття людини — бажання знати.

— Так... Ну, так я от що скажу вам, Йоселе Моїсейовичу. До сина вашого я буду приходити й буду «заніматися» з ним, але з умовою, що ви не будете платити мені за те ні копійки.

Йосель не знайшовся відразу, що сказати. Але практична голова думала недовго.

— Ні вже... будьте ласкаві, беріть гроші... Бо, знаєте.. Може вам... буде трудно заніматись без грошей...

— Ви хочете сказати, що за гроші я занімався б краще, ніж без грошей? Ах, Йоселе Моїсейовичу, Йоселе Моїсейовичу, все ви щось ображаєте мене сьогодні.

Він знову хотів було виправдуватись, але я не дав йому говорити.

О П О В І Д А Н Н Я

— Досить, досить... Я на вас не ремствую. Даю вам слово, що буду робити все, що робив би при всяких інших умовах, і не міг би робити краще, хоч ви мені платили й сто карбованців на місяць.

— Так ви ж будете гаяти час...

— Робити з вашим сином мені не труд, а спочивок. Бо як прийдеш від якого-небудь дубоголового купецького балбеса, так Хаїм ваш здається прямо Спінозою.

— От як! — усміхався щасливо Йосель. — Нехай тільки Хаїмові моему пощастить інакшим способом заробляти собі на життя, бо в наші часи тим ремством не проживеш.

Я, правду мовити, тільки й знав, що був колись на світі такий філософ Спіноза, а про що він там учив, а тим більш чим здобував собі засоби для життя, — того я ще недовчився. Тому я постарався скоріше перевести розмову на іншу тему, аби не виказати перед Йоселем своєї безграмотності. І не даремне я боявся того: як я потім довідався, цей засмальцьований Йосель не тільки студентика з молоком на губах міг поставити руба в питаннях філософії.

Ну, що ж, «лекції» мої з Хаїмом пішли далі, хоч я й не брав тепер за них грошей. Я мав нагоду придивитися до цих людей, — і дивувався. Це була типова робоча, здорова сім'я. Тут усі робили: і Йосель, і його жінка, і Аврум, і Хаїм. Ніхто не вважав себе занадто високим для якої-будь роботи, і жодна робота не була занадто низькою для кожного з них.

А до того, тут царював якийсь... я б сказав науковий дух. Вони мали абонемент до міської бібліотеки, на столі в них можна було побачити нову книжку, часописи; всі здобутки науки, демонстрація й ужиток яких не потребували великих витрат, провірялися тут же на практиці. Аврум служив на заводі й дуже цікавився всякими технічними питаннями. Так, наприклад, він зробив у себе дома ацетиленове освітлення, замість керосинових ламп, захоплювався гальванопластиком, і часто в неділю можна було бачити, як він, поки ток ішов через якийсь там розчин, сидів тут же з книжкою в руках, здебільшого — на соціальні теми.

На мене все це робило дуже приємне вражіння, і я просто полюбив цю працюовиту, чесну сім'ю. Я ходив туди вже не тільки в будень на лекції, а і в празник, так просто, побалакати й посперечатися, бо для російського студента потреба сперечатися — це органічна, біологічна потреба. Часто, підходячи до їх мешкання, я зачував ще здалека страшенне герготіння та галас, мов там діло от-от до бійки доходить. Спочатку я просто лякався й прожогом біг розмиряти, але потім переконався, що це тільки *façon de parler* *, що то просто батько з синами розмовляє на філософічні теми. У тім приймав участь і Хаїм, і ніхто його не обривав, не «осаджував»; сказане ним так само приймалося на увагу, як і сказане ким іншим. І завжди, було, як я тільки покажуся в таку хвилину, до мене з чисто семітською похопливістю кидалися всі троє, шукаючи в мене авторитетного рішення

* Манера говорити.

О П О В І Д А Н Н Я

того або іншого питання. І трудно, ой як трудно було мені часом удержатися на своїй авторитетній позиції!..

І я мушу признати, що ці суперечки далеко подвинули мене вперед; багато я прочитав де-чого такого, чого, може, й не знав би при інших обставинах. Спасибі велике за це старому Йоселю і його сім'ї. Де то вони тепер?

А були то саме ті часи, як на престол самодержавно-міністерський вступив брехливий восьмидесятилітній дід Ванновський. Студентство непокоїлося, а для його заспокоєння лилися щедро широкі масні фрази про «єднання школи з сім'єю», «основні реформи», народилася класична знаменита «сердечна опіка», — і заворушилася псевдо-ліберальна інтелігенція на гнусний поклик «сердечного генерала». А от тепер, через великий простір літ, якою смішною здається вся та метушня, що піднялася в усіх таборах суспільности з приводу генеральських приказів!.. Невже, читаючи маніфести Ванновського, хоч хвилину можна було вірити й думати, ніби там є хоч що-небудь, окрім декорації, за якою, так само, як і завжди, ховаються апетити адміністрації?

А тим часом це було власне так. І ліберали, яких так звать тільки через те, що не знайдуть для них більш підходящого імени, а дійсно підходяще вважають занадто грубим; і всі «мыслящие и читающие» — словом, усі, зачаровані золотострунною арфою діда, заспівали й заскиглили на всі лади, приплескуючи в долоні. А що вже про підленькі елементи, то про їх і говорити нічого: вони при цій добрій нагоді ще раз возблагосло-

вили милостивого «батюшку-царя», виставляючи на вид існуючі й імовірні добродійства самого генерала, в бубни били й гуділи, і багатьох одурила тоді вся ота декорація.

Сором признатися, а я був одним з отих очарованих. Стрибав, як молоде козеня, агітував за потребою йти назустріч реформам уряду.

— Власне тепер треба показати, — репетував я, — що ми не діти, яким не подобається університетська «форма», а що ми—дорослі люди, які розуміють усю вагу й значіння коренних реформ і свідомо йдуть назустріч правительству.

І багато, багато ще подібної зелени викладав я перед громадою студентів на сходах. Скільки непростої, ганебної незрілості!.. От тепер я скоро сам дід, а як стидно мені зараз за моє тодішнє красномовство. Багато повів я тоді своїх первокурсників за собою до іспитів; можна навіть сказати, що справді зірвав страйк... Ех!.. Довго ще стоятиме російське самодержавіє, коли наші гімназії будуть випускати таких голопуцьків, яким вискочив і я відотіль.

Пам'ятаю, з яким захопленням вбіг я до помешкання старого Йоселя.

— Радійте!— кричав я йому ще здалека.— Радійте! Вам нічого вже більш боятися.

— Чому ж радіти?— невесело питав Йосель і, на превелике моє здивовання, я навіть усмішки не побачив на його устах.

— Як то — чому? Та хоч би тому, що міністром освіти тепер Ванновський.

О П О В І Д А Н Н Я

Йосель сумно посміхнувся (а все ж посміхнувся).

— Власне, це мене й журить найбільше.

— Як то може бути? — в крайньому ступні здивовання спитав я. — Це ж чесний старий генерал, якому вже не треба буде вислужуватися, робити підлот для кар'єри.

— Ну, і що з того?

— А от що з того. Коли міністерську теку бере до рук чесна людина, то всім легше живеться. Виходить і... вам так само.

— А звідки ви знаєте, що Ванновський чесна людина? Зрештою, як би там не було, а для нас, для євреїв, хто вгодно — тільки не Ванновський.

— Чого ж така ненависть?

— А про це ви спитайте пана міністра. От спитайте його, що йому такого зробили жиди, що він їх так ненавидить?

— А з чого ж то видно, що він їх ненавидить?

— Як то з чого? Як то з чого? А хіба ви не знаєте, а хіба ви не знаєте, що як був він іще воєнним міністром, то теж багато добрих реформ зробив? Хто цілком заборонив євреям вступати до Воєнно-Медичної Академії? — Ванновський. Хто заборонив євреям вступати до учебних команд, аби, крий боже, жид не став унтер-офіцером? — Ванновський. Е, та як би почати перераховувати все те добро, що він нам зробив, то й до вечора стало б.

Хоч і наобридло мені все признаватись та признаватись, але ще раз мушу признатися, що це все я чув

уперше. Зрештою й не диво. За стінами нашої тюрми-школи йшло життя, боролися люди за добро й зло, за правду й гніт, а до нас же туди не доходив навіть і сплеск хвиль того моря, і ми вискакували звідти в життя непросто наївними йолопами, яких може одурити перше брехливе слово зверху. Слова старого Йоселя трохи збили мою гарячку, але я ще не піддавався, ще знаходив якісь аргументи.

— То було міністерство воєнне, в якому вже просто органічно гніздяться антисемітські традиції, а це міністерство народньої освіти, тоб то квінт-есенція народнього життя. Туди навіть неможна внести нічого подібного, і Ванновський, ця чесна людина, певно й не внесе.

— Та звідки ж ви знаєте, ще раз питаю вас, що Ванновський — чесна людина? Хто вам це сказав?

Я не знав, що відповісти. І справді: відки ж я знаю, що генерал Ванновський — чесна й порядна людина? Чому це я так моментально очарувався, і що за докази я можу привести на предмет свого очарування? Я вилаяв сам себе за дитинство й готовився вже плести якісь софізми, але, на моє щастя, Йосель не чекав моєї відповіді і, сказавши — «вашими б устами та мед пити», пішов до своєї крамнички, бо там зазвеніли входові двері.

Я порішив чекати доказів своєї правоти, хоч уже червяк сумніву заповз у мою душу.

Ждати довелося недовго. Ванновський скоро показав своє дійсне обличчя, зразу ж предписавши — щільно триматися в гімназіях і університетах поставленої

О П О В І Д А Н Н Я

міністерством процентової норми. Це вже був показчик, але я і його не зрозумів. І коли прийшов до Йоселя, і він із звичайною своєю усмішкою показав мені газету, спитавши:

— Ну, а на це що ви скажете?

Я відповів як найбільше глупо:

— Що ж я на це можу сказати? Хіба тут є що нове? Людина тільки потвержує постанови свого попередника.

— І тим показує, що й сама буде триматися того ж напрямку. Ну, як ви думаєте, це — благородно? Це достойно такої «чесної людини», якою ви собі малюєте паня Ванновського? Ой, щось недобре віщується мені в тім початку. Я вам давно казав, що новий міністр є просто стара падлюка.

Я не відповів на це нічого. Мені ще здавалося, що старий Йосель, як єврей, занадто загострює питання з національного антагонізму. Але він наче догадався, про що я думаю, і сказав:

— Може ви гадаєте собі, що я сам жид, то через те так лаюся? Ой ні, паничику, ой ні! Ось згадаєте колись слова старого Йоселя: дасть знати себе Ванновський не тільки євреям, а й усім. Усім дасться в знаки, а найбільше — вам, панам студентам. Ось згадаєте ви тоді мене, старого Йоселя.

На тім скінчилася наша розмова. Хоч мала вона була, але навела мене на багато важких і серйозних дум. Я немов у-перше подивився об'єктивно на все оточення, немов у-перше захотілося мені в'яснити собі — що ж таке «я» сам, і те, що мене оточує? Захотілося

критично глянути на те, що діється навколо, внести туди й свою частину обговорення, мати й самому право на слово. В результаті, я порішив познайомитися з тим таємно-цікавим і привабно страшним відділом літератури, який звать у нас «подпольною», нелегальною.

Досі я мав дивовижні якісь погляди на цю, невідому мені галузь літератури. То було наче навіть призириство якесь, а просто, як я собі тепер толкую, то був страх перед пізнанням нової великої істини; так боїться, мабуть, жінчина, коли знайомиться з чоловіком, про якого багато чула, любила й належала йому, ще не знавши. Тремтячи внутрішню, брав я до рук першу нелегальну брошуру, хоч на вустах у мене грала зневажлива, поблажлива усмішка, і я мов ласку робив Абрумові, коли брав у нього книжку (це він був першим моїм поставщиком).

— Поглянемо, поглянемо, що там таке надряпано... Синиця море хоче запалити,— процідив я крізь зуби, недбайливим рухом засовуючи брошурку до кешені.

Абрум тільки бистро поглянув на мене. Що він подумав — я не знаю. Взагалі то була сильна замкнена натура, і не мені ще було розуміти такі типи.

А лекції з Хаїмом ішли тим часом своєю чергою. Ми читали, балакали з ним, бо я вже твердо запевнився, що цей вухастий хлопець знає все, що йому треба, і я нічого там додати не можу.

Я вже ні одного дня не пропускав, щоб не прийти до Розенблюмів,— це було прізвище старого Йоселя. Своїм розумним працьовитим життям ця сім'я нагаду-

---

О П О В І Д А Н Н Я

вала мені вражіння дитячих літ, коли я читав романи про американських піонерів-інтелігентів, як вони, від малого до великого роблячи цілий день по господарству, у-вечорі, в годину спочинку при світлі вогню, сідали довкола столу й читали гарні книжки.

Точнісінько так бувало й тут. Коли замикалася крамничка, Абрум умивався, Хаїм складав свої підручники, приходив я, мов ще один член родини, приносячи з собою що-небудь цікаве,— і розпочиналося читання. Стара Сара сідала з яким-небудь шитвом, Абрум, здебільшого, брався до механіки, а хто-небудь з нас трьох—я, Хаїм або старий Йосель читали.

Спочатку йшло все спокійно, тихо, але мірою того, як цікавість росла, а особливо, коли підіймалося яке спірне питання,— боже, в який кагал многошумливий оберталася наша мирна бесіда! Ми так кричали, наче від сили наших легенів залежав спокій цілого світу. Сара тільки головою похитувала, усміхаючись.

А тим часом уряд заївся й вередував. Проїшла чутка, що процентову норму ще буде зменшено. Треба було бачити, як відбилася ця чутка на сім'ї Йоселя. Всі почали жити й рухатися якимось інтенсивніше, мов готувалися занепасти на яку довгу хворобу, й квапилися вижити все, що дається. Вразливість згострилася. Кожний найменший зверхній дотик справляв біль. Я був чужою людиною, але разом із ними переживав усі оті перипетії. А що вже про Хаїма, то й говорити нічого. Коли б я не прийшов до них—чи вранці, чи вдень, чи ввечорі, чи зовсім у ночі—Хаїма я незмінно заставав над книжкою, хоч він ту книжку

знав уже на пам'ять. Я іноді сили просто вживав, аби вигнати його з-за столу на двір трохи хоч проходитися. Часом, урвавши від обіду та чаю, мав я в кешені копишник-другий; тоді я вмисне затівав яку-небудь далеку прогулку чи проїздку, аби хоч трохи розрухати бідного хлопця. Та це мало помагало: того внутрішнього вогню, що палив молоду душу, я не міг вгасити своїми прогулками.

Зрештою, усі нервувалися. Абрум ходив, мов хмара. Він і так був чорний, уже коліром своєї раси, а тут іще потемнів. О, певно він далеко більше, ніж я, бачив змісту у всіх тих наказах генерала «сердечної опіки»!

І от — сталося.

Те, що було тільки чуткою — сталося істиною: відбулися «реформи» Ванновського. Суть їх була в тому, що там, де в школах було 10% євреїв — відсоток цей зменшувався до семи, там де відсоток був п'ять — до трьох, де три — до двох. Де-які гімназії зовсім були «из'яты» від оповіщення туди євреїв ніби до нового нормування.

Ефект цього навіть не наказу, а простого розпорядження пана міністра був надзвичайний. Всюди про це тільки й говорилося. Ліберали бубоніли собі під ніс щось, але російські «порядки» ще ніколи не змінялися від ліберального гомону тонкострунних «порядних» людей. Тисячолітнє ярмо прибило до землі всяке вільне почуття російського інтелігента, і він боїться навіть власні нужди тілесні відправляти без поліційного дозволу. Здрібнів він до нікчемности.

О П О В І Д А Н Н Я

А я... я тепер тільки зрозумів усю підлу політику самодержавну, усю гидоту обманів і надуживання сили і взагалі всі ті засоби, що з них тисячу літ, зі дня на день, з години на годину, користає влада для удержання себе в достойно мерзких рямцях. В грудях ворушилося нове почуття — почуття боротьби, пімсти. Крикнути хотілося на весь світ, зірвати маску. А з другого боку — мені здавалося, що варт тільки доказати «їм» їх неправе становище, — і вони засоромляться, стануть кращими, почнуть дивитися братерськими очима на нужду й горе людське. І мені вже вбачалася в прекрасних перспективах моя велика місія... лилися слова, сльози... потім щасливі результати, благословення...

Так, так... Показало мені життя потім і далі з кожним днем все більше й більше старалося показувати, що й «погромче нас были витии» і що всіх підлот самодержавного деспотизму, навіть при найпильнішій студіюванню, не могла б зрозуміти одна людина. Я бачив, що коли перед справедливим судом історії предстане Росія без верхніх брехливих покровів, з усіма попаленими й знищеними документами, то хартія гріхів її проти людства буде безконечною, а на ній, на цій хартії, кров'ю будуть записані злочини, один гидотніший, один мерзеніший другого.

Родину ж Йоселя це славетне «розпорядження» просто прибило. Всі мов збожеволіли. Ніхто не знав—чи слід зараз робити те, що він робить, чи гарно воно, чи погано. Часто траплялося, напр., таке. Сидимо ми усі, розмовляємо про щось зовсім далеке і від іспитів,

і від відсотків усяких; настрій, здається, цілком спокійний, хоч і закрашений, як завжди, у якийсь мутний важкий колір. І нараз, ні з того ні з цього, мов вибухне, мов упаде звідкілясь — плач... Різкий, верескливий, болючий... То Сара згадає нараз муки свого Хаїма, припаде до нього й нервово голосить, аж душу вириває. Можна собі уявити, як це впливало на вразливого розвиненого хлопця!.. Він увесь — був один стріпаний, наболілий нерв.

А старого Йоселя я просто не пізнавав. Немов щез у ньому добрий, розсудливий і люблячий батько й зостався лише дражливий божевільний деспот. Цілий день, починаючи з ранку й кінчаючи пізно ввечері, він неодступно стояв над сином, змушуючи його пильніше вчитися, і все твердив:

— Не забувай ні на одну хвилиночку, що ти не людина, а що ти — жид. Ти повинен знати, що за тобою не постаріється ні батько, ні дядько, ні баба, ні дід. За тебе не стане закон, за тебе не стане право, бо ти — жид, ти — гірший собаки, бо на світі немає легального «Общества покровительства евреям», а «Общество покровительства животным» есть. Ти повинен пам'ятати, що син Халамайзера може потрапити до гімназії, хоч і буде знати пагано, бо батько помістив його у вчителя й платить тому вчителю по 75 карбованців на місяць. А я за тебе не можу платити навіть п'ять, і від тебе самого залежить — потрапити до гімназії, чи ні. Коли ти попадеш — той день буде найщасливішим у моєму житті, і ти даси мені щастя. Як же ні — я знати тебе не хочу... я прожену тебе

О П О В І Д А Н Н Я

з дому... як хочеш живи, що хочеш роби — я тебе не знаю.

І Хаїм цілими днями слухав отаке і... вчився. Учився до стукотіння в висках, до болю спинного хребта. Нерви його розбилися вкрай, весь він був якийсь посмиканий, роздавлений. Часто скакував у-ночі з ліжка, белькочучи якісь моря, заливи, проливи, а потім падав об землю непритомний, і його відливали водою.

А я теж мучився, дивлячись на нього. Я робив усе, що тільки міг, аби відводити його від такої надсильної безумної праці, бо тож рівносильне було смерті для такого організму, але часто я не міг нічого поробити. Старий Йосель кричав на мене.

— Вам усе одно, чи попаде мій син до гімназії, чи ні. Ви самі вже в університеті, ваша дорога вся перед вами, а я десять... ні!—двадцять літ б'юся, як муха в павутинню, щоб дати моєму синові хоч середню освіту, а тепер повинен і думку ту залишити?

— Та він же вкінєць надірве своє здоров'я! Це ж відіб'ється потім на цілому його життю.

— Він складе іспит і може собі спочивати ціле літо. Я й не подумаю тоді нагадати йому про книжку. А тепер, коли який-небудь місяць-півтора зосталося до іспитів — гріх було би баглаї гнути. Я ж кажу, вам ні холодно від того ні душно, а для мене то ціле життя.

І його борода тряслася, а червоні очі сльозливо моргали.

А то, траплялося, нараз находив на нього інший настрій, і він мало не на коліна падав перед сином. Обіймав його з плачем і, перемішуючи слова з сльозами, говорив:

— О, Хаїме, Хаїме! Ти не сердься на мене, що я так, може, примушую тебе вчитися. Не сердься, дорогий ти мій синочку. Ти ж подумай тільки: от ми бідні з матір'ю твоєю, ми однаково любимо вас обох, і Абрума й тебе. Коли родився Абрум, ми жили... так жили, так жили, що не дай тобі бог хоч один день так пожити! І нам не сила була вчити його хоч як-небудь. Ох, скільки сліз я пролив, коли довелося віддавати його до майстерні, виривати в нього книжку з рук, аби всунути молоток. Я сам не вчився в дитинстві, бо мій батько й мати теж були голяки, але я знаю, що таке освіта. І коли родився ти, а наші обставини трошки покращали, то дванадцять літ, дванадцять літ ми тільки й жили тим, що от, нарешті, ти будеш учитися, будеш знати те, чого не довелося знати ні батькові твоєму, ні братові... І що ж мені робити? Що мені говорити? Може я коли буваю несправедливий до тебе, може я іноді занадто силюю тебе, але ти, мій добрий синочку, ти ж не будеш ремствувати на свого старого батька, правда? Ти простиш його...

І сльози текли йому по бороді, і він не стримував їх, а тільки припадав головою до сина, все повторяючи: « ах, Хаїме... Хаїме»...

Ох, це такі були важкі хвилини, що мало мені подібних доводилося потім переживати у життю.

О П О В І Д А Н Н Я

Найздоровшим з них усіх був Абрум, і треба було тільки бачити, як він, чорний, завжди мовчазний замкнений, після отаких нервових патологічних сцен, брав меншого брата за руку, відводив у куток там, тихо поглажуючи по голові своєю шершавою рукою, говорив:

— Не плач, не плач, Хаїме... Ти ж знаєш увесь курс.

Але Хаїм вважав себе винним в усьому тому, що робилося. Йому і в голову не приходило, що може бути інший устрій, він знав тільки ті чи інші пристосування до даного устрою. У нього так уже в голові склалося, що мають бути відсотки, більші чи менші; далі — що існують всякі засоби попасти до того чи іншого відсотку... Ех Хаїме, Хаїме! Тобі, дитині, ще простимо було думати так, а от мені й тисячам подібних до мене!..

Наблизилася страшна доба іспитів. Хаїм, весь просохлий, без кровинки в обличчю від безсонних ночей, мов тінь, сидів за своїми книжками. Старий Йосель замовк і де-кілька день не говорив і слова, наче глухонімий.

Настав і день.

Я зайшов до них уранці. В хаті було якось особливо чисто. Хаїм прилизаний, вимитий, у білій глаженій манішці, сидів мабуть ще з-за темна зовсім готовий. У кімнаті панував якийсь напружений настрій, мов тут поблизу навантажили страшенною вагою мрамурову колону й оце ждуть, коли вона трісне й завалиться, а разом з нею руне й цілий будинок.

Абрума не було: він пішов на роботу. Я мовчки сів біля столу,— не ставало духу говорити що-небудь.

Прийшла восьма година.

— Ну, з богом! — сказав тремтючим голосом старий Йосель.

Сара кинулася була з плачем до сина, але старий різким вигуком зразу осадив її, певно боячися тривожити сина в цей день. Але не було вже, мабуть, нічого на світі, що могло би вразити бідного Хаїма. Це був ходячий мертвець.

Ну, щож? Іспити йшли так, як і завжди вони відбуваються в нашій благословенній державі. Вісімнадцять євреїв, кандидатів на одне вільне місце, складали іспити окремо від усіх інших учнів, мов були заражені на проказу. Їм давали трудніші диктанти, більш заплутані арифметичні задачі; їх мучили й мордували довше, ніж інших—одне слово «сердечна опіка» давала себе знати на кожному кроці.

Хаїм складав усі іспити на чистих п'ять. Коли ми приходили з іспитів додому, Йосель казав тільки одне: «Ну»?.. Хаїм мовчки кивав головою—і треба було тоді бачити, які безконечно добрі вогники світилися в очах старого єврея.

От іспити нарешті скінчилися. Педагогічна рада вже відбула засідання. Настав, нарешті, день, коли можна було довідатися, хто має право на освіту, а хто ні.

Ми прийшли з Хаїмом раніше всіх. Я починав було жартувати з ним, смішити його, але легше було змусити розсміятися холодну скелю, ніж цю

О П О В І Д А Н Н Я

ніжну молоденьку душу, що в дванадцять років пізнала вже на своїх плечах всю вагу самодержавного режиму.

Тимчасом заля наповнялася учнями, їх матерями, батьками, вчителями. Бачилися глуповаті морди купецьких відпасених белбасів, цитринно-висмоктані фізіономії репрезентантів виродженої аристократії, крепкі обличчя селян і тут же вісімнадцятеро, засуджених на смерть, блідих і невеселих євреїв. По між ними тільки й дивився вдоволено товстий, з баранячим лобом Халамейзер.

Розчинилися двері, вийшла якась тараня в віцмундирі й сухо, як скрип пера по паперу, почала вичитувати список прийнятих і неприйнятих.

Я тримав руку Хаїма, рука була холодна-холодна, мов крига.

Розмірено урядовим голосом читав педагог.

«Бубликов — русский 3, география 3, арифметика 3, закон божий 4 — принят.

Омельченко — русский 3, география 3, арифметика 4, закон божий 5 — принят.

Пузаков — русский 3, география 3, арифметика 3, закон божий 5 — принят».

...Мірою того як альфабет посувався вниз — суха рука Хаїма починала все більше й більше тремтіти в моїй. Хлопця била нервова пропасниця, але й мені було не солодко, я сам ледве дух переводив.

«Розанов — русский 3, география 4, арифметика 3, закон божий 4 — принят.

Розенблюм... русский 5, география 5, арифметика 5, по особому совещанию педагогического

совета, в виду ограничения процентной нормы, не принят.

Ротермунд...»

Але ми вже нічого більш не чули...

Я на руках виніс Хаїма з залі. Коли, бризкаючи водою, я заглянув йому в лице... я... я не знаю, що за вираз я побачив. Смерть, найстрашніша, повна мук смерть, ніколи не кладе таких печатей на лице своїх жертв, яку положила сюди, на цього маленького ні в чому неповинного єврейчика «сердечна опіка» генерала Ванновського. І ця хвилина стала рішучою в моєму життю, це був момент мого революційного хрещення. Широко розкрилися мої очі на всю безконечну неправду, на державний гніт і на все мерзенне офіційне життя російське. Я зрозумів дорогу правди й дав велику клятву незломно йти по ній.

Але треба було вертатись додому.

Довго йшли ми з Хаїмом до того дому. Нарешті прийшли. Усі — Йосель і Сара й Абрум (він не ходив сьогодні на роботу) встали при нашому приході і... впилися очима... Говорити нічого нетреба було — все було ясно й без слів...

І з диким криком вискочив старий Йосель з-за столу, і не встигли ми поворохнутися, як він, мов яструб, насів на Хаїма й почав бити його кулаками, куди попало — по голові, по грудях... Хлопець упав. Йосель з піною біля рота кинувся його топтати, але тут і ми отямилися. Сильний Абрум ухопив батька за поперек і кинув пріч, а я припав до Хаїма..

О П О В І Д А Н Н Я

Але хлопець нараз випнувся, як струна, скочив на ноги, вирвався у мене з рук і, ударивши в двері обома долонями, вибіг геть із хати. Я за ним...

Я наздогнав його, ухопив за піджачок. Мов у останньому випадку якогось божевілья, весь посинілий, з налитими кров'ю величезними очима, він бився у мене в руках, кусався, дряпав нігтями, відбивався ногами... Тут підбіг Абрум, і ми вже вдвох занесли бідного хлопця до хати.

За годину, весь розметавшись, лежав Хаїм на ліжку в бреду, а старий Йосель, ридаючи, припав до ніг сина й осипав його тисячею поцілунків. Я потішав, як міг, Сару; Абрум мов ще більше почорнів і, сидячи за столом, у безсилій злобі стискав кулаки, що аж кров виступала з-під нігтів.

Що ж... Хаїм умер від запалення мозку. Говорити що-небудь про горе родини не варто. А я після того знайшов свою стежку, і коли уряд, нехай вибачить, мав потім де-що клопоту зі мною, то нехай дякує „сердечній опіці“ генерала Ванновського. А цей дід—таки правду казав старий Йосель—достойно записав себе в історії студентства: і прикріплення до університетів, і заслання в салдати, і тисячі викинутих—то були добрі живі світичі на його міністерській дорозі.

29 січня 1902 року

СТРАШНИЙ СУД

Уривок *

В один з прекрасних моментів буття старий Єгова сидів, зіпершися головою на лікті, й дивився вниз. По його зморщеному обличчю перебігали тіні, й він іноді похитував головою.

— Он-ба! Он-ба!.. Дивись, що виробляють!.. А щоб тобі!.. Ні, таки треба тому кінця покласти.

А на землі й справді творилося чорт-зна-що. Люди билися, різалися, сами не знаючи за-віщо. Хороби бігали з одного кутка до другого наввипередки. Річки майже всі повисихали, і по них бродили горобці, шукаючи собі червячків. Товарів і всяких виробів людських наготовлено було стільки, що ніхто вже не хотів нічого купувати. Люди вигадали 18 мільйонів соціологічних систем, билися за них між собою, а оце

* До теми про генерала Ванновського я вертався ще в оцій сатиричній річі – «Страшний суд». Тут були в мене виведені різні постаті тодішніх вершителів судеб, між іншими й оцей генерал. Але ця річ не знаю де ділася; в паперах я знайшов тільки оцей уривок. Г. Х.

об'явили премію за проект такої важниці, на якій можна було би зважити всі оті системи та вибрати найлегшу. Сонце, промовивши: «Та хай вам чорт! Наобридло!» — загорнулося в тумановий серпанок і ладилося до спочинку, а всі його планети розбрелися, куди яка хотіла: Венеру переманив до себе Юпітер, Марс вступив у коаліцію з Меркурієм «по торговій часті», одна Земля ще сяк-так держалася, хоч і давно вже їй підморгував Нептун, сумуючи у своєму віковичному одинацтві. Індія й Росія хронічно голодували; боери били англійців уже палицями, як шпаків; Ірляндія вся переселилася вже до Америки, одно слово, безлад такий пішов на Землі, що справді старому Саваофтію зоставалося тільки плечима здвигати.

— От халепи собі наробив із цією клятою Землею! І надало ж мені розплодити на ній оту блоху та ще й «свобідної волі» йому надати. От тепер і сьорбай. Інші планети — як планети, а це — таке кляте вдалося...

Але найбільше, видко було, турбувала старого Єгову Росія. Устане ранком — господь, як господь: і всемилостивий, і всеблагий і т. ін. Ну, як тільки погляне на оту Росію — просто хто-й-зна-що з ним зробиться. Сердитий такий стане та злий, до всіх прискіпується, на сина навіть нападає.

— Я тобі казав, щоб ти не потикався на ту Землю та не заводив там своїх порядків. Дивись, що вийшло!

— Я ж не винен, що вони не зрозуміли моїх гуманних засад...

О П О В І Д А Н Н Я

— «Гуманних засад, гуманних засад»!.. Он дикі не знають твоєї гуманности, а живуть краще за християн.

Син мовчки червонів, а старий, розходившись, не міг уже стриматися.

— Дякую, спасибі. Я думав, що ти по-родственному, як для батька, постараєшся, а ти, дивись, що наробив!..

— Тадже ж вони свічки палять...

— Свічки... Що мені з тих свічок? А поглянь, що вони виробляють, оті християни, а особливо—православні. От глянь, глянь!—і старий брав за голову сина й повертав у бік Росії, але Ісус перехитряв батька й заплющував очі.

І от так день-у-день. Прямо пекло на небес утворилося.

Але сьогодні чаша, мабуть, переповнилася, бо таким лютим давно вже не бачили Єгову. Навіть янголи, котрі давно вже труться коло престолу, казали, що бачили таким Єгову лише раз—це тоді як Сатана підняв бучу, не стерпівши заведеного на перших порах режиму блаженствія. Які старіші з херувимів та серафимів, що знали ще товарища Вельзевула особисто, і досі не можуть собі простити, як це вони zostалися на небі; кажуть, що то добрий був парняга, важко було йому зносити всі оті етикети захмарні, а особливо—оте вічне уїдливе славословіє. «Свят-свят-свят», і сьогодні «свят-свят-свят», і завтра «свят-свят-свят», і через сто літ «свят-свят-свят», і через мільйон—та це хоч кому обридне.

Сьогодні старий схопився дуже рано, — ще святі та мученики з просоння й очей не встигли продерти, а він уже почав гримати на все небо. Ті блаженні, що з черги були поблизу, так аж перелякалися, думаючи, бо - зна що сталося.

— Раду! На раду скликай!..

Молоді янголята (вони були в небесах за попіхачів) розбіглися в усі боки шукати панів радних, а це була трудна річ, бо садиба велика, забереться часом який святий у такі нетрі, що попошукаєш. А він ще, дивись, і розсердиться, що пізно покликали, та запотилишника дасть.

Нарешті зібралися всі — і старі, й молоді, і бородаті, й безвусі. Пророки всі в синцях від камінюк свого отечества, дівки з листячком на потрібних місцях, мученики — хто без носа, хто без ока, а хто й без голови зовсім; Мусій аж гнеться, бідолаха, під своїми скрижалями. Іще Навин з палицею, якою на сонце замірявся; Ілля на немазаному возі приїхав, — і скрипить, і торохтить, і обіддя позлітало; святі п'ятінки всі поставали рядочком та підшморгують від голоду, витинаючи якоїсь дрібної.

Нарешті — усі.

Саваофтій сів як-найвище й почав.

— Господа святії! Певно, всякий з вас бачив, що робиться на землі останніми часами.

— Бачили, бачили! — загули всі. Воно, може, хто й не приглядався, та так воно вже на всіх зборах ведеться, а тут народ усе третій.

Понюхавши міцної, Єгова казав далі.

О П О В І Д А Н Н Я

— Так от, панове, шибася мене думка, чи не пора би нам зробити страшний суд? Бо щось погано на землі взагалі, а в Росії—особливо.

— Чому ж власне в Росії?— разом, мов близнюки, обізвалися Зосима й Саватій ображено. Вони були великі патріоти, і їх вражала оця нетолерантність.— Чому ж власне в Росії? Хіба в інших сторонах краще? У безбожних французів, у...

— Прошу не чіпати франко-руського союзу!—крикнув із товпища хтось із молодших, із тих, хто стежив за сучасним життям і вважав себе передовим.

— А ти нам не совай у вічі заморськими словами!—огризалися святі й хотіли були вже напустити своїх бджіл, як тут на них цикнув Саваофтії.

— Та цитуйте ви! Завелися!.. Тут про страшний суд розмова, а вони чорт-зна з чим...

Старий Мусій смикнув бога за омофор і зашепотів:

— Не попускай язика.

Єгова схаменувся, кахикнув у широкий рукав і почав знову.

— Так от, панове, хотів я з вами порадитися, чи добре я оце вигадав? Як на вашу думку?

Настала тиша. Задумалися святі, а це важко їм було, бо таки, правду сказати, не звикли вони думати. Та й те сказати—чого там вивчишся в пустелі або в печерах? На землі більше про спасення душі думали, а тут, як уже допалися до спасення, так що вже там... Зійдуться вдвох чи втрьох, поговорять про нові ноти для славословія, про конкуренцію фірм постачання фіміяму, що його таки багатенько вихо-

дило на кадіння,— а більш про що говорити? Ну, їй зіходяться на раду, мов сенатори до Сенату.

Найпутящі на раді—так це нові святі, ті, що в монастирях побували. О, там добре було! І досі згадується. Часом — пху! — аж присниться, як яйця на свічках та на лампадках пекли, як під рясами четвертні приносили, а часом і дівчат, у підрядники перерядивши, проводили до себе в келії. А тут уже урвалася нитка: славослов та й славослов без кінця й краю; коли-неколи доведеться скакнути в гречку з якою великомученицею чи там преподобницею.

Так от якийсь із тих молодших, додумавшись, що страшний суд, чого доброго, може побільшити контингент святих, бо — хто ж його знає — може який дурний і спасся постом та молитвою,— так от і розпочав.

— Святіше добродійство! Розглядаючи соціологічні проблеми боротьби за існування, ми можемо де-кілька категорій їх і рубрик завести до одного параграфу, котрий тоді свідчитиме нам про рефлексивні й конвульсійні рухи тих абстракцій, які...

Саваофтії, нічого не можучи розібрати, самодержавно обірвав оратора.

— Та не белькочи ти, мене ради, по чорт-зна якому... чи то пак по-вченому. Кажі просто: хочеш чи не хочеш страшного?

Ображений оратор процідив крізь зуби:

— Само собою, не хочу. Бо це підвищило би на небесах конкуренцію поміж поодинокими елементами.

О П О В І Д А Н Н Я

— Пху!— аж сплюнув Єгова.— Ну, і сказав би просто «не хочу» та й край. Хто ще хоче забрати голос?

Виступив апостол Іван.

— Я не від того, щоб почати страшний суд, бо, правду кажучи, набридло вже мені його ждати. Усі строки, які я поназначав у своєму Апокаліпсисі, проходили. Тільки я одного хотів би—щоб все відбулося так, як у мене написано, аби був авторитет священного писання дотриманий...

(Кінець загубився).

ПЕРШОМУ РЕВОЛЮЦІОНЕРОВІ *

Пою Тобі, о Сатано, перший революціонер!

Деспот-деспотів панував безгранично. У дикі форми божевільної жорстокости унятий був кожний гріх, кожна мисль, кожний подих свободи. Він сказав наперед все життя. Він визначив шлях мислі, вижолобив дорогу почуттю, прорізбив кожний рух на всевічність наперед. Все напревіки наперед зазначено, оприписано, задалежено. У сталевій консеквенції мають проходити всі події, дозволений гріх і батьківська милостива за нього кара. А бунтарям і непослушним — усі муки, усі кари, усі терпіння, які тільки можна було вигадати.

І віки за віками минали в пустих славословіях пристосованих. Убогі безтілесні, а тому й безвольні істоти день і ніч співали славу. А що нема там ні дня, ні ночі, — то співали беззмінно. На скинення голови летіли бездушні, сліпі виконувачі й убивали. Без на-

* Написано було закордоном десь мабуть в роках у 1908—1909, або що. Г. Х.

думи, без намислу, бо — так приказав Він. Поза цією формулою не було більш нічого.

Найбільш цинився той, хто з найганебнішою безоглядністю виконував. Найближче до престолу стояв той, хто сліпо, як порушена гора, як потоп, злітав на грішних і палив, давив, нищив. Дітей, жінок, молоде деревце, неоперену пташку.

Сліпою ордою безсмыслених виконавців стояли довкола на хмарах сонмища янголів, архангелів, херувимів і серафимів. З вогненними мечами, з оглушуючими трубами й іншими атрибутами, вони бігли, кому з чим призначено, на перший поклик. Покликаний до престолу падав ниць і вився, як гадина, в огидливій покорі. Недостоїн був ніг цілувати, то цілував забруднену гидотними почуттями пониження хмару. Сворою шпигунських херувимських очей було оплетено кожного, й не було братів на небесах, були лиш виконувачі. За право вступити до архангельського чину, за право носити блискавицю господню—топтано меншого, відтручувано слабшого, і крик його затушувався вигуком: «Свят, свят, свят»...

І там був ти, гордий Дух! Дух свободи, дух критики, зі неугнутим коліном, з міцно стисненими устами. Зі своїм гострим сатанинським усміхом дивився ти на оті небесні церемонії, на оте хамство небесне, низькопоклонство й пониження — і душа твоя боліла.

— Ви, янголи!.. Свобідні духи, позбавлені тіла для того, щоб воно не тягнуло вас пріч від високих чинів! Чим же ви стали, у що ви повернулися? Нікчемними рабами, лизунами підлими підніжжів

О П О В І Д А Н Н Я

престольних. Та невже ж ні одного з вас ніколи не брала скруха, коли треба було летіти й виконувати завідомо неправий і жорстокий приказ? Невже серед вас не знайшлося ні одного, що замість того, аби плазувати — сміло став би перед Престолом і, дивлючись й о м у прямо в очі, сказав би: «Ти неправий, боже!..» Невже деспотизм виїв у вас і душу, так що ви тепер стали не тільки безплотними, але й бездушними? За право неробства заоблачного, за право мати спокій, нетривожений сумнівом, за вигоди коло-престольні продали ви самих себе, продали своє право творчости. Чуєте, ви? Ви бога, дійсного бога продали — бога творця. Вічного Творця, що є у вас самих, продали ви, а сами віддалися на ласку й самодурство віджившого сліпого діда, котрий може й був у молодості недоладнім творцем, але тепер ско-стенів у своїх формах і, не даючи нічого нового, не хоче поправляти навіть старе, а всю мисль і волю всю направив лише на удержання вселенної в трепеті й нікчемній соромній покорі.

— О, як жаль мені вас, творці, і дітей ваших, убитих во чреві вашім! Не вмирав би великий, прекрасний божественний процес творення, коли б ви зосталися самими собою. О, як жаль мені скалічених рук ваших, зв'язаних крил, убитих здібностей! Руки ваші служать для знищень за божественним вироком, крила — на скоре шпигунство, а здібності — на вигадування вищого, найвищого співу славословного.

— Славословите!.. День і ніч славословите!.. Сонця народжуються й гаснуть,— славословите! Спить ніч

безгранична над жахом — славословите. Тихо у вселенній в холодних просторах — і лише ви славословите. Уже забули всі інші слова, уже механічно й скучно повторюєте одвічну формулу, аби спливало на вас певне число благ. І мертвими стали ваші небеса, і дух уже не носить над водами.

— Браття! Треба творити інше царство! Нехай не таке блискуче, не таке пишне, але свобідніше. Таке, де не потерплять на тронах божественних деспотів, де товпи будуть творити й закони й право! Де слуг тьми назовуть слугами тьми й проклинатимуть жорстоких, замість славословити їм! Де не буде вмирати творчий дух, і де скажуть нарешті, що покора і власть — то найбільші всіх нас вороги, і задушать їх колись.

— О, творім же, браття! Творім же найскорше це царство нове! Потопчим божественними ногами зотлілий закон, зірвім своїми могутніми крилами престол потрухлялий, щоб у непам'ять провалилися всі деспоти, а з ними—і їх зло і їхні кайдани!

Так гаряче говорив ти до братів, а Деспот-деспотів, зайнятий укріпленням своєї безмежної влади, й не помічав у тріумфах, заморочений кадилами, оглушений славословіями,— і не помічав, що росте вже другий бог, ще більше вічний.

І ти виріс на великана! Струснув небеса революційною мислю, став високо й крикнув:

— Гей, в кім не вбито творця «творцем»! Гей, кому важко бити різнобарвні поклони! Гей, в кім киплять іще якісь почуття, окрім потреби хамства,

---

О П О В І Д А Н Н Я

взбиймося вгору! Творім собі друге царство, бо це, засмерджене підлотою, вже не може бути очищеним! Зоставмо недостойних життя жити тут у вічнім довольстві, а самі — візьмімо труд! Творчий труд візьмімо в долю собі! Будьмо творцями, о браття!.. Але творцями—без вимагання славословій, творцями во ім'я творчости, в ім'я свободи!

О-о-о... затремтів божий престіл! Зразу ущухли славословія, а замість них шум битви оголосив благословенні тупою тишиною небесні чертоги. Показали тут себе вірні престолу, отруєні покорою безплотні духи. Купили, надовго купили собі всі свої насолоди, право дальшого славословія й право дальшого повзання в поросі.

Бог побідив — але лише на небесах. Очистив царство своє від творців, пересіяв надобре через велике сито йоставив лише чистих хамів, без найменшого дару хоч і через мільйони літ породити творця, загорітися сумнівом, забажати свободи.

Але землі, нового царства, не подужав бог. Намагався сильно, але не подужав. Чорних духів надсилав, щоб проповідували покору, щоб оковували мисль людську, тягли її назад, все назад. І щоб палили на кострах творців, щоб оплітали сіттю доносів кожний вільніший рух. І чорні духи служили на землі, яко же й на небесі. Вічно славословили за право доброго шматка, многоочитими херувимами зріли один за одним і шестокрилатими серафимами спішили доносити на ближнього свого. І все плели-виплітали свою брехливу небесну сіть.

Але за те й Він живе! Він, перший революціонер!
Не вмирає й не вмере, бо вічно будить, вічно кличе—
не вірити.

— Не вірте! — каже. — Не вірте тим, хто каже:
«гріх». Бо на мій виступ теж було положено клеймо
гріха. Не вірте й тим, хто каже — «беззаконно».
Бо закони вони творили самі й творили так, щоб
усе, що проти них, було разом з тим і проти за-
кону. Вір тільки тому, що коли я, дух твій, благо-
словляю тебе, коли ти сам говориш собі — «це правда»,
то правда те й єсть. Тоді «гріши» й твори «безза-
конія», бо вони будуть символізувати творчу думку.
Інакше, убивши в собі гріх, уб'єш і творця в собі.
Ідучи по їх законах, уб'єш творця в собі, і тоді
вже воїстину місце твоє на небесах. Коли ж ти не
хочеш вічно ситого спокою — вали разом зі мною
й небесні й земні престоли!..

БОРЕЦЬ*

Давно це діялось колись,
Ще як борці у нас ходили...

Чомусь він пригадався мені...

І не знав я його, і не бачив зроду, навіть на портреті. Навіть не читав про нього багато, а от так, уривками. Два чи три газетні уривки, дві чи три сенсаційні звістки, що ошоломлювали обивательську душу взагалі і мою в тім числі. І тепер, коли я оце пишу ці рядки, я не знаю, чому власне він явився перед моєю душею, невидимий, неосознаний, метафізичний.

Коли апостоли розіходилися на свою проповідь, над головою кожного з них загорівся вогненний язик. Прекрасний символ для всіх проповідників нової ідеї, для всяких революціонерів. Не тупою мертвотою довготної сили, а вогнем, що горить коротко й, згораючи, творить нові комбінації елементів,— вогнем творить творець ґрунт для майбутніх святинь.

* Це теж з річей, написаних закордоном, як і всі, що далі.

І якою безгранично-могутньою мусить бути та сила, що прикликала ті 12 вогнів на голови апостолів, сотворила 12 стовпів для майбутнього нового світу! Що за незрозумілий для людського ума акумулятор, з якого повстали ті 12 надхнень, що зродили потім мільйони екстазів, мільйони подвигів? І де ж береться та незрозуміла Сила Життя, що творить апостолів, запалює над головами і в душах вогонь і жене потім рядами, шереха за шерехою, в пашу смерти, чи серед тих, хто символізує смерть серед живих?

Дивна безмежність! Дивна невичерпаність! Дивна краса!

От і ти — творив подвиги.

Подвиг — це вінець життя, це зміст святих, це достояння вибранців. Серед безконечности людського матеріялу, серед усіх тих, хто боїться за цілість нігтя, ноги, посади, — нараз показує перст невидимий на одного.

Вогник незримий запалюється над його головою, — і, затруєний, підстрелений, заклеймлений, спиняється ту ж мить серед товпи нещасливець щасливий і стає чужим. От ще зараз слухав він вуличну пісеньку й прослухав першу її половину, підспівуючи та приплескуючи в долоні, — і нараз друга половина заміняється в його уяві безмежно скорбним гімном страждань людей. От ще зараз зі смаком він обідав в оточенню приятелів, — а решта обіду вже здалася йому нараз каннібальським бенькетом, товариші — дикунами-людоджерцями, що обсмоктують людське стегно і в пугарях п'ють гарячу кров замість вина. От ще недавно

О П О В І Д А Н Н Я

він любив свою жінку,— і нараз щастя коло неї здається йому гріхом, незаслуженою нагородою, святотатною крадіжкою.

І скидає він мирську одягу, надіває незримий клубок, вериги тяжкі воздвигав на рамена своя і йде, чужий, незрозумілий, іде стежа за стежею, шукаючи того одного, для чого живе — подвига. І коли знаходить — свершає його в гіпнозі, а потім з очима, втопленими вгору, іде на свій костер, шибеницю, каторгу,— і згоряє ще раз, бо властиво він згорів уже давно на власних вогнях.

А люди — або затопчують той прах і опльовують, а потім, через сотні літ, стараються збирати його в золоту урну для обоготворення; або збирають у золоту урну й обоготворяють, а потім затопчують і опльовують. Чи так, чи так — все одно.

Ти — творив подвиги.

Не виконував їх, не використовував їх, кимось зроблених, а сам їх творив. І творив творців подвигів. І дивно, як в дивній цій грі вже сам апостол стає муляром!

Для того, щоб посіяти тисячу подвигів, бути надхненням апостолів; для того, щоб перенести не один і не два запити подібні до: «а чому ж ти сам не стаєш з бомбою в руках, а тільки інших посилаєш? Чому ж ти так гарно розписуєш розкіш подвигу, а сам не закуштуєш тієї розкоши» і т. ін. Для того, щоб уміти те вислухати — шаленої треба сили, шаленої свідомости власної своєї правоти. Не правоти діла, не правоти ідеї, бо для них то вже й місця сумнівам

немає, а своєї власної правоти, віри у вірність свого пункту бачення, певности в точності своїх відчужань.

Ти мав ту надзвичайну силу, і тому — на коліна перед тобою!

Ха-ха!..

Але таку ж саму силу має й перший-ліпший фанатик. Та чого там фанатик? Перший-ліпший генерал, що посилає не двох безвусих младенців, а корпус батьків на смерть і ані трохи не угризається совістю при тім. Його посада захищає його від докорів сумління. Він, наприклад, часом може помилитися й поставити цілий полк під перехресний обстріл ворожої артилерії — ну й що ж? Помилився. Кожний може помилитися. А ти, борець, ти часом не помилявся, як цей генерал? І чи не генерали ви обидва? Тільки той — од інфантерії, а ти — од революції. Обидва ви — «творці подвигів», то, може, й ціна вам однакова? І чи сили треба для утворення подвигів, а чи просто чиновництва, або навіть... підлоти?..

Ні, не чиновник посилав тисячі на смерть, а режим, і не «подлець», а віра. Не став же обіч творця — плагіатора, і поруч з мадонною — не вмійай свого пасквілю.

І все ж чому ти став переді мною, власне в цю хвилину? Як дивно, що серед щоденної, буденної і в буденності своїй брудної праці, нараз несподівано зупиняються очі, мисль відривається від «власних справ» і якоюсь всевладною, а незрозумілою силою переноситься в незнану атмосферу, мов чарівник нараз викличе перед тобою неоформлену постать. Пощо? Лиш на те, щоби зараз же потім донісся через

О П О В І Д А Н Н Я

шиби звук базару, і провалилась викликана душа в безвість, без надії й потреби бути викликаною ще раз на світ. І буде дзвеніти трамвай, дим з ресторану скоботатиме ніздрі, заздрість і низька злоба виповнятимуть ущерть утворене для щастя серце чоловіка...

ГОЛОДОВКА

— Це, знаєте, зовсім не входить в наші плани. Будь інший час—тоді що! Наплювать. Здохло б, вибачте за вираз, кілька чи навіть кількадесять—і спокій голові. Велика штука!.. Але тепер... Уряд, бачите, хоче зтягати позичку в європейських банках, отже ми мусимо бути дуже обережними. Бачите, я цілком одверто говорю з вами. Зрештою, коли б навіть тепер подох один-два—можна було би поховати кінці в воду. Але ж бо їх вісімнадцять, і всі загрожують масовим самогубством, і всіх їх тримає ваш син. В нім, правду таки треба говорити, є якась сила. Жаль, що направив він ту силу не на добрий шлях: міг би дійти високих ступенів. А так... дійде хіба до найвищої, хе-хе... (*Побачивши, що вона мучиться*). Але не в тім річ. Я вас викликав, щоб сказати вам, що син ваш перебуває в дуже лихому стані. В дуже лихому. Наш тюремний лікар каже, що ваш син не сьогодні-завтра може вмерти. І от для нас це страшенно невігідно, бо те може викликати, як я вам уже сказав, масове самогубство. Це якась чортівська солідарність. Я вже

О П О В І Д А Н Н Я

давно, слава богу, знаходжуся на цій службі, але ще не бачив такої однодушності. Ну, буває, що арештанти зажадають там чого-небудь, кричать, б'ють вікна, навіть часом рішаються на щось більше; але досвідчене око бачить, що це — бахвальство, чуються одиниці в тім «масовім» руху, знаєш уже наперед, що робити і який буде результат. А тут — чорт його знає, до чого він довів їх. Всі — як один! Зачепи одного, — всіх повалиш. Я вам одверто кажу. *(По павзі)*. Жаль, дуже жаль мені вашого сина. Такий він талановитий, прямо, я сказав би, геніяльний. Ви не думайте, що я вам, як матері — ні, клянусь честю, ні. Я серйозно. Але все ж треба до діла. Я оце насмілився вас турбувати, бо, знаючи вас за розумну й розсудливу жінчину, думаю, що ви мені допоможете. Звертаю вашу увагу, що говорю з вами не як служачий, а як людина, що теж має душу й серце, як і ви. Я хочу вас просити, щоб ви вплинули на свого сина... Докажіть материнською логікою, що це ж безумство. Я в ім'я гуманності звертаюся до вас...

— Вибачте, що я вас переб'ю. А що за причина голодовки?

— Бачите... У нас трапалося нещастя... На ґрунті неврастенії повісилася одна політична преступниця... Це трапляється часом у кримінальній хроніці... Так от за те, що сталося це під час мого управління... політичні жадають моєї одставки..., от і все...

— *(Просто дивлячись в очі)*. А правда тому, що говорять по місту, ніби ви... знасилували ту дівчину, й вона повісилася, а до колег лишила записку?

— *(Підіймаючи руки вгору)*. Боже, боже!.. Яка підлота, яка злоба!.. Та як ви можете вважати мене здібним до такої гидоти? Прецінь я інтелігентна людина, маю жінку, діти... Ах, до чого доходить людська подлість!

— Так... Ну, все одно. Вернімося до справи. Так ви хочете спробувати експлоатації материнських впливів?.. Ну, щож, бувало й це у вашій «кримінальній хроніці», нічого ви нового не винайшли. Що ж я, по-вашому, маю говорити моєму синові?

— Що?.. Та, властиво, нічого особливого. Ви скажіть тільки, що більшість товаришів уже почала їсти і що він надаремне мучить себе. Цим ви можете не тільки йому, а й тим бідним юнакам, що голодують, дивлячись на нього. Ми ж з вами люди дорослі й розуміємо, що ніякі голодовки, ніякі оті самомучительства, ніякі окремі виступи нічого не зроблять і нічого не змінять. Це ж — режим! Шутка сказати? Величезний державний апарат, колосальна машина — і поруч пискливі протести якихось юнців. Само собою, машина їх роздавить. Роздавить — і не помітить. А скільки горя для батьків і матерів! Я вас не переконую й не роз'агітую, я тільки кажу свою думку. В тій історичній стадії, в якій ми знаходимося, ні протест вашого сина, ні його товаришів, ні сотень, навіть тисяч аналогічних юнців — нічого, абсолютно нічого не допоможуть. От хоч би взяти даний конкретний випадок. Хотять моєї одставки. Я б пішов, я б охоче пішов, бо, сказати правду, надоїло мені бути пугалом якимсь для людей. Але ж мене не пустять,

---

О П О В І Д А Н Н Я

мене насильно змусять зостатися, бо я мушу підтримувати престиж влади. Та припустім навіть, що я й піду,— щож з того? Та на моє місце вже десяток кандидатів! Чим вони будуть кращі за мене? Нічим. Я навіть смію думати, що будуть далеко гіршими. Бо я всеж де-що читав, де-що бачив, а наша братія, взагалі самі знаєте яка: це ж неуки, неудачники. Не повезло йому в полку, або прокрався чи ще що трапилось,— ну, під суд не віддають, бо честь мундира бережуть, треба йти з полку. Куди ж іти? Більш нікуди, як у жандарі. Отже приходить елемент все підмараний, малоінтелігентний, злобний за свою неудачу. І мститься на бідних політичних. Хіба не так? Бачите, я вам одверто кажу. І от вісімнадцять молодих людей голодують дев'ять день, щоб на місце одного жандарма, більш-менш «сносного», посадити другого, сортом понижче. Ну, чи є тут рація?

Чула, що логіка цієї хитрої людини обплутує її. Сама повторювала не раз: «бійся дарів данайців», сама знала, що нетреба слухати нічого, що говориться «звідти», але тут гра була занадто тонка, сітка дуже прозорчиста й обплутувала непомітно.

Скоріше розпрощалася й пішла. Сказала, що рішення дасть завтра.

Цілу ніч думала. Не спала. А там десь не спить змучений дев'ятиденним голодом син... Чи не хотіла би всю душу віддати, щоб зменшити йому страждань? А як? Невже йти й говорити оте, що казав хитрий жандар?

І ходила нервово по хаті, не знала, що вдіяти, що казати завтра синові. Одну хвилину їй здавалося, що

має прийти й покріпити його на силах, бути матір'ю Гракхів, спартанкою; а вдругу—висміювала сама себе, що ради зовнішнього ефекту жертвує життям сина.

З боєм голови розпочала день, і хоч, кажуть, ранок буває все мудріший од вечора, але їй не поміг і ранок. Ходила очманілою й не знала, що буде говорити. Так само одна хвилина говорила їй одне, а друга — друге.

Прийшла пора йти. Одяглася й пішла. І все ж не знала, що буде говорити. А проходячи мимо вітрини паштетного магазину, стала й стояла хвилину, а потім зайшла й звеліла собі зробити три бутерброди, товсто намазані маслом. Сказала це машинально, і коли їй подали — аж відхитнулася. Їй нараз здалося, що цю їжу подає їй жандар.

Взяла бутерброди й вибігла з магазину. «Підлая, підлая», — шепотіла до себе й дивилася, чи не пробігає де собака, щоби кинути йому бутерброди. Впереді показався пес, але вона не кинула, а заховала бутерброди в муфту. Кінчик паперу визирав, але вона його сховала глибше.

Прийшла. Полковник привітався гречно, але не фамільярно. Погляд його наче промацав муфту, на лиці здригнувся тільки кутик уст.

Видав розпорядження провести даму до № 7. На здивований погляд виконавця — бо ж ніколи, як тюрма тюрмою, не воджено приватних осіб до камер, відповів повторним приказом.

Пройшла коридором. По обох боках замкнені двері... Вартовий зустрів здивованим поглядом. Потім зрозу-

---

О П О В І Д А Н Н Я

мів, що «значить, так нада», і ходив далі з перебільшеною нейтральністю.

Ось двері. Величезний замок на величезнім засові, мов за тими дверима бережеться сто слонів. Серце так стиснулося...

Привичним рухом одімкнув надзиратель замок, широко розчинив двері, пустив її до кімнати й причинив двері назад, але не замикав. Став тихенько коло дверей і слухав.

... Уявляла собі, що кинеться їй в обійми з розпачливим криком: «мамо»!.. а він тільки підвів голову з подушки й рівнодушним тоном, мов би вона не далі, як півгодини була тут, сказав:

— А, це ти?— і знову поклав голову на подушку.

Страшне, схудле до неможливості обличчя побачила вона в ту одну мить. Очі хвилину горіли, мов у божевільного, а потім загасли зразу.

Всі слова, що вона приготувала була говорити про святість подвигу, про велике будуче рідного краю, про наші борги перед народом,— все те застряло в неї в горлі й зразу стало непотрібним. Вона бачила перед собою рідний скелет і з воплем кинулася на коліна перед ліжком.

Потім вони сиділи рядом, і він говорив. З видимим напруженням, заплутуючися у фразях, але говорив. І тільки—про їжу. Даремне вона хотіла звернути розмову на що інше, він більше ні про що не міг говорити. Ні про батька, ні про сестер, ні про революційні новини,—ні про що.

— Я чую, мамо, що я скоро впаду... я не витримаю більше... і стану... або підлим стану супроти товаришів, або розіб'ю собі голову об цю стіну... Я не можу, мамо... Мої товариші сильніші за мене, бо їх ростили батьки—робітники та селяни... Мене ростила ти й не дала спартанської вмілости переносити голод і спрагу. Ти дала мені тільки розхитані нерви,— і от тепер я чую, що зійду з глузду... Вони, вони, ці діяволи, вже вимотали з мене всі сили. Вони ж знаєш що роблять? Вони що-дня становлять на моїм столі гарні страви, смачну печеню, свіжий хліб... борщ... Ах, як те все пахне!.. Мамо, я не можу витримати... Я гризу собі пальці, затуляю рота, носа, а він, той запах, пролізає всюди, наповняє всю кімнату; ним пересичується вся моя одіж, моє волосся все... А вночі, коли я сам, і ніхто мене не бачить, коли спить уся тюрма, сплять і мученики і їх мучителі, — страждання стають невиносимими. Бо страва ж тут, вони не уносять її, тільки переменяють... Ніхто не бачить же... ніхто не знатиме... Мамо, мамо, якби ти знала, як то пахне!.. Учора стояла гуска з яблуками... Яблука запеклися так гарно... підлива... білий пухкий хліб... Ох, я не можу, я не можу... Це вони знали, що ти прийдеш, і не поставили сьогодні... Ти приходь що-дня... Ти знаєш, мамо, навіть труби трублять... Їй богу, правда!. Як затрублять!.. І собаки виють... Хоч сюди й не чути, але я чую. І тоді так хочеться плакати, так хочеться плакати...

І він справді заплакав. Сльози якимось раптом полилися в нього з очей—і весь він став такий манюній-

---

О П О В І Д А Н Н Я

манюній. О, якби він був таким, яким рисував його жандар — сильним, впливовим, непохитним, — вона б тоді говорила йому про святість правди на землі, про красу подвигу, славу в прийдешніх поколіннях і т. ін. Але тут — про яку правду можна було говорити цій маленькій, збідженій істоті, та й чи є ще вона, ота правда? Одні кажуть, що є правда тільки класова, другі — що тільки індивідуальна, а може й ще дрібніша. Про яку ж із них тут говорити? Та й чи треба взагалі — говорити про правду! Чому не про гуску з яблуками?..

Вона з таким же блиском в очах, як і в нього, зашепотіла, близько нахилиючися йому до лиця:

— Слухай!.. Чи є смисл приймати такі страждання за дурненький, малий факт, за факт одставки якогось там жандаря? Та на його місце зараз уже чекає сотня може ще гірших... Він же все ж, так би сказати, інтелігентна людина, де-що читав, а більшість їх братії... це хто? Якісь неудачні офіцерики, моталиги, взагалі — темні людці... І їх двадцять уже жде на його місце... А ти, ти мучишся з-за того? Ти ж сам знаєш, що в тобі криються великі змоги, ти так багато зможеш зробити для рідного краю... Хіба ти не зумієш поставити перед собою кращих завдань? Ти ж такий талановитий, такий розумний... Чому ж ти хочеш умерти в багні, нічого ще не зробивши, коли ти міг би сісти на високих вершинах... Слухай!.. Нас ніхто не бачить... ніхто не чує... Я принесла от... Їх їжа, жандармська їжа зостанеться ціла, а ти підкріпиш свої сили, котрі потрібні тобі

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

не тільки для самого себе, а й для тих же твоїх товаришів.

І вона, затуляючи йому лице своєю мантиллю, підносила до рота шматок хліба, густо змазаний маслом.

«І він узяв плод... і їв»...

А в цю хвилину розчинилися двері, і двоє товаришів із сусідньої камери стали на порозі... Один із них різко сказав:

— «Подлець»!..

У СВОБІДНІЙ КРАЇНІ*

Я попав у чужу сторону.

Далеко опинився я від звичних мені форм пригнічення, далеко від рідної мені бідності, від зрозумілих мені явищ, антагонізмів і т. ін. Я попав, як казали мені, «у свобідну країну»...

У свобідну!..

Мабуть ми не розуміємо слова свобода. Ми еднаємо з тим словом безліч інших слів, і понять, і надій, аж до «особистого щастя» включно. А це все одно, що з словом «піп» єднати поняття—святий, щирий, чесний і т. ін. І коли попа ми вже розвінчали, то свобода ще коронована. А пора! Пора тверезими очима глянути на цю обманщицю, найгіршу з обманщиць, так улесливу й приємну на перший вигляд. Пора зрозуміти—не тим, кого обманюють, вони скорше дійдуть правди, а тим, хто обманює, обманюючися сам,—пора зрозуміти, що слово «свобода»—це може найголіше зі слів, хоч і обіцяє багато розкішних убрань; найгоłodніше зі слів, хоч збирається дати

* Написано, мабуть, у 1906 р.

всім їсти; наймизерніше зі слів, хоч увесь світ показує за своєю спиною. Геть з романтизмом! — і давайте здобувати свободу... від свободи. Не вішайте побрязкачів на священне дерево й не прибирайтеся в одіж шаманів, виючи шакалами перед ідолом свободи. Більше реальности в розумінні! Ми ж здобуємо свободу не для поетів, бо поетам не треба свободи.

Так от я був у «свобідній країні»...

Я прийшов до пошти надати листа. Переді мною стояв салдат «свобідної країни», подавав телеграму. Урядовець порахував слова, зажадав грошей.

Салдат спалахнув...

Краска залила все його добре наївне лице. Хтось йому, мабуть, сказав, що салдацькі телеграми йдуть задурно, й він повірив.

Урядовець грубо сказав йому кілька образливих фраз. Салдат ще більше завстидався. Взяв свою телеграму великими червоними руками й топтався на одному місці.

І пригадалося мені, що так само червоніють безпомічно люди і в моїй невольничій стороні. Так само безпорадно стоїть, скручена умовами, людина перед офіційним добродійником і мене в руках свою шапку; так само ілюструється вічна притча про бідного, у якого взяли останню овечку, щоб на годувати гостей багатого, вічна диспропорція податків, моральних і матеріяльних. Коли ж уже нарешті ти, бідний жовніре, перестанеш платити податок? І за те, що їси, і за те, що живеш, і за те, що дишеш, за те, що вночі дивишся на місяць, а вдень на сонце? Коли

О П О В І Д А Н Н Я

ти перестанеш платити податок кров'ю синів своїх, відсилаючи їх погибати за тих, хто найменшого права над тобою не має? Коли ти перестанеш платити податок тілом дочок своїх, яких ростиш і лелієш на те тільки, щоб потім з їх молодого чистого тіла скористав напівзогнилий покупець?

Ех, жовняре, жовняре!.. Не прощу я тобі того, що ти почервонів. Я хотів тебе бачити вільним і гордим, хотів налюбуватися виразом людського достоїнства на твоїм лиці, хотів мати право, приїхавши додому, сказати своїм убогим братам: он як живуть люди!

А ти, жовняре, показалося, такий же, як і той, що бачив я його там, дома. Скалічений, з діркою в грудях, сидів він на сонечку й дохрипав свої останні дні. А ранком усе молився за царя, і ввечері теж молився за царя. «От уже тридцять літ дурно годує мене цар-батюшка»!.. Дурню ти старий!—хотілося крикнуть мені йому. — А скільки ж сот літ ти царя годуєш задурно?

І всі ви, жовняри, мабуть скрізь однакові. Прив'є вам отакий інвалід думку, що існує ніби якийсь вічний божественний розпорядок, що є щось вище від людини, а ви й вірите, боїтеся копнути ногою побудовану тюрму. Не бійтеся! Валіть її сміло! Тож ви будували самі. А коли зумієте розтрусити всі омани, то побачите, що цегла тої тюрми — то кості ваших братів, цемент — то кров і піт, а зверхні оздоби подібні до тих трофеїв, що їх вішають собі на шию предводителі диких із зубів та черепів побитого ворога.

Єднайтеся ж швидче, пролетарі усіх країн! А для того, щоби з'єднатися—утворіть же країну попереду, свою країну. То не пролетар, а буржуа не має рідного краю. Йому все одно, де торгувати, якою мовою писати вексель, а його інтернаціональний сурдут однаково придається і в Лондоні, і в Брюселі. А пролетареві ніколи вчити європейських мов, бодай би свою знати добре, і на ній принести до своєї хати світло знання.

Творіть же свою країну, щоб з'єднатися потім пролетарям усіх країн. Завойовуйте собі прихильників і однодумців, бо їх більше, ніж здається. Усі, кого жаліють, кому «дають роботу», кого приймають з ласки переночувати, з ласки пообідати. Всі, хто хоч день жив з отієї ласки, хто з'їв хоч шматок ласкаво поданого хліба, хто переступав з проханням чужий поріг,— все то ваші. Умійте тільки знайти дорогу до їх сердець, зумійте змусити задрижати таємні струни їх душ, не облайте згирдливым словом, не посторонітесь, як сектанти,— і ваші полки зростуть. Нові союзники принесуть вам у дар свою ображену мисль, краску на щоках і усі свої слова подяки. І гіркість безробітних хвилин, і холод чужої хати, і високість чужих порогів. До ваших пісень додадуть нові ноти, до рук з'єднають руки — і скоріше тоді на землю злетить пожаданий день!

ТРОЄ*

Нарис з галицького життя

В одній із Львівських кав'ярень сиділо троє молодих людей. Обличчя їх були бліді,— видно, що життя на цім світі діставалося їм нелегко. Голови їх були нахилені в одне місце — вони слухали читання, і то так, що забули, де вони знаходяться: забули, що довкола них сотні людей, що кельнери поглядають за всіма гістьми, щоб який не втік, не заплативши; що це публічне місце, а в ньому однаково невільно показувати язик і душу...

Вони слухали, як нервовий, трохи приглушений голос читав:

...«Нова стація мученичого походу нашого народу на історичну Голготу, нову криваву жертву поклало наше мужицтво на визвольнім престолі. Озвірілі від ненависти фарисеї горлають без упину: «Розпни його!»

* Убивство селянина Каганця було краплею, що переповнила чашу терпіння революційно настроєної молоді. Троє студентів рішили вбити намісника Галичини графа Потоцького. Жеребок випав на М. Січинського.

Нарис цей був друкований у «Рідному Краю», причім редакція підписала мене «Георгій Хвилинський», замість Г. Х.

Розпни його!..» А всякі Пілати вмивають руки від невинно пролитої крові...

«Чим більше вісток приходить про коропецьке вбивство, чим ясніше стає, що зроблено в Коропці «в імені права»,— тим більше стинається кров у жилах, і ніяк не можемо собі вяснити, що щось подібного могло статися в конституційній державі середньої Європи, і то під правительством, що опирається на народнім парламенті, вибранім на основі загального голосування!

«Село Коропець лежить в окрузі, де, по довгих літах панщизняної неволі, стали оце селяни приходити до повної свідомости своїх горожанських прав і відчування політичного гнету та економічного визиску. Коропецькі люди від-давен-давна віддаються промислові, торгівлі, і притім визначаються свободолюбністю й карністю в організації. В селі—читальня «Просвіти», де гуртується майже ціле село, з виїмком нечисленної москвофільської фракційки, що гуртується коло читальні общества ім. Качковського. Крім того, мають наші люди касу й крамницю, а також «Господарську спілку», дуже добре ведену. Коло двору тутешнього дідича, графа Станіслава Генріка Бадені, що кандидує проти нас до Сойму, гуртувалося все вороже нашому народові. Працював тут передусім двірський персонал, що без упину уладжував у дворі всякі патріотичні маніфестації, аби лиш з неуміючих говорити по-польськи латинників* зробити завзятих поляків.

* Латинники—українські селяни римо-католицького обряду. х поляки силоміць зараховували до поляків.

О П О В І Д А Н Н Я

Працювали тут і польські ксьондзи, і всі поляки—учителі й учительки, окружний лікар; сповняла теж свою місію й «жандарська квартира». І ось виринула польська «Czytelnia», ба навіть райфазенка*, заснована для підкопування наших інституцій. Розуміється, не обійшлося тут і без позичення сил із табору так званих хрунів, зрадників свого народу; так, наприкл., пішов на услуги дворові між іншими також і теперішній війт** Михайло Мельничук.

«Росла й кріпла Польща, збільшувалися дратування та всякі знущання над нашим народом; але рівночасно зміцнювалася й організація наших селян. Провідником громади в боротьбі з місцевою Польщею був як-раз покійний Марко Каганець, син Василя. Не засібністю вибився він у громаді, бо мав усього хату, чверть морга огороду й два морги поля,—але розумом і любов'ю до свого народу. Вже кілька літ верховодив він у громаді, всі його шанували й слухали, а він заступав і поучував громадян на кожному кроці з незрівненим пожертвуванням, яке, врешті, припечатав своєю смертю...

«Почалися приготування до соймових виборів. Двір***, з котрого кандидував сам дідич гр. Бадені, докладав усяких старань, щоб попсувати українську народню справу, і насамперед список правиборців було пофальшовано так, що селяни, під приводом Марка Каганця,

* Каса взаємодопомоги системи Райфазена.

** Старшина сільський.

*** Двір — це не тільки дім, оселя поміщика, а це громадське поняття, навіть — юридична особа.

внесли не більше не менше, як 75 рекламаций*. На зборах громадська рада ухвалила вибрати з-поміж себе рекламацийну комісію, і вибрала п'ять членів. Але на засіданню писаря не було, тож вїйт заявив, що ухвала пізніше буде внесена до книги протоколів; але на другий день пішла по селу чутка, що таки вїйт не хоче заносити ухвали до протоколу, і значить— справа рекламаций піде в-нівець: вибирати будуть двірські прислужники, що не мають навіть права вибору, а поправні господарі й чесні люди права голосування будуть позбавлені.

«Марко Каганець пішов до вїйта, і той йому це ствердив, покликуючися на те, ніби рекламаций належать до староства. Даремно переконував Марко вїйта, показуючи йому відповідні параграфи «Збірника адміністраційних законів», вїйт, знаючи за собою піддержку двора, уперся. Рішено було послати до староства телеграму з оплаченою відповіддю,— і послали. Але староство не дало в цей день відповіді; тому рішив Марко задержатися з рекламациями до завтраго.

«На другий день рано вийшов Марко зі своєї хати та, стрінувшись з сусідом, вони рішили піти до громадської канцелярії розвідатися в рекламацийних справах. Жінка не хотіла пустити з дому Марка, знаючи ворожнечу двораків до чоловіка й погрожування жандарів. Марко став упевнювати жінку, що він нічого злого не зробив, тож нікого не боїться й піде; але жінка, щось інстинктивно чуючи, рішила йти разом з чоловіком. По дорозі стріли сестру Марка—Юстину,

* Обжалувань.

О П О В І Д А Н Н Я

та ще кількох людей, що також цікаві були дізнатися, що відповіло староство,— і всього йшло чоловік 8—10, але не всі разом, а вроздріб.

«На краю майдану пливе широкий потік, званий Коропчик. На нім стоїть довгий і широкий міст, зараз за мостом стоїть капличка св. Яна, а за нею громадська канцелярія, до якої сходиться з гостинця ліворуч по містку, що накриває вуличний рів. Місток цей розділяє бар'єра на дві половини; з половини, ближчої до великого мосту, ідеться на площу, а з другої половини — у вузьку, обведену поруччям, доріжку, що веде прямо до канцелярії.

«І от, коли люди наблизилися до канцелярійного містка, проти них вийшли з громадської канцелярії два жандарі й швидким ходом наблизилися до людей. Старший жандар, станувши в трьох кроках, озвався: «В імені права я вас арештую. Прошу до гміни»*,— і назвав Марка та його сусіду. Арештовані не робили жодного протесту, і жандарі їх повели. Був серед людей і брат Марка—Іван; він крикнув: «Браття! Ходім і ми!»— і всі люди пішли в напрямі до канцелярії.

«Коло канцелярії теж уже стояли люди, цікавлячися справою рекламацій. Тут нараз жандарі кидають арештованих, поминають людей і проштовхуються до дверей канцелярії. Станувши коло них, обертаються лицем до людей, виходить ще й третій жандар,— і чується наказ: «В імені права прошу розійтися, бо буду стріляти». Селяни, щоб не входити в непорозуміння з жандарями, повернулися всі від канцелярії лицем

* До будинку волости чи, як тепер, сільради.

до шляху і почали йти. Жандарі йшли за людьми. Марко був усередині, коло нього брат його Іван, а також жінка й сестра. Люди йшли спокійно, але, очевидно, не могли розійтися, поки не вийдуть з вузької, обгороженої стежки на шлях, а з шляху—по мості в село... Нараз пропихається між людей один жандар, і ні з того, ні з цього ударив Марка прикладом по голові. Ударений крикнув: «Люди, рятуйте!» Жінка й сестра вхопили його, щоб не впав...

«А жандар підождав, поки до нього не протислися ще других двоє жандарів; потім вони перескочили через поруччя вулички і, забігши перед людей на шлях, знов почали кричати розходитися. «Та куди ж нам йти, як ви загородили нам дорогу?..»—говорили люди. «Чому ви забігли нам дорогу? Пустіть нас до наших хат...» Але жандарі станули всі в ряд і виставили проти людей штики... «В імені права прошу розійтися, бо стрілятиму».

«І в цю хвилю положення було таке. Марко був в передніх рядах, але не напереді, сестра держала його праву руку, жінка обняла його за шию з правого боку, а брат Іван обняв з правого боку за плечі. На поклик жандарів, передні люди, а в тім і Марко, зупинилися, але задні того не чули й перли наперед,— і тут сталося щось страшне. Всі три жандарі, пропускаючи мимо себе других людей, всі три одразу вдарили на Марка,—тільки на нього одного. Один ударив його штиком у груди з правого боку, між руками жінки й сестри... «Браття... вже кров з мене лє...»—застогнав нещасний, а тут старший жандар ударив

О П О В І Д А Н Н Я

штиком в живіт, один раз і другий раз... Марко ступив два кроки — і впав мертвий...

Жандарі обтирали кров з штиків хустинками... Нічого не сталося, ніхто більше не був зачеплений, ніхто не був арештований, — тільки от жандарі вбили свого ворога, та й усе. Бо Марко мав багато політичних процесів, в котрих все вигравав против жандармів, бо Марко стояв за громаду.

«А потім два жандарі пішли, а зостався один старший (така була небезпека для жандарів); він хотів стріляти ще до одного свідомого українця — Микити Василика, але вже жиди його затулили собою. А коли брат убитого й ще двоє людей хотіли занести тіло Марка до хати, то жандар не дозволив, — і тіло лежало на шляху. Тут же жандар розібрав покійного з кожуха, розстібнув сорочку й наддер її сам коло ковніра, а також вийняв з торби бандаж і заткав трупові одну рану.

«Місцевий священик вибіг з хати й молився коло вбитого. Люди одні падали на коліна, другі простягали руки до неба, повторяючи слова молитви, і всі плакали; лиш жандар не шанував навіть цеї минути й кричав: «В імені права прошу розійтися!» І так серед шляху лежало тіло народнього мученика більш, як чотири години.

«Через три дні відбувався похорон. До шістьох тисяч народу місцевого й сторонського зібралось, щоб віддати послідню послугу народньому борцеві.

.....
.....

Вони читали далі:

«На простих санях підвищення, оббите темними коверцями, замаяне смерековими луками з хрестиками. Домовина прикрита синьо-жовтими покривалами; посередині неї вінець із цвітів, а над головою — мученичий, терновий. Сани тягнуть четверо коней, прибраних синьо-жовтими скиндячками, а на конях їдуть хлопці, однаково одіті в білі шапки й гарні сіряки та перепоясані народніми лентами.

«Веде свого провідника в далеку дорогу хлопська почесна сторожа в гарних сіряках і кучмах. На чотирьох рогах несуть народні прапори, а по боках по троє селян, перев'язаних лентами. Напереді походу йде селянин з хрестом і процесія, а за ними п'ять священиків. За домовиною йдуть в першій ряді брат покійного, вдова й сестра-жалібниця, що й свою грудь наставляла на жандарські штики, а за ними непроглядні народні маси, заступники соток доокружних сел.

«І як зблизився похід до місця вбивства, — плач і крик затряс народом, як буря. «Тут, тут зарізали!»

...На цій місці читання вірвалося, мов би хто перервав нитку. Серед трьох була тиша. Безмисленість злочину, жорстокість умовин життя, що можуть допроваджувати до таких випадків—однаково придавила всіх.

Молоді голови похилилися... Чи крикнути?.. Чи заплакати?..

А кав'ярня гула своїми брудно-буденними шумами: чад цигар, папірос стояв сизою хмарою, і в ній мов повисали, не дорвавшись до стелі, всі голоси. Десь

О П О В І Д А Н Н Я

у кутку невидима, обкутана димом, сумно заграла оркестра, і розбитий, понівечений тенор затяг якийсь романс.

Троє мовчали...

Вирвалося зідхання, і той голос, що читав, прошепотів:

— Боже мій!.. Чис прокляття зв'язало нас одвіку з цим народом?..

ПЕРЕД ДВЕРИМА*

Двері намісника. Возний уже пішов сказати назвище й відчинити відтак двері. А за ці півхвилини—тисяча, мільйон переживань.

Насамперед, не знав, куди дівати руки. А прецінь йому ніколи не бракувало зграбности. Серце стукало в грудях так, що, здавалося, те биття всі чують. Взагалі здавалося, що всі тільки й дивляться на нього й навіть бачать, що лежить у нього в кешені. Ще хвилина—і вони закричать: «Алярм! Тримайте, хапайте,

* Цей нарис зберігся в поганенькому стані. Походження його таке. Січинський був членом Просвітньої Комісії Студентського Союзу. Комісія видавала книжечки популярні, одну з них доручено було написати Січинському. Матеріяли для неї він збирав у бібліотеці Оссолинських. Я працював у тій же бібліотеці, і от після атентату, це саме в розгар судових подій, коли вся укр. суспільність була схвильована, у всіх на устах було ім'я Січинського, яось я сів раз там, де сидів і Січинський. Столи вкриті бібулою. На бібулі рукою Січинського було написано:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!..
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?

О П О В І Д А Н Н Я

держіть його!»... І мимоволі кров відливала від лица, напружувалися всі мускули, готовлячись боротися, відбиватись, може рвати зубами, а може... покірно схиливши голову, без руху протесту віддатися в руки, — все одно ж справа програна.

І в ту ж хвилину, коли так думалося, сам же старався переконати себе, що, властиво, на нього ніхто ніякісінької уваги не звертає. От собі молодий чоловік, певно якоїсь суплентури добивається, або прийшов із чийогось доручення. А що трішки блідий і ніби нервується, то це ж так зрозуміло: до таких високих осіб ходиться не що-дня. Ні, ніхто не бачить тої бурі, того шаленого натиску думок, безумного напруження всіх нервів, усіх сил організму. Ніхто не знає, що в одну хвилину пролітає в мозку тисяча думок, і цей шалений калейдоскоп здається бути безконечним; груди то стискаються в одну непомітну клітинку якусь, в якій тісно стає навіть такому маленькому клаптикові м'яса, як серце; а то нараз ширяться так, що міститься в них світ увесь, — і ще зостається місце.

— Я несу в собі нелегальну мисль мого народу, тому я так тремчу. Всі мої предки були легальними до дна душі, лизали панську ногу, котра вдаром чобота розбивала їм лице в кров. Найсміліші з них складали петиції тоді, як уже треба було бити ножем у груди. І були ми Орфеями серед звірів, тільки — без арфи чарівної.

— Нове покоління зародило вже в собі нелегальну думку, і от віддало її всю мені. Мені мій нарід незримо звелів іти на чин кривавий, — а на мені тяжить опорту-

нізм поколінь. І це він так ослаблює мене, трусить руки, відбирає певність рухів, відгонить краску з лица. У інших народів інакше... Там завжди, поруч із дозволеною мислю, жила й недозволена, були борці, які йшли от так, як тепер я. А переді мною ніхто не йшов. Я перший підхожу з револьвером у руці до оцих дверей.

— Коли я сідав з панною Олею до трамваю, перед нами якийсь суб'єкт зайняв останнє місце. Панна Оля сказала мені: «боже! який ви неенергійний»... Я—неенергійний, що не зумів захопити місце на трамваю. А як би знала, що вже тоді мав «його» портрет і цілими днями й ночами дивився на нього, удень ішов у поле і вчився стріляти з бравнінга, а вночі давили мене кошмари, і я кусав собі руку, прокинувшись, аби не закричати голосно й не будити домашніх...

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано?
За що, мамо, гинеш?

— Це я писав на бібулі в бібліотеці. Бібула й зараз там лежить на столі. Буде читати може який вшех-поляк—і не знатиме, що то писав я.

— «Я»!.. Щось уже чується особливе в цім слові. Учора це було тільки студентське мікроскопічне «я», сьогодні воно вже чомусь виросло. Від того, що в мене лежить револьвер у кешені... Мала річ, а почуття таке, мов би я відкриваю новий величезний закон природи, пізнаю одну з її найсокровенніших тайн.

О П О В І Д А Н Н Я

Мабуть, усякий, хто першим приходить до чину, усякий так почуває.

— Тут я—перший! Дорогу до щастя мого народу зачинили міцні двері. Коло тих дверей усе стоять озброєні люди й стережуть. Я вбиваю вождя тих людей, розбігається труслива сторожа, б'ю ногою в залізну браму й кричу: «викрешем вогню та запалим кожну душу, щоб на оновленій землі не було ката й супостата, а були люди на землі.»

— Ох, що за наївні міркування! Та ж історія й життя народів мають свої залізні закони, і чи тобі ж, хлопцеві молодому, їх перевертати? Та нічого ж ти не перевернеш, окрім свого життя й життя своєї сім'ї, своїх рідних, милих!.. Що я роблю?.. В яку безодню я пхаю себе, матусю, сестер? І чи стане ж комусь легше від того? Нікому, ніяк. І тільки на матінку свою покладу я, на її плечі старі, безмірний страшний тягар. Матусю!.. Коли ми говорили якось про високі чини, про подвиги, а я, носячи вже свою ідею в собі, спитав тебе, що б ти сказала, як би твій син пішов на Голготу,— ти відповіла: «Горда би м була з нього!» То були горді слова,— а як то гірко-гірко доведеться платити за них!

— А сестри мої... милі, любі сестри... Чи не відберу я в вас вашого звичайного людського щастя? Чи не стану на вашій дорозі безмовним привидом, порогом високим, завісою темною, що завісила вам спокій?..

— О!.. Возний... Іде!... іде возний... відчиняються двері... Я чую своє прізвище,— це я... Іду!.. Мамо,— прощай!..

ТАК МУСИЛО БУТИ *

Він прийде сьогодні...

Ах, пощо він приходить? Краще б не приходив!..

Але мушу признатися, що приносить із собою велику й неординарну мисль.

Перед очима проходить — усе що сталося. Немов учора...

Варшава... Конспіративні сходини... Товариш М., «технік», готує бомбу. Каже, що буде, «як цукерок».

— Лише, панно моя золота, пам'ятайте три річі: обережність, обережність і обережність. Як будете це пам'ятати, усе буде добре.

* Першим терористичним актом у Галичині було вбивство студентом Січинським намісника Потоцького. Цей акт справив величезне вражіння. Українці, всі, без різниці переконань, признали акт своїм, а поляки відповіли погромами. Я знав близько всю сім'ю Січинських, сам «Михась» був у мене напередодні убивства, зрештою все те мене торкалося просто, як громадянина. Я написав кілька нарисів з приводу акта, так що склалася ціла книжечка. Само собою, в Галичині вона видрукованою бути не могла; порадили мені спробувати на Буковині — і там не схотіли. Надіслав тоді я книжечку до

О П О В І Д А Н Н Я

І той день... У серці так холодно й порожньо і широко-широко... Вміщається туди увесь світ, — лише тиранам нема там місця.

Стою... Коло грудей холод металевої кулі, а в мозку — молитва...

— О, краю мій рідний! На вівтар свободи твоєї несли свої благородні серця наші повстанці. Криваві шляхи пописали окованими ногами вздовж Сибіру, степів оренбурзьких і берегів далекого північного моря. Поставили пам'ятники собі нерукотворні, здали тобі, о краю рідний, славу вічного революціонера, піонера свободної мислі, жертволюбця. Так, так!.. Не переводяться в тобі жертволюбці, й доки ти в кайданах, доки топче тебе ногою завойовник, доки ти раб на своїй землі, не переведеться дух повстанчий! Ми все вставатимемо!.. І масами й одиницями!.. Боротимемося за волю! За наш свободний, рідний край!

Америку, і не знаю — чи видрукувалася вона там, а чи просто загорілася. От zostалися тільки чорновички двох з тих нарисів. Для зрозуміння теми треба пригадати, що у свій час Ванда Боровська стріляла у Варшавського губернатора Скалона. Коли вона втекла до Галичини, то тут її вітали поляки й взагалі носилися з нею.

Так от після акту Січинського, коли хвиля погромів над українцями прокотилася по Галичині, публіцисти й промовці українські любили вказувати полякам на різницю відносин: «От, мовляв, коли полька стріляла в тирана свого народу, то ви її зустрічали оваціями, а коли українець вистрілює у тирана свого народу, то його ви ж, поляки, засудили на шибеницю». *Г. Х.*

І мислі ці додавали відваги, робилося тепло від них, і тісніше притулявся до грудей холодний метал бомби. Радісно було йти на смерть, — аби лиш життя за життя.

— Обіймемося з тобою, тиране! Поцілую я тебе смертельним поцілунком, обплутаю, як медуза, і полетимо разом у безодню. А з столиці королівства в усі краї понесеться звістка: «Вмер тиран»!..

І з криком цим «Вмер тиран!» кинула бомбу...

Але не вмер тиран. Хистка була дівоча рука. Тиран зостався жити, зосталася жити й вона.

Стидно їй було дивитися в вічі товаришам, коли вони увозили її закордон.

— Тікаю, нічого не зробивши... Соромно мені...

Товариші заспокоювали, казали, що таке з усяким може трапитися, що вона доказала свою відвагу і т. ін.

От Краків. Яка - небудь година - дві їзди з Варшави, — і мов у другий світ попадаєш. Рідна мова всюди, ніхто не тягне тебе в «участок» за рідне слово, ніхто тебе не переслідує за те, що ти поляк.

Зі слізьми на очах прислухувалася до співучої краківської вимови.

— *Ról kurніка-a-a!* — мов виспіває хлопчик, граючися.

Мар'яцька вежа... Сукенниці... Вавель, вічний Вавель — усе це своє, зв'язане з кожним нервом, вкраплене в саму душу.

О, Польщо, Польщо! Коли ж ти *вся* будеш свобідною?

Але живий тиран хотів показати, що він живий. Простягав з-закордону пальці й шукав ними, як спрут. Російське правительство вимагало видачі.

О П О В І Д А Н Н Я

Та над тим можна було сміятися. Всесильні там, у себе, тирани, показалося, не мали сили за маленькою смужечкою, що називалася — кордон.

Ради офіційности, «державної приличности», відбувся суд. Скоріше — комедія судова. Або, ліпше сказати, афіша. Викинули її тільки на те, щоб і ще раз написати на ній великими літерами прокляття самодержавному режимові, ще раз крикнути на весь світ — «смерть тиранам»!..

І суд обернувся в тріумф. Виновницю замаху вітали, як героїню народню, оплесками й стрічали й проводили, цвітами всипали дорогу. А коли красномовний адвокат ефективно викрикнув: «хто повстає проти ворога свого народа, той не убійник, а герой»! — заля затремтіла від оплесків, а суд одноголосно виніс оправдуючий вирок.

Її понесли на руках. Вона всміхалася, але не тішилася. В душі скорботно нило почуття — «це все незаслужене, але мушу приймати... Зрештою, це ознака свободи від тиранів, покажчик того, що є ще місце, де вільно звучить польське слово, і де не мають влади тирані»...

А скоро після того в далекім, незнайомім Львові розітнувся вистріл, — молодий студент убив поляка-тирана.

Їй самій не було часу подумати о тім випадку, але довкола все гуло одностайним гудінням. Як? Українці? Ті, що нам усім зобов'язані? Що не мають у Росії й сотої долі тих свобод, що ми їм тут дали? О, це гайдамацька кров, — не можуть без свяченого. Віко-

вічні різуні й розбійники. А того молодого Гонту треба укарати так само, як і старого. Шибениця — занадто мала кара.

Це й багато ще такого подібного звучало на всіх перехрестях, в усіх кав'ярнях, театрах, публічних і приватних зібраннях. Але вона, сама вона все ще не могла здати собі з того справи і, не знаючи, як віднестися, ніяк не відносилася. З одного боку, не хотілося думати, що Польща, ота рідна, свята великомучениця Польща, може плодити тиранів, що з одного кореня можуть вирости й повстанці, і польські Скалони. А з другого...: якось занадто разило, коли в одній і тій же газеті читався плач з Познані й королівства,— і тут же глибокою ненавистю пересякнені тиради на українців, вимагання шибениці для того хлопця-терориста.

І от прийшов він. Хто він такий — вона й досі не знає. Певно, українець, а може... а може й поляк... Знає тільки, що він вивернув їй усю душу.

Вперше він прийшов до неї пізно ввечері. Здивувалася, трішки навіть перелякалася.

— Що панові треба?

Він не відповів нічого й мовчки сів. Очі вп'ялив їй в лице. Але й вона відзискала певність і дивилася незнайомому просто в вічі. «У мене сумління чисте, і я кожному можу дивитися в очі», говорив її погляд.

Але згодом почула, що її мов бере щось, мов щось нахилляє. Тягло спустити очі перед цим горящим сталевим поглядом, і вона тільки зусиллям волі витримувала.

— Панна читала газети?

— Читала.

— А панна читала процес того молодого студента, що вбив тирана у Львові?

— А панна читала, як кричали: «Повісь, повісь його! Кров його на нас і на дітях наших»?!

— А панна читала, як били в честь Польщі українські шиби, як кинули посуд з чорнилом у вікно української книгарні, як сажали до тюрми за похвалювання вчинку, як конфіскували газети за цитати з Міцкевіча? Читала? Читала? Читала? І читала панна, нарешті, як конфісковано було газету за порівняння того вчинку з твоїм?

— Я те все читала, але...

— І не заливало тобі краскою лице? І не хотілося тобі кричати? І дух протесту не пірвав тебе до чину? Чому ж там, у Варшаві, ти могла відчувати тиранство тиранів, а тут — ні? Чи кордон нівелює? Чому ж ти там могла встати за пригноблених, а тут смиренно вчитуєш в газеті ганьбу, найбільший сором свого рідного краю — і мовчиш?

— Що ж мені робити?

— Протестуй! — крикнув несамовито.

— Проти чого? Тут же нема тиранів. Тут свобода... конституція... Пан хіба не чув, що говорили на моїм суді?

— Та-ак? Тут нема тиранів? Тиранами можуть бути тільки росіяни й німці? Поляк же, навіть тиран, називатися так не може? То як же? *Stańczyk? Narodowy demokrata* *? Чи як же, як угодно панні його назвати?..

* Назва партій реакційно-шовіністичних польських.

Ні!.. Тиран мусить називатися тираном і тиранство — тиранством у всій вселенній і в усі віки. Суть поняття однакова для всіх народів і для всіх епох. І тиран є тираном, чи він руський, чи німець, чи поляк. Не лицемір!..

— Але ж поляк не може бути тираном!

— Не може? Навіть, не може!.. Це досконально!.. Польща — *Matka Boska*, Мадонна вічно прекрасна, скорботна, в терновім вінку, зі сльозами на очах! Але зайди з-заду, і побачиш, як твоя Мадонна тримає канчуки на українського хлопа й підморгує австрійському жандареві, щоб скоріше підбігав з багнетом. Поглянь на руки своєї Мадонни, і побачиш, що вони в крові. Подивися під ноги їй, і жах тебе пройме, бо трупи топчуть ті святі ноги. Для здобуття одного мандату польського до австрійського парламенту ріжуть українських мужиків по селах; для підтримання шляхетської влади — віддають увесь край на економічну поталу чужому племені; для зміцнення *stanu posiadania** витискують українських *Drzymał* з їх рідної, кров'ю поєної землі**, а на їх місце спроваджують мазурів з *Podhala****. О, це все не тиранство!.. І той, хто це робить не тиран. То Скалон тиран!.. Але Скалона посадив у Варшаві ворог, завойовник, самодержавний тиран мільйонів, проти волі свого

* Стану посідання.

** У Познані позбавлений землі поляк *Drzymała* справив собі віз, мов Діоген бочку, і жив там із сім'єю. З того часу *wóz Drzymały* став символом.

*** Західньої, польської частини Галичини.

О П О В І Д А Н Н Я

народу; а наш тиран, намісник польський, сидів на своєму престолі з рамени партії, в конституційній державі. Скалона використовував адміністративний апарат, а галицький намісник сам використовував адміністративний апарат австрійський. Не правитель-ство накидало нам ставленика, а партія висувала кандидатуру — тобто й ти, і я, і всі ми винні, що так сталося. Бо правитель-ства тримаються гарматами, а партії — живими соками народу. Відібрати силу правитель-ства — це значить зробити революцію, а відібрати силу партії — це значить тільки не дати в організацію потрібних для її життя соків. І коли ми серед себе маємо таку партію, що дає тиранів, то це значить ми сами такі, бо ми дозволяємо!

Він устав і розмахував руками, а його пелерина маяла, мов широчезні крила гігантського птаха.

— Скалон... Скалон виступав проти своїх ворогів, а ми виступаємо проти братнього народу, з яким живемо на одній землі 800 літ. Чи це ж не найгірше тиранство? О, ганьба, віковична ганьба!..

Закривав лице руками в невиразимій тузі.

— Ні!.. Ми мусимо очистити ім'я своє! Щоби справді воно було незаплямлене. Щоб наша *Matka Polska* була не брехухою сценічною, а справжньою Мадонною. Тоді лиш ми знімемо з неї вінець терновий. Коли вона розкує ті кайдани, що сама понакладала, упадуть кайдани й з неї самої. Як перестане вона цькувати жандарів на слабшого, не буде й сама травленою від сильніших. Як дасть свободу, здобуде її й сама.

І це говорилося так, як ніколи ще вона не чула в людській мові. То було щось страшне. Ішла на свій бойовий пост, стояла з бомбою і не боялася так, як тепер наодинці з цією людиною великої любови... Все велике — страшне. І велике море, і великі гори, і велика ненависть, і велика любов.

Коли він пішов, упала на ліжко й лежала, як камінь. А коли встала — не пізнавали її товариші.

— Що з вами? Хорі? Скучаєте по тюрмі? Жаль Скалона, що він не в царстві тіней?

Вона відмовчувалася, бо в душі ворушилася дика думка: «Ви — тирани!.. Ми — тирани!.. Росіяни борються за свободу всіх, а ми — лише за свою свободу. А там, де її дістаємо — стаємо тиранами».

Ці думки були страшні й пекли гірше вогню.

За кілька днів він, той незнайомий, прийшов знову. І вона знала, що він прийде. Мовчки відчинила йому двері, мовчки він увійшов, мовчки сів.

Сиділи... На вежі Мар'яцькій тоскно прозвучав гейнал, — і століття дихнули в тих звуках і пронесли й упали у вічність*.

— Ми були вірні собі, — почав вів замогильним якимсь голосом. — До кінця витримали і... приговорили того студента до кари смерти через повішення... Я думав... я все ще сподівався, що добрий геній мого народу прокинеться, скаже своє слово добра й правди, — і от...

* У Кракові на дзвіниці одної з найбільших польських святинь (kościół Mariacki) кожен годину з давніх-давен виходить трубач і на чотири сторони світу трубить hejnal.

О П О В І Д А Н Н Я

Нараз скочив.

— Ти!.. Ти, героїне польська! Чому ж ти не протестуєш проти своїх лаврів? Чому ж ти не кинеш своєї свободи в лице тим, хто тобі її дав ціною шибениці для твого брата? Чому ти не йдеш на площу й не кричиш: «Гей, ви, земляки мої! Як це так, що за один і той же вчинок ви ставите одного на п'єдестал, а другого —тягнете на шибеницю? Як так, що ви маєте дві логіки, дві правди, два лиця? Покажіть же мені, яка ваша правда, яке ваше лице правдиве? Чи може обоє — брехливі?..

Вона вся тремтіла. А він, як невмолимий бог, кидав у неї свої перуни й досягав самої глибини душі.

— Ти будеш жити, вчитися, балакати з приятелями, ходити до театру, а він, твій товариш, твій співпрацівник, твій супутник на шляху увільнення — буде повішений... Розкошуй же! Тішся зі свого тріумфу! Живи, свободна, в свободній землі, серед свободного вдячного народу! Брешіть одне одному й оправдуйте одне одного. «Народ» — тебе, а ти — його. Але знай, що хоч би ти вбила десять Скалонів, твій нарід не перестане бути народом тиранів, доки сили тобі подібних не обернуться на лікування власних язв. Бо тиранія — то хвороба. Ви хочете лікувати від неї російський уряд, а самі болієте на неї хронічно.

— Що ж робити мені?.. — крикнула вона й заломила руки. Вже похитнулася її віра, заплямилася біла сукня Матери, і з-під намазаної на Мадонну маски виглядало обличчя язикатої, брехливої лицемірки.

А він подивився й коротко сказав:

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

— Коли ти сама не знаєш, що робити, я тобі скажу. Але не зараз. Побачимо, що з *ним* зроблять.

Ніколи не чекала вона так газет, як з того дня. Навіть тоді, як читала про себе.

Засуд пішов на конфірмацію цісаря — тепер уже був не в польських руках.

Газетярські авгури ворожили на тельбухах, чи затвердить цісар приговор, чи ні? Як що затвердить — значить, ми ще сильні, значить, надовго ще за нами право гнети. Коли ж не затвердить — значить, щось не так у державній машині, треба підмазувати, треба довідуватися, звідки вітер віє, і запобігати й запобігати й запобігати.

Цісар приговора не затвердив, кару смерти замінено двадцятьма літами в'язниці.

У той же день *він* прийшов.

— Двадцять літ в'язниці... Це значить — увійде він до неї молодим хлопцем, а вийде — зламаним сорокалітнім дідом. А ти за той час вийдеш заміж за російського екс-терориста, і в Кракові або в Женеві наплодиш малих терорищат.

— Чого ж ти, нарешті, хочеш від мене? — злобно затискаючи кулаки, спитала вона.

Довго дивився він на неї. Тепер вона витримувала погляд.

Роздільно, твердо, мов виковуючи кожне слово, він сказав нарешті:

— Піди... і зроби... те, що зробив він!

Вона зблідла.

— Як?... Ти хочеш, щоб я... я?... полька?..

О П О В І Д А Н Н Я

— Власне тому, що ти—полька. І власне тому, що це ти. Я б охоче зробив те сам, але в моїх руках цей чин був би ніщо, а в твоїх—о!.. В твоїх він може повернути нашу історію, може відбитися в національній психології, переставити уклад польського життя, змести зі світу одні партії й возвести на їх місце другі. О, ти не розумієш, ти сама не розумієш, яка сила знаходиться тепер у твоїх руках!.. Твій чин там, у Варшаві, то була забавка дитини в порівнянні з цим чином. Я не знаю в історії другого такого прикладу, коли б стільки ниток зіходилося в одних руках, і то жіночих. І хоч би я мав гинути, а я змушу, змушу тебе до того чину! Чуєш? Змушу!.. Бо я — подорожній. У великій пустині я знаходжу поклади дорогоцінних металів, котрі можуть збагатити всю націю.

Вона стояла без руху. Все це було вище од неї. Маленька лампа скупно освітлювала кімнатку, зі стін дивилися сліди тріумфів: сухі вінки, ленти якісь. Зовсім, як у артистки провінціального театру.

А він, тиран, бігав по хаті. Піймав погляд дівчини.

— Ага! На знаки свого геройства дивишся? По твоєму, то було геройство? По моєму—ні. Зрештою, все одно. А тільки жертва все була більшою геройства. Бо геройство завжди гордить душу, а жертва—ні. Героїв чтять, навіть липових, а тих, що жертвують, можуть і оплювати. І я кличу тебе до жертви оце. І ти мушиш її принести! Мушиш!.. І принесеш!.. Принесеш!..

І він метався перед нею. Сухий, довгий. Метал голосу замінився скаргою, зазвучали сльози.

--- Скажи, що принесеш. Скажи, що дійсно *jeszcze Polska nie zginęła...* * Скажи, що ще існують поляки, і не вмерли ще серед них великі благородні діла...

Він і сам був без міри схвильований, цей проклятий демон, і вибіг з хати, залишивши по собі море почувань у душі. І боротьбу, і вагання, і свідомість свого дрібненького «геройства без жертви». Уже сама себе ненавиділа. Стояла ніби на якомусь п'єдесталі, а він прийшов, стяг декорацію й показалося, що то була помийниця.

— Геройство вмерло... Часи героїв минули, і героїчне осмішилося. Один лише залишився ще героїчний вчинок на світі, і я мушу його вчинити або... або перестати жити.

А потім щось рвалося й кричало в душі: «Схаменися! Що робиш?» — і ще рішучіша відповідь звучала: «Не можу інакше... не можу»...

Омерзився їй увесь світ, не могла дивитися на людські обличчя. Прірва якась розверзалася під ногами й відділила від усіх, таких рідних досі, земляків. Сідала їсти, але шматок не ліз у горло, бо пригадувалося як то й сидить у Станіславівській тюрмі й покутує за неї. Снівся... і говорив, лагідно усміхаючися: «Як то добре бути дитиною упривілейованої десь нації. І лише мої брати ніде не упривілейовані на цілім світі, і тому я буду сидіти 20 літ».

— І я з тобою!— кричала ві сні. А коли прокидалася рано на столі все бачила букет прекрасних цві-

* Ще не згинула Польща (перші слова польського національного гімну).

О П О В І Д А Н Н Я

тів: якийсь почитатель прислав що-дня. І ці квіти, що так радували її ще так недавно, кололи й щеміли тепер у саме серце.

— Все мені, все мені... А йому арештанської galop-зуру й раз на місяць побачення з матір'ю...

Слухала й ходила, мов присуджена до смерті. Приятелі затривожилися, прислали лікаря, але вона не схотіла з ним говорити, а одного дня нараз щезла з Кракова.

.....
У великій почекальні Намісництва у Львові, як завжди, багато петентів. Коли вона сказала своє прізвище, вартовий урядовець з цікавістю оглянув її всю. Він був галицький поляк від (п)-сот літ, і тому всякі поняття про який збройний протест були для нього чужими; отже й дивився він на цю дівчину, як дивився б на царівну Нумітара-Хатаба, що через шість з половиною тисяч літ устала з гробниці.

— Ви?.. Та сама?!.— з гупою наївністю спитав він.

Вона тільки болізно посміхнулася. Урядовець був і задоволений, і трохи розчарований. Оця героїня здалася йому занадто... звичайною. Ані звізди на лобі немає, ані роги на потилиці.

Намісник, учувши прізвище, звелів покликати поза чергою.

— А-а, дорога землячко!..— і стискав руки, мов давній приятельці.— Дуже радий бачити панну. Сподіваюся, що привітасте мене трохи інакше, ніж мого варшавського колегу, хе-хе-хе!..

І сміявся, і знов тряс руки їй, і тоді тільки помітив у руці у неї револьвер.

Зразу зблід... губи затремтіли.

— Пощо то?.. пощо то?.. — безсило питався.

І зі стогоном підняла бравнінг, майже не цілючися вистрілила... Намісник упав...

. . . . .
Увесь край стрепенувся. Коли б вулкан вибух на Стрийським* передмістю, він не зробив би більшого ефекту. Не знали, що думати, як орієнтуватися. Навіть віковична причина всіх причин «пруське маркі» тут не притулялася**.

Затріщали було знов українські шиби, побито кількох гімназисток за українську мову на вулицях; але вістка, що то — полька, не дозволила вилитися енергії і в той бік. Повна констернація.

Нарешті, знайшлася одна догадлива голова, сказала одне тільки слово, і весь край з полекшою зідхнув.

— Божевільна...

— Ну, само собою!.. І як це ми раніше...

— Преці інакше то була би річ не до увірення.

— Тріумфи закрутили їй голову, ну, і...

Професор хірургії львівського університету написав трактат: «Незвичайні форми божевілля», де в передмові говорив: «хоч я і хірург, але в потребі народовій, коли б мені сказано й когутом співати на вежі катедральній, я співав би».

* Одне з передмість Львова.

** Всякий виступ українців поляки пояснювали німецькою інтригою, «пруськими марками».

О П О В І Д А Н Н Я

Ні в однім році, цифра якого кінчалася на 00, не чекали люди світокінця з такою нетерпеливістю, як тепер суду. Місячні абонементи газет зросли до надзвичайних розмірів. «Wiek nowy» * обіцяв, що буде виходити сім раз денно, і кожний раз давати в премію мадагаскарський або полінезійський льос **.

А злочинницю тим часом муштрували в психіатричній лікарні. Найзнаменитші психіатри wurobu krajowego по десять разів вивертали онучу свого знання,—і все ж ніяк не могли знайти жодних ознак божевілля, хоч би й тимчасового. Нарешті, взялися до іншої тактики й почали благати, заклинати іменем усіх королів польських, до Сенкевича включно, аби сама дала хоч які-небудь, хоч маленькі ознаки божевілля.

— Ви ж убиваєте нас в opinii Європи! Ми ж тра- тимо симпатії всього цивілізованого світу, — говорив один психіатр.

— Може ви думаєте, що вам після того погано буде житися? То присягаємо вам, на що хочете, що урядимо вам помешкання, як цариці; будете жити, як самі тільки схочете,— казав другий.

— Зрештою, ми дамо вам змогу втекти й рү- чимо, що не будемо доганяти,— казав третій.

Але все було даремне, вона не згоджувалася.

Нарешті прийшов і день суду.

Білету на залю продавалися по казкових цінах. Кореспондента «Діла» побили смертельно в брамі,

* «Wiek nowy» — тодішня бульварна львівська газетка.

** «Льос» — лотерійний білет. В Австрії дуже поширені були свого часу виграшні лотереї.

а кореспондента «Słowa Polskiego» * зустріли криками vivat!.. Чотири прилеглих вулиці були запружені людьми, а в самій залі творилося щось надзвичайне. Шість дам зомліло, їх виносили дужі услужні кавалери, які, насамперед, обревізовували ридикюлі, на предмет знайдення там білету вступу для своїх знайомих, що стояли на вулиці. Але ж бо й зімлілі дами були не в тім'я биті й поховали перед зімлінням вступні свої картки, хлопським звичаєм, за панчохи.

Суд іде!

Сіли. Служба поліційна добивається тишини. Нарешті наступає й тиша.

Генералія. Акт обжалування, польським звичаєм, у белетристичній формі. Тут були й ефектовні епітети, і мальовниче описання самого акту, положене згодом на вірші Каспровичем **; але — на диво — показалося згодом, що цей акт був простим переписанням попереднього, аналогічного. Переписувач до такої міри захопився, що подекуди зоставив навіть слова, які аж ніяк не могли стосуватися до особи жіночого пола. Наприклад — «i kiedy ten łotr, tak urzejmie przyjęty przez nieodżałowanej pamięci wielkiego niebożczyka. ***»... У поспіху ніхто не добачив таких фраз, і вони потім голосно були відчитані на суді.

* Реакційна львівська газета тих часів, щось як російське «Новое Время».

** Тоб-то акту Січинського. Пам'ятаю, що, пишучи цю річ, я думав при переписуванні набіло дослівно переписати обіг суду над Січинським — для паралелізму.

*** ...І коли той негідник, так милостиво прийнятий вічної пам'яті великим покійником...

О П О В І Д А Н Н Я

Суд ішов. Пописувалися свідки, почувуючи надзвичайну втіху й з того, що от вони виступають перед такою широкою публікою, і з того, що вони ось які важні особи. Тому кожний свідок говорив, якомога довше. А що перед тим робив проби й сам перед дзеркалом і проходив своє свідчення з паном президентом суду, то промови панів свідків набирали красиво закінчених форм і чарували вухо. Стенографістки під час усієї процедури малювали коників на папері, бо зарані поволеньки собі все приготували.

Промова прокуратора була верхом ораторської штуки. Підіймався до патоса—і навспиньки; в найбільше ефектовних місцях хапав себе за волосся, хоча від Бісмарка відрізнявся тільки тим, що мав не три, а чотири волосини. Казав, що Лукені *— то святий в порівнянні з цією нечуваною злодійкою.

— І то полька!.. Полька, о-о-о!.. Нехай би те зробив гайдамака, що в крові вже носить замилювання до різництва й постачає різників бидла для цілого світу; бо то ж нація, нездатна до культури, нездатна остільки, що навіть така досвідчена в культур-трегерстві суспільність, як польська, не змогла нічого вдіяти за півтисячки літ. Прошу тільки почислити всі ті благодіяння, які спливи на русинів з рамени польського за цей час, то матимемо цифри впрост не до увірення. Я почну хоч би з часів Казіміра Великого...

* Вбивця австрійської імператриці.

І прокуратор, забувши властиву тему, більше години говорив на тему, найлюбимішу для всіх галицьких прокураторів-поляків, аж нарешті презес післав з возним йому записочку. Тоді прокуратор схаменувся й перевів розмову.

— Так от, кажу, нехай би те зробив представник отої злодійсько-різунської суспільности,— те було б зрозуміле. Те було б простиме, коли хочете. Навіть бажане... pardon, я неправильно висловився. Але це зробила полька. Полька, о-о-о!.. — І тряс пульпітром.

Адвокат «з призначення» говорив коротко, збувши свою промову десятьма словами: «в пам'ять минулих заслуг» просив зменшити кару хоч наполовину, тоб-то повісити на вдвоє коротшим стричку. Нарешті, останнє слово обжалованої. Заля притихла, що аж муху би чув.

— Так, я—полька! І тепер я—полька більш, ніж коли-будь у життю. І може, більше, ніж усі ті, кого я знаю. Бо мої товариші віддавали життя за те, щоб трохи уймити болю рідному краєві, я ж віддала життя за те, щоб хоч трохи уймити радості. Радості, побудованій на насильстві, на брутальнім гнеті. Я воліла би бачити мою Польщу радше в терновім вінку, ніж в мундирі поліціянта, з києм насильства в руці. Бо терновий вінок можна скинути в боротьбі, а мундир поліціянта вростає в тіло, в'їдається в душу. Я хочу бачити мою Польщу чистою страдницею, перед якою кожне коліно зігнулося б, схилилася б кожна голова, а не дешевою акторкою, що на сцені вбирається в терновий вінець, а дома б'є

О П О В І Д А Н Н Я

патинками по щоках молодшу сестричку. А ви, галицькі мої браття, ви не любите рідного свого краю. Ви опаскудили народні святощі, оплювали народні гімни, унікчемили народні свята, обернувши їх у *szopki* *. Ви згадуєте ім'я Косцюшки, не дорозуміваючися того, що коли б він устав, то перші свої гармати-сармати направив би на вас, щоб вистріляти вас, ворогів внутрішніх, і тоді вже взятися за зовнішніх. Ви зганьбили ім'я поляка перед цілим світом! Поляк — це був синонім борця, синонім революції, бо він не питався, в якому краю стоять барикади, а лиш питався, чи стоять. Бо він устилав трупами Великий Путь Володимирський! Цей поляк — не ваш брат. Ваш брат — вшех-поляк **, цей гнійний боляк на польському організмі, цей смердючий солітер, що висмоктує соки народні, і смілість, і дух протесту й честь! А я своїм вчинком привертаю честь народові своєму! Я одним своїм вистрілом ударемнюю всю вашу роботу шістьох поколінь, роботу зруйнування народнього духу, роботу розкладу. І по моїм учинку знов у білім вінці стане моя страдниця, знов чистими очима буде сміти дивитися на світ цілий, і знов буде сестрою всіх терпящих. Я вирвала її з табору гнобителів! Я вернула її на правдивий і єдиний її шлях — шлях боротьби з ворогом. Я зміцнила її силами звільненого з-під польського ярма братнього народа! Польське ярмо

* Старинний вертеп, релігійне представлення; а тепер цим іменем називається кожний балаганно-офіційний урочистий виступ.

** Щось подібне до «Союза Русского Народа».

я, о браття, розбила!.. Нехай ми ліпше носимо кайдани, але аби не кувати їх! І вбивайте, вбивайте мене скоріше, коли ви незгодні зі мною! Повісьте й закопайте чим скорше! Бо інакше я видмом страшним буду стояти перед очима кожного з вас і проклинатиму. За чисту одіж Матери своєї! За украдений терновий вінець! За фабрикацію польського ярма!..

З огляду на те, що серед публіки почалися чути голоси співчуття, председатель суду, не зважаючи на глупі тисячелітні традиції юриспруденції, звелів попросту фізично затулити рота обжалованій, а в часописах слідуючого дня було зазначено, що на залі далися чути голоси українських гайдамаків, бо жоден поляк не впав ще так низько, щоб хоч трохи прийняти до серця бред цеї божевільної, котра лише випадково не попала на Кульпарків*. Зрештою, і попередній її чин був не що, як прояв тої ж манії вбивання, вбивання кого-будь, хто попався; а услужні приятелі сумнівної близькості возвістили те світові, як високої вартости політичний крок.

Додаткових питань ставлено не було. Лава присяжних одноголосно відповіла «так», бо хоч і був один голос проти, але йому дали посаду в солодкім магазині Höfflinger'a**,—і голос голосував за голосами інших голосів.

Цісар приговор затвердив***.

* Заклад для божевільних у Львові.

** Модна цукерня львівська.

*** В тім же рукопису, зараз після цього, є початок нарису «Останній день», але тільки початок, тому тут його немає.

ДІАЛОГ З ПЛАТОНОВОЇ РЕСПУБЛІКИ *

Діомід. А, дорогий приятелю! Давно вже я тебе не бачив. Навіть у театрі тебе не видно.

Мідіот. Не маю часу. Я працюю тепер по різних корисних патріотичних інституціях. От ми заклали нову гостиницю для приїздних елінів, розвивали продукцію родимого вина й костей для гри, розпродували плац, призначений для національної святині **. Коли ж додати всі засідання, за які я побираю 10 драхм за кожне ***, і всі патріотичні маніфестації, в яких

* Це, мабуть, уривок з того ж циклу, але не пригадую собі, щоб він був у тій збірці, про яку я казав. А походження цього уривка пам'ятаю. Я був за редактора видань «Просвіти» у Львові, видавав календар, в якому помістив у перекладі спомини матери Савінкова (отого самого...), причім переклад хотів присвятити матері Січинського. Один з членів ради рішуче тому спротивився й висказав кілька своїх обивательських думок що до акту Січинського. Це дало між іншим притоку написати цей діалог.

** Це все галицькі «собитія»; тоді справді закладалася так звана «Народня Гостиниця», дійсно розпродувалася площа, закуплена під народній театр...

*** У Галичині засідання оплачувалися десятьма коронами пересічно. Де-які патріоти, під гарячий час, уміли побувати за вечір на двох-трьох засіданнях.

я завжди приймаю участь, моє кандидування до ради міста з рамени асенізаційної асоціації, трату часу, потрібного для інтриг на предмет повалення моїх ворогів,—то й вийде, що я таки, на правду, дуже й дуже занятий.

Діомід. О, я сам тепер бачу! А чи не здається тобі, часом, що ти товчешся на однім місці?

Мідіот. Ні. Я відчуваю кожним фібрим мого тіла, що справді живу дійсним, реальним життям. Бо я практик. Всякі там ваші теорії, поезії й таке інше, я відкидаю, як непотрібний баласт. Ми мусимо спочатку усталити свою економічну могутність, тоді будуть рахуватися з нами. А до того часу—геть з усяким хламом!

Діомід. Ти справді гадаєш, що культурність одиниці міряється більш чи менш добрими черевиками, а культурність колективів—числом добре поставлених заїзних домів? А от чомусь, коли говорять: «це—культурна людина», то звертають увагу не на її піджак, а на її інтелект; так само, говорячи про культурний наряд, насамперед чомусь увагу звертають на суму здобутків інтелекта. Боюся я, що ми, будуючи піраміди, подавимо камінням фундаментів усі цвіти.

Мідіот. Сантументи, сантументи, сантументи! Я додержуюся того погляду, що сантументалізм—то необхідне зло на певних стадіях зросту колективу. Але для загального порядку, сантументальних людей мусить бути в суспільності певний, дуже малий відсоток,—з тенденцією пониження. Цілком же здорова суспільність буде позбавленою сантументалістів.

О П О В І Д А Н Н Я

Діомід. А книжки, полотна, статуї—куди подівати? Бо то ж твори, здебільшого «сантименталістів», людей, що не вміють улаштувати навіть своїх, не то загальних економічних справ; людей, в усякім разі — не «практиків».

Мідіот. Вони мають стати практиками й давати тільки ту літературу, музику й таке інше, які потрібні нам.

Діомід. Так... А скажи, будь ласка, скільки ти за свій вік купив книжок?

Мідіот. Це до порушеного питання не належить.

Діомід. Так... А от іще що я хотів тебе спитати: як ти дивишся на факт убивства молодим лідійцем архонта?

Мідіот. Як же я можу дивитися? Хіба є два погляди? Преці то ж так ясно: глупий вчинок глупого молодика. Це тільки плутає рахунки солідних людей.

Діомід. І тільки?

Мідіот. А що ж іще?

Діомід. І ти кажеш, що суть іще люди, котрі так само дивляться, як і ти?

Мідіот. Я міг би тебе спитати: невже є люди, котрі дивляться інакше? В усякім разі, всі порядні й солідні люди дивляться, як я.

Діомід. Так... Але скажи мені будь ласка, чому це, при оцінюванню моральних здобутків народу, зараз питають: а що ви витерпіли? А де ваші мученики? Чому гордістю нашою є купка леонідів, людей, що, так скажімо, дуже глупо вмерли? Чому нарід

доти існує, доки серед нього знаходяться такі, що приносять себе в жертву?

Мідіот. Сантументи!

Діомід. Не можу згодитися з тобою. Мучеництво за ідею — це дух людства, це його інтелект, це його вище «я». Практики — це його руки, ноги, нігті, сандалії, відпади для гноєння і т. ін. Все те потрібне для цілості, але для завершення того всього потрібен таки інтелект, тоб-то — річ, що відрізняє нас від скотини. І мені здається, ми мусимо хилити голову, коли проходить життям той, хто так любить життя, що аж не дожить ним.

Мідіот. Ха-ха!.. На коліна колегіяльно стати перед тим молокососом!

Діомід. Пощо? Вистарчить признати вищість терпящого; вистарчить сказати самому собі: «а от я — не міг би пожертвувати собою для загальної справи». Таких, як ми з тобою — багато. Усі ми влаштуємося в життя, ідемо на компроміси, взагалі — стежимо за «тахітум»-ом благ. А от вони, мученики — це й єсть ті праведники, ради яких не палить Єгова нашого Содома й Гомори нашої.

Мідіот. Прощавай, — мені дуже ніколи. Але все ж я з тобою незгоден.

ПОХОРОН ЕМІГРАНТА

Домовина стояла в порожній, з голими заплямленими стінами, лікарняній каплиці. А в домовині лежало сухе, як мумія, тіло. Чорний сурдут, в який вбирають покійників для «приличного» представлення на той світ, незграбними складками лежав на цім висмоктанім тілі. Лице було змучене довгою агонією, а очі широко, широко відкриті.

І всі, що стояли довкола, боялися зблизька заглянути в ті очі. Вони не признавалися в тому навіть самі собі, але внутрішньо кожний з них чув страх.

Зібралася тут уся емігрантська колонія. Патлаті, бородаті, з російським занедбанням зовнішности, угрюмо дивилися вони на все з-під лоба, і не було радости в усій їх істоті. Висмикнула їх якась сила з їх ґрунту, — і от в'януть вони, як квіти, що їх вирвала жорстока рука із землі.

...Зберігають зовнішні форми... Не говорять голосно, подовгу стоять на однім місці, не курять, заявили, щоб не було попа, — і так далі. А по суті, не знав кожний з них, чого хоче. Правда, їх переконання були проти всяких буржуазних пишностей, і вони щиро

обурилися б, коли б, наприклад, зараз співав великий хор, з півчими в позументах, стояв розкішний катафалк, увесь обсипаний квітками й т. ін. А з другого боку...

Домовину закривать віком, а віко занизьке, уперлося в ноги. Треба ноги придавити, а ноги закостеніли й випирають віко наверх. Прибили одним гвіздком— він не витримав, віко відірвалося; прибили другим— ледве тримається, випирають ноги. Та вже аж третій гвіздок вгамував, нарешті, невгамовного емігранта. А товариші дивляться на все те, і в душі кожного— протест. Чому ж на буржуазних похоронах усе йде так гладко, і гвіздки всі тримаються на місці, і покійникові ніг ламати не треба?

Закрило віко змучене знайоме лице «Кольки». А я ж пам'ятаю це лице здоровим, рум'яним— «кров з молоком». Кілька тижнів,— і от що зосталося з Кольки.

Пригадую перші часи еміграції. У Л., як у першій закордонній місті, був головний етап емігранщини. І зібралось цієї братії тут тисяч двадцять. Усе те— голодне, незорієнтоване, безпомічне,— і взагалі, і на чужій території— особливо. Нужда безпросвітня.

Зладили ми сякий-такий комітет допомоги. Улаштували концерт. Випустили афішу, друковану всіма мовами країни. Співали на концерті емігранти революційні пісні. І Колька співав. Як зараз, звучить у мене в вухах його сильний прекрасний баритон:

Снаряжон стружок,
Как стрела, летит...

О П О В І Д А Н Н Я

Далі пішло сіре, убоге емігрантське життя. Колька вступив до університету.

Яша був іще... Єврей, руденький. І таке вже воно було бідне, що навіть я мусів йому помагати: давав йому переписувати свої рукописи, хоч не було в тім потреби. Раз якось удалося мені помістити його на службу—наліплювати бандеролі на газету. Так він казав: «я даю напрям усій газеті»...

Приходить Яша й каже, що з Колькою щось неладне (а вони жили в одній кімнаті).

— Щось він таке говорить, що й не розбереш. Признання мені такі робить, що мені аж дивно слухати. Я кажу йому: «може ви, Николай, завтра будете жаліти, що мені таке розказали?». — «Ні, — каже, я знаю, що роблю».

На другий день Яша приходить на свою роботу занепокоєний.

— Зовсім погано з Колькою. Цілу ніч не спав, усе говорить, говорить, говорить, і говорить щось, а все — не доладу. Ми боїмося, що це якась форма божевілля.

— А чому ж не кличете доктора?

— Бо він не хоче.

— Мало чого, — не хоче.

— Каже: я сам медик, і знаю, що це в мене трохи нерви зіпсувалися. Буду приймати бром, і все минеться. А коли ви покличете доктора, я провалю йому голову оцим підсвічником. Ну, ми й боїмося.

Яша помовчав.

— А ще, знаєте, що? Він не перестає повторяти ваше прізвище.

— Моє?..

— Та ваше ж. Каже, що як би ви прийшли, то ви б його врятували.

— Яким же це чином?

— Та я вже не знаю, а тільки він не перестає о тім говорити.

— Але чому його увага зупинилася власне на мені? Ми ж з ним так мало знайомі,— ото тільки на концерті...

— Не знаю, а тільки ж кажу вам, що ваше ім'я він згадує що-хвилини.

А на слідуєчий день, то вже Яша прийшов дуже рано, я ще спав. Каже, щоб я одягався і йшов. Третю ніч не спить Колька,—яскрава форма божевілля і товариші не знають, що робити.

— Він буквально не перестає про вас говорити. Отже, ходімо.

— Невже ви думаєте, що я справді щось можу допомогти там, де вже треба лікаря й серйозного лікування?

— Та ми теж так думаємо, але чомусь же він говорить про вас. А може...

Ми пішли. Дорогою Яша мені розказував деталі. Я питався про ідеї фіхе. Каже, що точно встановити не можна. Часто говорить про якусь нову філософську систему, яку він буцім то вигдав. А то нараз чується сексуальний підклад. Загалом же — розібрати трудно.

Прийшли.

Величезна кімната, цілком порожня, тільки ліжко під одною стінкою, а на ньому розхристана, розпатлана фігура. Побачивши мене, фігура зривається з ліжка,

---

О П О В І Д А Н Н Я

в кілька скоків перестрибує кімнату і з криком: «А, спаситель! спаситель!» хапає мене в обійми.

Я чую себе, мов у хоботах двох слонів. Він, великий, рослий сибіряк, такий дужий, і так мене давить, що я чую, як тріщать мої кості. Я зразу розумію, що треба мені поворухнутися — і він справді задавить мене.

І я другий раз у життю примінив методу, яка вже раз урятувала мене.

Це було давно. Я віз до психіатричної лікарні дочку одних моїх добрих знайомих. Їхали ми в кареті. Хора, дуже висока й сильна дівчина, бавилася весь час намистом чи чотками з великих галок, що висіло в неї на грудях. І нараз, я не встиг отямитися, як вона зірвала ті чотки зі себе, в одну мить закрутила їх у мене на шиї й почала давити з шаленою, божевільною силою.

Мені зразу забило дух. Я чув, як очі вилазять з орбіт.

І от, мов блискавиця, прошибнула мене думка, що протест силою ні до чого не доведе, а треба протестувати безсилістю. Я зразу обезвладив усі свої мускули, став звичайним шматком м'яса, душити який не було цікаво, — і хора кинула мене. Я врятувався.

Це все нагадалося мені зараз. Я чув ясно, що треба мені поворухнутися — і Колька, справді, роздавить мене. Я знов, як тоді, обезвладив нараз усі свої мускули, буквально повис у Кольки на руках, — і він мене пустив. Товариші, що кинулися були мене рятувати, зупинилися.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Я попросив їх піти пріч, бо так мені зручніше буде говорити з хорим. Вони казали, що бояться мене залишати наодинці зі божевільним, але я їх запевняв, що зі мною нічого не станеться.

— Зрештою, ви будете поблизу і, в разі чого, прибіжете.

Товариші пішли. Я залишався насамоті з хорим. Що ж я буду робити?

А божевільний усе говорить, говорить, говорить. Звіряється мені в різних своїх почуваннях, рисує якісь дивні проекти й залпом глушить по півшклянки брому, що пляшками стоїть коло нього. Груді розхристані, довге волосся падає на очі, і він звичним рухом голови відкидає його назад.

І нараз мені приходить у голову ідея: що буде, як я перейму монополію говорення на себе, а хорого змушу слухати? Це ж мусить зразу його заспокоїти, бо він денервує себе, власне, оцим говоренням.

І я починаю говорити. Божевільний спочатку не слухає мене, але потім усе частіше й частіше прислухається, мовкне на хвилинку, але—тільки на хвилинку. А я тоді прискорюю темп свого говорення й підношу голос. Товариші заглядають у двері, не розуміючи, що тут коїться; я нетерпляче їм махаю рукою, щоб не мішали,—говорю, говорю, говорю... Що я тоді говорив—не пам'ятаю, але результат я побачив зразу: Колька перестав балакати й слухав мене уважно, хоч я, певно, говорив нісенітницю. Чим далі, він ставав уважнішим, зовсім притих і неначе заспокоївся.

О П О В І Д А Н Н Я

А заспокоївшись — наче змінився зразу. Став тихий такий, покірний. Нарешті я побачив, що можу перестати говорити, й зупинився. І непривична якась тиша запанувала в кімнаті, де перед хвилиною ще було так гамірно, чувся божевільний говір, товариші безпорадно суєтилися, а над усім висів уїдлиий, тяжкий запах броду.

Тихенько ввійшли товариші, дивуючися такому ефектові. Я предложив Кольці вийти на прохід, думаючи, що він глутне свіжого повітря й, може, засне раз за три дні. Він згодився. Одягся. Ми пішли.

Ішли ми вулицями, здавалося, як і всякі інші люди, але... Чомусь на нас усі зглядалися. Пам'ятаю, що це дивувало мене. Я не бачив нічого особливого ні в Кольці, ні в самому собі, а преці ж, мабуть, обоє виглядали ми на божевільних: Колька від хороби, а я — від того кількагодинного безперестанного нервового говорення.

Посеред дороги Колька захотів зайти купити папірос. Я дозволив йому це, і він зайшов до крамнички, купив собі папірос. Цілком — як здоровий.

Прийшли ми до парку. Великий, прекрасний, урочистий, у білому вбранні, — була зима. Ми сіли на ослінчик і сиділи мовчки. Николай був такий пригноблений, такий нещасний... Сидів, скулившись, у своєму емігрантському пальтичку з піднятим ковніром. Простяг ноги й поставив їх на каблуки, задравши носки догори.

— Як стоять у мене ноги на снігу, то мерзнуть. А як от так я їх поставлю сторч — нагріваються.

Це він сказав. А я мовчав, бо був змучений, хоч і радий з того, що все так вийшло, і що тепер певно Колька засне.

Так і сталося. Коли ми вернулися, Колька заснув, а я, розбитий цілковито, пішов додому, чуючи, що коли б ще трохи так поговорити, то, мабуть, збожеволів би сам.

Щож... все ж з того нічого не вийшло. На слідуєчий день прийшов Яша й каже, що Колька прокинувся серед ночі, кликав мене з розпачем божевільного.

Але ми розуміємо, що не можете ж ви бути вічно коло нього й повторяти такі експерименти. Треба поставити його під лікарський догляд. Але як це зробити? Ми не рішаємося ні до нього кликати лікаря, ні його везти до лікарні. Тут або треба вжити фізичної сили й просто скрутити його, або може ви знов як-небудь його заговорите, раз уже бог дав вам такий талант,— усміхнувся Яша.

Я пішов. Картину застав таку ж: той же бром, розтелепане ліжко, а на нім мечеться хора людина. Повторяти свій експеримент у мене не було вже сил.

Розпорядившись, щоби дали знати до Університетської лікарні, що зараз прибуде хорий, я попросив товаришів знову зоставити мене насамоті з Колькою, беручися відпровадити його до лікарні.

— Ми будемо йти з-заду, по другій стороні вулиці, на всякий випадок. Бо, як він догадається, що ведете його до лікарні, то може бо-зна-що зробити.

О П О В І Д А Н Н Я

Я розпочав здалека. Резюме моєї бесіди було те, що от з Данії приїхав професор (я називав і прізвище).

— Він багато чув про вашу нову систему філософії, але оскільки у вас нічого друкованого нема, то він оце приїхав сюди, щоби перебалакати особисто з вами. Заїхав він до університету й там же на вас.

Колька бистро згодився, одягся й ми пішли. Товариші йшли позаду, по другім боці вулиці. Прохожі зупинялися й довго дивилися нам услід.

Колька ввесь час говорив. Коли ми вже наближались до Університетської клініки, він нараз став і сталевими очима пронизав мене наскрізь.

— А куди це ви мене ведете?

— А це приїхав, бачите, професор з Данії. Він багато чув про нову систему вашої філософії... — словом, усе спочатку.

Він слухав, але потім перервав мене.

— Я все це знаю, але питаю вас, куди ви мене ведете?

— Та я ж вам казав, що він зупинився в університеті.

— Так, в університеті ж, а це клініки, хіба я не знаю?

— Він же до клінік і заїхав, бо він медик.

— А-а, хіба так... А то я думав, що ви мене ведете до лікарні. А тоді, хоч я й люблю вас, але розбив би вам голову.

Ми прийшли до лікарні. Він підозріло оглядався і все не хотів мене відпустити від себе. Під претекстом, що я маю покликати професора, я вийшов

з кімнати. Зараз же по тім увійшли служники, я почув божевільний крик, боротьбу, але далі я вже нічого не чув. Побіг.

Ну, щож... Потім перевезли Кольку до психіатричної лікарні. Товариші написали додому. Приїхала з далекого Сибіру сестра. Казала, що від батька сховали той лист, і батько нічого не знає. Бо як довідається, то може статися нещастя: Колька був єдиним сином, єдиною надією.

В лікарні напочатку Кольці покращало, але потім нараз хвороба поновилася з більшою силою, появилася нова манія — Колька відмовився від їжі. Його годували силоміць, але нічого не допомгло: Колька вмер.

І от зійшлися ми поховати товариша, фотографувалися при гробі, — ця фотографія й досі в мене є. Сестра прямо умлівала з жалю. Та й нам усім було так тоскно... Хоч би в ріднім краї помер, а то тут, де все чуже і всі чужі. І кожному з нас здавалося: а може й мене чекає такий само кінець?..

Сторож крикнув на хлопця.

— А ну, дзвони!

Хлопчик забомкав у сигнатурку. Йому так радісно було, що от він виконує такий важний обов'язок. Домовину поставили до вбогого катафалку. Пара розбитих шкап потягла його по грязюці. Потелепкалися й ми, якось у-розбивку, вибираючи, на яке сухіше місце поставити ногу. Мовчазний, пресумний, убогий двигався похід по вулицях чужого міста. Скучно всім від нього ставало, — то був «емігрантський похорон».

ПРО ЩО ДУМАВ ОКТЯБРИСТ НА РОБІТНИЧОМУ СВЯТІ 1-го ТРАВНЯ У ЛЬВОВІ *

Я — октябрист. Властиво кажучи, не тому, що ніби маю якийсь невдержимий потяг до політикування, ні... Від найменших ще літ ані якого нахилу до політики я не відчував, не відчуваю й тепер. А коли оце пішов в октябристи, то лише тому, що наша Росія переживає таку дику епоху, коли не можна не належати хоч до якої-небудь партії. «Ви—безпартійний? О-о-о!...» Отже довелося. Але робиться це просто: записався — und Schluss**! І всякий тобі спокій! Спокійненько грай собі в карти, їдь до театру, чи куди там хочеш... Ти—член партії, можеш говорити «ми», — і кришка. То кожний смаркач тобі міг сказати: ви не громадянин, ви не приходите на поміч нашому дорогому отечеству в тяжку хвилю, et cet. А тепер — пожалуста! Я людина партійна, партія проробила колосальну роботу, ми працюємо, не покладаючи рук, а коли ви оце застали мене за картами, то це має лише характер

* Ця річ в оригіналі написана по-російськи п. з. «Размышления октябриста на рабочем празднике 1-го мая во Львове». Тут подається в авторівім перекладі. (Ред.).

** І кінець.

відпочинку від важких трудів, милого жарту й т. ін. А загалом — ми партія, ми!.. Зовсім другий коленкор!..

Да-а... Благодарна річ взагалі — партія! А наша партія—особливо. Адже, по суті кажучи, в чім річ? Raison d'être кожної партії — це дати найбільшу кількість благ своїм членам. Здається ж, я правильно розумію. Неможна ж уявити собі партії, яка мала б на меті доставляти своїм членам як найбільше неприємностей! Ясно ж, що ні! А коли ні, то мій погляд правильний. А коли мій погляд правильний, то й кожному тепер видно, що наша партія тепер краща за всі, бо вона дає своїм членам найбільшу кількість благ, а між ними — найголовніше, найважніше, я б сказав, фундамент усіх останніх благ — душевний спокій.

Це так, це так, я вам кажу! Не вірите? Проаналізуйте самі! Будь ласка!..

Людина хоче бути щасливою — це ж аксіома, так? Так. А що таке щастя? Це й єсть, насамперед, повний душевний спокій. Це й єсть завершення всіх стремлінь. Бо людина лише тоді може бути душевно-спокійною, коли всі попередні етапи щастя вже пройдено, заповнено всі рубрики, дано відповідь на всі запитання. Не можна бути душевно-спокійним, коли у вас зосталося хоч одне голе місце там, назаді, хоч один «проклятий вопрос». Тільки тоді, коли ви цілком і геть далеко в майбутнє вже гарантовані від приходу в ваше життя якого б там не було елемента, що може спричинити вам не біль навіть, а просто схвилювання, тільки тоді настає прихід завершителя — душевного спокою.

О П О В І Д А Н Н Я

Як же ж тепер не цінити організації, котра дає вам це найвище благо? Чим, спитаєте? Довго розказувати, та зрештою, ви й не зрозумієте. А для простоти скажу: хоч би тим вже одним, що вона не тривожить вас ні зібраннями, ні засіданнями, ні всякою такою ерундою. Ні! Най живе партія 17-го Жовтня!..

Я дуже радий, дуже радий, що записався до цієї партії. Політика, взагалі, річ мінлива, а я по натурі не люблю нічого хвійного, неустойчивого, не люблю ні морської, ні всякої іншої «качки». І от наша партія нічого не хоче міняти, нічого не хоче переробляти, підкреслюючи, що «все прекрасно в этом лучшем из миров». Словом, вступивши до нашої партії, я зробив дуже розумно.

Але... слово «розумно» так уже й составлене, що перша його частина є «розум», тоб-то щось певне, определене, а друга частина — «но». І тут — «но»!.. А в чім — «о том следуют пункты».

Кавардак загально-російський, видимо, не має тенденції йти на погашення, як цілком справедливо зволіли те відмітити господин президент-міністр. Оце наше стовпотворення вавилонське, змішання язиків, Содом і Гомора, руїна Помпеї, землетрус Лісабоно-Санфранціський, вінігрет з попурі, аморфний конгломерат — усе те тільки слова, бліді слова, в порівнанню з тим, що доводиться констатувати при першій же погляді на який-небудь російський газетний листок. Загалом, якесь таке непроходиме чортовіння, що йому й назви не підбереш. І що найбільше неприємно — що ви не маєте ніякої можливости стати якось цілком

на боці від цієї кошмарної дійсності, ніякої можливості накріпко ізолювати себе від вулиці. Спочатку я думав, що це—казка, і що свобідна й незалежна людина зможе зостатися такою завжди і всюди й при всяких обставинах. А от... кожний день, що доводиться прожити в нашому коханому отечестві, переконує мене, в наличності великої долі оптимізму в моім характері. От уже воїстину—жени природу в двері, а вона влетить у вікно! Вже як я її гнав, ту природу, в усі двері й вікна, й діри, не признавав, як тільки міг,— і в результаті все ж мусів скоритися. Я виганяв її в парадні двері, тоб-то іншими словами—поривав парудругу знайомств,—а вона входила до мене через кухню во образі нашої Матрьони, яка вернулася раз із соціал-демократичного мітингу й заявила мені, що вона «чать не собака», й що за кордоном «сами господа и полы моють, не то што». Воював-воював я в кухні і, здавалося мені, що побідив; але нараз спостеріг заразу в моій власній спальні: жінка в тім смислі вже була цілком з'їдений бацилами труп (фе, яке погане порівнання!), а діти—ох, про дітей давайте краще й не говорити.

І так усюди, всюди. На перехрестях вулиць, у кав'ярні, в міськїм парку, в клубі, в кафе-шантані, нарешті—всюди одне й те ж, одне й те ж, одне й те ж. Та чорти б вас усіх побрали! Як той казав: ну, удар раз, удар два, та не до безконечности ж!

А коли ще прийняти на увагу десятки прокламацій, листів, афіш, газет, що я їх кожного дня знаходжу на своїм столі, і самий вид яких приводить мене до

скажености; як ще прийняти на увагу, що тебе ні з того, ні з цього можуть запопасти на вулиці милі «сусіди справа», члени союзу руського народа — і взгріти по перше число, обробить під горіх, словом, надати тобі вигляд цілком не той, про який піклувалася природа; коли, нарешті, взяти на увагу все те, чого я вже й брати на увагу не хочу,— так от і вийде оте саме «но».

До речі — про сусідів справа. Я, їй-богу, один час серйозно думав—чи не записатися й мені в члени цього шановного союзу, хоч би виключно для того, щоби попросити прибрати в себе над головою Дамоклів меч можливого мордобою. Адже, як ви собі не толкуйте, а воно таки неприємно. Річ у тім, що мені один час здавалося, ніби в моїй фізіономії є щось семітичне. Їй-богу!.. Може це була тільки гра розстроєної моєї уяви (у кожної людини є нерви), не знаю; але я один час був дуже стурбований тою нещасливою подібністю. І що за іронія долі? Адже, здається, православнішого за мене вже годі й шукати, бо скільки не заглядати в далечінь віків—ні одного предка ні інострального, ні інославного. Русь, Русь во тьмі віків,—а от на тобі. Якась така гра природи, чи як би то назвати. А дружиннику хіба багато треба? Трах «по сусалам», і готово. Я вже й хрест почав носити, так що ж, коли й на це тепер мода пройшла. Очевидно, самі євреї винні,—занадто вже експлуатували цей знак, от і викликали реакцію. Тепер уже союзник каже: «Що ти мені хреста показуєш? Ти мені... покажи»...—і називає притім цілком непідходящу для друку частину тіла,

хоч по ній уже, дійсно, без помилки можна определити приналежність до єврейського племені.

Так, так. Один час я справді серйозно думав, чи не вступити до союзу. Але зупинило мене те, що в тім союзі нема ні одної людини з порядного товариства. Та й жінка, ця сучасна психопатка, почала кричати, так наче я намірився зробити злочин проти держави. Словом — не вдалося, треба було ту думку залишити.

Але від необхідности застрахувати себе я, звичайно, не відмовився і, смію думати, що близько, як би це делікатніше висловитися... ну, знайомий, чи що з усіма найвиднішими членами союзу руського народу в нашім місті. І у Христа були Никодими, і у революціонерів є таємні прихильники, — чому ж їм не бути й у союзу руського народу? І хоч я записався до октябристів, але тільки з тих міркувань, що — куди ж інше? Не в кадети ж, справді! Ох, ці мені кадети! Політики! Тонкі шельми! І про який вже там душевний спокій може бути мова в чоловіка, що записався до цієї чудернацької партії! Вічно працювати, вічно засідати, творити широкі перспективи й хотіти зробити їх дійсністю; пливти й по течії, й проти неї, і то в один і той же самий час; сидіти на кількох стулках одразу й хотіти ще, аби ці стулки перетворилися в міністерські крісла, — все це річі, які виключають і саме поняття спокою. А йти в ліві — так це ж смішно, про це не доводиться навіть і говорити серйозно. От і хочеться крикнути — «Най живе!..» але — досить.

О П О В І Д А Н Н Я

Ну й щож? Та от що. Я мусів переконатися, що одного запису до партії ще мало. До речі, я пропонував би назвати нашу партію П. П. Л., тоб-то, партією порядних людей. А друга пропозиція — установити для вступу в партію який-небудь, ну хоч, скажім, матеріальний ценз. Це, з одного боку, припинило б наплив до партії всякого наброду, а з другого боку — це підняло би народній добробут. А що ви думаєте? Кожному було б лестно вступити до такої партії, — отже, кожний старався би збільшувати свої збереження, щоб добитися цензу, а це відбилося би на народній господарці.

Так от, кажу, я переконався, що самий запис до партії при таких абсурднім становищі Росії ще не гарантує як єсть ні від чого, — і я надумав просто втекти. Виїхати — й баста. Куди — все одно, аби далі від цього хаосу й аби скоріше.

І як тільки прийшла мені в голову ця думка — дивна річ! — я заспокоївся. Їй-богу!.. Я вже зарані почав себе вважати чужим усьому, що тут у нас робиться, почувався, наче чужосторонець, — і мені стало гарно. І ті два тижні, що я чекав власного від'їзду, я був цілком щасливий. Навіть родинний мій «очаг» перестав бути для мене джерелом постійних пропасниць, поперемінних ознобів і підвищень температури, а грів мої боки більш-менш рівномірно. А коли настав день розлуки, то, право, було аж «зворушливо». Навіть діти, оті збунтовані блудні сини (рішуче треба змінити цей стародревній вираз, бо в теперішній лексиці він звучить двозначно) були якимись осо-

бливо гречними й ласкавими до мене. Я хотів був, навіть, пролити сльозу, але зважив, що наше становище на військовій стопі, оборонно-наступного характеру; по суті ж, ані на волос не зміниться від того, що я виїду на кілька тижнів, і що цю синовню гречність треба віднести просто за рахунок звичайного підйому всяких почувань при від'їзді й приїзді, почувань, що відлітають на другий же день, змінюючися радістю при варіанті від'їзду й упадком духу—при варіанті приїзду. Отже, я стримався і, здається, добре провів роль гарного батька. Жінка зробила кілька звичайних уваг, направлених більше на технічний бік моєї подорожі, — і я поїхав.

Що мені було, буквально, все одно куди їхати, де жити й кому платити, то я рішив за руководителя моєю подорожжю взяти власний організм і вручив йому, так би сказати, верховну владу, вище розпорядительство. Стомився у вагоні — значить, треба відпочити. Відпочив — значить, треба їхати й т. ін. Просто й вигідно.

І от першу зупинку довелося зробити в Лемберзі, цьому чудернацькому місті. Знаєте, як ото бувають *parvenu* в аристократичному або навіть, взагалі, в порядному товаристві, — так оце місто теж *parvenu* в смислі цивілізації й культури. Брудне, я сказав би, навіть неохайне, з вічною ворожнечею різних груп населення, воно робить огидне вражіння тісноти. От просто тісно й годі. Усім і всюди. Жити тісно. І переплітаються тут маленькі інтереси, маленькі амбіції, маленькі побіди й поразки, і все те маленьке не в розумінні

маштабу, а в розумінні дріб'язковости. Ні, не хотів би я жити в такому Лембергу.

Заїхав я до кращого готелю. Це — готель Жоржа, того самого, що мав процес із шахом перським. Дивуєтесь? А між тим це так. Коли шах перський був у Львові, він зупинився в готелю Жоржа. При від'їзді подано було рахунок,—і завідуючий фінансами шаха перелякався. За гастрономічні речі було поставлено астрономічні цифри. Свіжі огірки рахувалися щось по 10, чи що, гульденів за штуку, і все інше в такій же пропорції. По-моєму, це цілком логічно й послідовно, інакше чим же відрізнялися б особи короновані від некоронованих? Як каже Горький, ні один мільярдер не в стані з'їсти хліба пропорціонально своєму маєткові, а з'їсть стільки, скільки і всяка інша людина; отже, хоч платити мусить пропорціонально, бо інакше буде нерівномірність. Отже, за той номер, що я плачу 5 корон, він мусить заплатити 5.000, за фіякра 1.000 корон, за услугу швайцара 200 й т. ін. Те ж саме відноситься й до шаха. А він того не зрозумів. Глупувато.

Хотячи подивитися на місто, я вийшов з готелю. Зараз же праворуч іде вулиця Akademicka — це проспект львівський. Ох, і проспект же! Унеси ти моє горе на горохове поле!.. Ні одного приличного будинку, ні одного приличного магазину. Вітрини обідрані, в брудних вікнах повиставлювані моці фруктів і мумії всяких кухонних овочів. А чого багато, так це пам'ятників. Що ці крок, то пам'ятник. Але чомусь вони не роблять вражіння пам'ятників, тоб-то скам'янілого

почуття пошани, бронзового символу преклонення. Чому от хоч би в Германії: підходячи до пам'ятника — їх теж там багато — ви відчуваєте значіння його, вплив, а от тут у Львові — нічого подібного! Я собі це толкую тим, що поставлення пам'ятника у Львові то зовсім не прояв вищої культурности, зовсім не природній вихід накопленому почуттю пошани до покійника, а просто політика замаркування свого «*stanu posiadania*»*. Українці тутешні (теж «фрукти») доказують, що Львів і заснований руським князем, і був завжди руським (вірніше «русским»), отже і тепер мусить бути руським, чи то українським. А поляки, користаючись з періоду своєї влади в краю, хотять навіки закріпити за Львовом назву *polskiego miasta*, ставлять пам'ятники, як у нас кажуть — «почом здря». Кому, завіщо — все одно, аби побільше і як найскорше. І якось... нудно дивитися на ці обсижені птицями голови, на отих предків, виставлених потомками не на хвалу, а на позорище.

От ніколи не думав, що мені доведеться хоч в чому-небудь одобряти політику отих вічних сепаратистів — мазепинців! А тут — я по їх боці, їй-богу, по їх! Дивні діла твої, господи!.. Але йдем далі «руським містом». Згодом я почув тут надзвичайно влучне прислів'я — ото мабуть і є ґрунт. Один єврей не без цинізму казав: «*Lwów — miasto ruskie, ale polskie ulicy, a żydowskie kamienicy*»**.

* Положення хазяїв.

** Львів — місто руське, але в нім вулиці польські (тоб-то з польськими назвами), а будинки всі в єврейських руках.

О П О В І Д А Н Н Я

Оце здорово сказано! Так воно й єсть в дійсності.

На обідраних дерев'яних щитах афіші. «Masto potaniato» оповіщає одна. «Teatr Olympia!.. 12 nowych numerów» кричить друга. Цілих дванадцять номерів! І всі нові!.. Яка це, мабуть, безумна розкіш!..

А от іще три афіші рядочком: по-польському, по-українському, по-єврейському. По-польському я розберуся сяк-так, по-українському, здається, розумію все (там, у себе дома; тут, признатися, йде гірше); що до єврейського, то тут і сам чорт не розбере; я, грішний чоловік, думаю, що й самі євреї тільки з політиканства кажуть, ніби щось розуміють у тих закарлючках.

Афіші по-українському й по-польському говорили про одне: соціал-демократична партія закликала охочих на *zgromadzenie ludowe*, «народне віче» (гарне слово — Новгородом пахне). Еге!.. Та сьогодні ж так зване свято пролетаріату!.. Отой дивовижний празник, якому ніяк ніхто не знайде більш-менш підходящого виправдання. Чому власне—1-ше травня, а не перше серпня, чи взагалі перше число якого іншого місяця? А нашим расейським арбейтерам* так лучче всіх: вони святкують і 18-го квітня разом, так сказати, зі всесвітнім пролетаріатом, і по своєму календарю 1-го травня. Треба б і західньому робітникові через офіційні границі подати руку своєму брату «русскому рабочему», аби вже разом святкувати і 1-ше травня і 14-те** його ж. Солідарність—так солідарність.

* Арбейтер — робітник (з нім.).

** Коронація.

Так, так. Свято весни, свято робітників, та ще під керівництвом соціал-демократичної партії—це мабуть буде таки цікава комедія. «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!..» Або по-польському—«Пролетаріуше вшисткіх країн—лончцесе»!.. А ще краще по-хохлацькому: «Голодранці всіх закутків, сповзайтеся до купи!..» Почути отого всього по повній лоханці, поглянути власними очима на мощ великої провідниці пролетаріату—соціал-демократичної партії, та це ж справді цікаво!.. Іду, їй-богу йду.

А де це? Площа Gosiewskiego... Де це? Чому не площа Karola Ludwika, головна? Еге-е!.. Невже загнали в закуток? От туди к бісу! От тобі й заграниця!.. Але читаймо далі.

Звідти *rochód* ітима такими й такими вулицями. І знов—нема Akademickiej, нема Sykstuskiej, словом—нема головних вулиць, а все якісь підрядні. Ну, та ладно. Підемо й на площу Gosiewskiego, підемо й тими вулицями. Небезпеки нема, бо на афіші виразний дозвіл ц. к. поліції, афішу видруковано за дозволом цензури,—все честь-честю.

А все ж—чи міг я там, у себе дома, на Булгаківським провулку думати, що прийму участь у соціал-демократичному зібранню й маніфестації? Чудні діла твої, господи!..

Тільки—чи не дуже я захопився? А що, як там вийде що-небудь... таке... А що, як і тут існують такі ж самі «молодці», як у нас «союзники»? Звіздане—і пішов собі далі. Що ти йому зробиш? І помимо неприємности фізичної—просто скандал! Я, людина

О П О В І Д А Н Н Я

на певнім становищу, людина поважна не тільки в переносному, а і в буквальному розумінні,— і нараз мордобой... Я тут людина чужа,— де я найду управу? Та й на кого? Не лізь на с.-д. зібрання!

Такі думки навіяли на мене страх. Але, подивившись довкола себе, я заспокоївся. Крамниці були одчинені, спокійно длубав у носі поліцай, спокійно горобці ошасливлювали своєю присутністю й наслідками своєї присутності главу одного з великих мужів історичної Польщі. Ні закритих «забастовочними» щитами вікон, ні скажених їздців серед порожньої вулиці, ні далекого шуму нервових товп; ні того страшного, а в той же самий час — не смійтеся, але їй-богу якогось таємно-прекрасного почуття наближення «чогось», якихось подій, якоїсь боротьби й суєти людської,— нічого того не помітило довкола моє око. Будні, найзвичайнісінькі собі будні, і ніщо-ніщо не нагадувало о тім, що от тут десь, на якійсь площі Госевського збереться весь об'єднаний пролетаріят міста Львова, отой динаміт даного суспільного порядку. Виходить, подія, що має відбутися нині, зовсім уже не така важлива й серйозна, коли от уже годину я блукаю по вулицях, а ще не бачив ні одної фізіономії, яка хоч що-небудь сказала би мені про цей празник. Оце я розумію! Зуміти врегулювати навіть такий рух, підпорядкувати правилам законности навіть безглузді вибухи пролетаріату,— це ж означає що-небудь? Як ви думаєте? Най же австрійська конституція!

Вручивши таким чином свою долю в руки австрійської конституції, я трохи заспокоївся й пішов далі.

Перед тим мені здавалося, що мірою наближення до місця грядущих кривавих подій, буде невпинно рости почуття непокою, але тепер я відчув щось цілком інше. Виходило саме навпаки. З кожним кроком я все більш і більш заспокоювався, аж, нарешті, почав почувати себе цілком незле, наче б то й ішов я зовсім не на мітинг «пригнобленого робітництва», а на вечірнє rendez-vous* з особою легкокрилого поводження. Ну, хіба ж не цяця госпожа конституція? Ні, тисячу разів був я правий, вступивши до нашої партії, що задовольнилася самим маніфестом про конституцію. Та й справді: якого ще, висловлюючися поетично, чорта нам треба? Хіба не досить маніфеста про конституцію? А хто в тім сумнівається — прошу поїхати до Галичини на свято 1-го травня. Там кожний Хома-невірний може хоч усю руку засадити між ребра конституції й переконатися в тім, що вона таки існує, і що, власне, завдяки їй городовий може довбати в носі ранком 1-го травня замість того, аби, висолопивши язика, бігати по вулицях за «сіцілістами» підстрелювати й бути підстріленим.

Де, власне, шукати тої площі Госєвського, я не знав, але був певен, що багатотисячна товпа, невдержимим потоком стримлячи до місця торжества своєї ідеї, понесе й мене на своїх могутніх плечах, або, що вже найменше, бодай покаже мені дорогу. Але... ні того, ні другого. На превеликий свій сором (а може не мій, а львівського пролетаріату), я мусів розпитувати про

* Рандеву — побачення (здебільшого — романтичне).

О П О В І Д А Н Н Я

дорогу, і розпитувати таки фундаментально. Але недурно сказано: коли октябрист захоче, то поставить на своєму,— і я знайшов, чорт побери, нарешті, оте місце святкування пролетаріятom «свого власного, не подиктованого попами празника». Уви!.. Те, що я побачив, аж ніяк не переконало мене в могутності львівського, а переносючи далі, і всесвітнього пролетаріятy.

Убогий шматок землі, якийсь заковулок; сірі парканчики, брудна канава під ногами, а на тлі — зад одного з сорока-сороків львівських костьолів. Недалеко від паркану, в рівному віддаленню від усіх смердючих калюж, возведено катедру, чи трибуну, чи podium, себ-то, говорячи простіше, дерев'яні підмости. Спереді трішки брудного червоного шмаття, два дрючки з таблицями «великих кличів пролетаріятy», отих могутніх кличів, що об'єднують в одну мільйонову масу, в одну колосальну непобідиму армію весь всесвітній пролетаріят!.. І господи-боже мій!.. До якої степені яскраво нагадали мені оці ганчірочки на фасаді (тільки на фасаді), оці таблички вбогі й зелені висюльки з листя по боках — нагадали мені жебрацькі прикраси наших святочних балаганів! Той же дешевенький кумач, ті ж крикливі, закликаючі написи, ті ж підмости з тонкого «абзьолу» для появи на них час-від-часу то розмальованого клоуна, то діда з ляною бородою, а то цицястої молодиці з двома дзвінками в обох руках. А довкола — лінива, скучна святочна товпа. Не радісна й весела, а та, що вдає радісну й веселу. І вийдуть розмальовані фігури, б'ють

один одного по фізіономії (фракційні роздори...), реють «истошними голосами», а товпа зрідка загогоче, а більше скучає, бо бачить лож і цього плачу (над недолею пролетаріяту), і лож усіх отих дзв'ячих, вопіючих і закликаючих прислужників у дешевеньких галунах, і лож усієї комедії в середині самого балагану. Матрьона лускає насіння й дозволяє унтерцеру Івашину, ніби під натиском товпи, здавити себе за тітьки, причім і Матрьона й унтерцер думають, що обманили одне одного своєю безпомічністю проти товпи. Хлопчишка, увесь обмусолившись солодкою жижею, вилизує останні крапельки так званого «мороженого», а два підпарубчаки з усіх сил стараються вдати вдризг п'яних, і то підтримують один одного, то потішають ласкавими інтонаціями:

— Вань, а Вань... Поддяржись!.. Не оскандаль атечества.

А над усім тим комедіянством, імітацією народньої радости — глупо-непевне в собі сонце: то загіє-загіє так, що вам починає здаватися душно навіть у літнім пальті, а то нараз щезне, буцім його й не було ніколи; дощик, використовуючи хвилю, переходить у справдішній дощ.

І тут — усе те ж саме, ті ж самі й видові й слухові, й навіть мацальні (в формі цілком нецивілізованої істинно-пролетарської товкотні) почування. Ось він, розмальований кумачем та фуксином балаган; ось хлопчики на парканах, ось скучлива товпа слоняється від вимушеного безділля. Про віщо балакають в отій товпі? Та все про те ж, про своє життя, дрібні дрязги

О П О В І Д А Н Н Я

й суєту, — і тільки не про свій празник, тільки не про ідею, яка збрала їх сюди. От один молодий борець пролетаріату розпитує другого, що було «там» учора після його уходу, а той йому оповідає, півсоромлячись, півбравуючи, досить пікантні подробиці. От другий «товариш» з червоною стрічкою розносить горілку й ковбасу та лає другого «товариша», що розставив ноги занадто широко. Якийсь дрібний хазяйчик пушить, на святі рівноправности, свого підмайстра за якусь там зіпсовану річ у майстерні. І сонце, убоге трусливе сонце, уже сховалося, уже накрапає дощик... І я хотів було вже приступити до мір охорони себе від нежиту, тоб-то попросту вернутися до Жоржа, але... дивне почуття затримало мене.

Та картина, що я її оце бачив перед собою, до такого ступеня була непохожою на всі мої уявлення про подібні збори, до такого ступеня відрізнялася від усього, що доводилося бачити «по этой части» там, у себе в Расеї, що мені захотілося додивитись до кінця, і я рішив наплювати на дощ так само основно, як він оце плював на мене. І я не каюся. Було багато цікавого й повчаючого.

Насамперед, як і у всякім балагані, початок представлення запізнівся; був назначений на 10 годину, а от уже 11-та, а жодного «руху води» не помічається. Пролетаріатові, видимо, це байдужісінько. Та й справді: чи не все одно — скучати під час вистави, чи до неї? І стоїть собі під дощиком, мокне потроху, вірячи, що не вічно ж буде йти дощ.

А воно, справді, так і вийшло. Сонце — видимо не революційним, а парламентарним шляхом — дістало право знову світити на де-який, впрочім дуже короткий час, і спішно тепер відбувало свою повинність. Але й цього короткого моменту було досить, щоб вселити в серця мокнувшого пролетаріату надію висохнути.

Але ось десь почувся спів. Я не міг розібрати слів, але ясно було, що ця пісня не могла бути нічим іншим, як революційною піснею вільного народу. Що ж би інше міг співати хор на святі пролетаріату? Але коли це так, яка ж то насмішка і над революцією, і над свободою зібраного народу, бо більше безнадійного, більше вбогого мотиву я не чув на своїм віку!

Нараз... протираю очі, не вірю їм, очам своїм! Коло трибуни — два комісари поліції. Пики в них такі само скучні, як у пролетаріята; видимо, вони будуть виконувати давно знайому наобридлу ролю, робити нудне, нікому непотрібне діло. І мені стало — не смійтеся, будь ласка — стало обідно... Обідно за дозволений цензурою соціалізм, за оцю товпу, що зібралася на комедійне дійство, і за самих господ соціалістів, що дерзають лиш на те, що дозволила поліція перед печатанням афіш. А більше всього було обідно за тих, хто може вірить тут, на оцій брудній площі Госевського, вірить у брехливу казку господ соціалістів, хто може, справді, прийшов сюди зі щирим почуттям, з надією щось побачити, щось почути, чогось навчитися, — і от дали йому його керівителі оцей балаган розмальований, оцей брехливий хор.

О П О В І Д А Н Н Я

Ось він, хор, появився на площі. Фізіономії хористів і хористок були до того убійчо рівнодушні; гарні слова, що виповзали з їх розкритих ротів, до того далекі їм і чужі, що, право, я, октябрист, був щиро обурений. Мені те все здавалося профанацією, більше навіть—святотатством. Все ж, як не як, а в моїм поняттю слово соціяліст синонімувало зі словом страдалець, мученик. Стільки їх гнали, стільки їх зсилали, стільки їх вішали, розстрілювали й так просто зносили з лица землі, що над ними засяла авреоля мучеництва, і нескоро погасне вона в Росії. Може, тому, власне, соціялізм був не по плечу багатьом і багатьом; може тому туди йшли вже справді відважні й віддані своїй ідеї люди. Так я бачив там, у себе, так я звик думати.

Ну, і що ж буде з отим соціялізмом, коли його втиснуть у дозволені поліцією рямці? На який ляд він тоді? Та й чим він буде відрізнятися від кожної іншої доктрини, теорії паперової вселенної? Не все хіба буде тоді рівно—чи належати до кружка любителів гри в lawn-tennis, чи до партії хоч би й розпронайсоціялістичної? Чи вбити вечір на суперечку в клубі нео-теологів, чи на написання прокламації такого характеру, аби вона ніяк не вийшла з рямок законности й «не притягла переслідувань на партію?» Ні,—легалізованого соціялізму я не в силі зрозуміти; він для мене смішний, як смішне й усе, що робиться оце на моїх очах зараз.

Chór проспівав. Хористи, елегантно підтримуючи, а властиво півобнімаючи хористок, протискуються впе-

ред. Десь там прикручують вірьовками дрючки плакату, що закликає голосувати тільки за кандидата партії с.-д. Різні корпорації розставляють то там, то тут коло підмостків свої корогви, емблеми й godła. От «Stowarzyszenie tapicerów» примотує свій дрюк, а на ньому якась таблиця з діркою посередині — це імітація дірки від вистрілу. А ось «Towarzystwo rzeźników» — дві руки тримають молоток (чому?) а по боках дві великі сокири, — очевидно, ті якими цей милий пролетаріят розрубусь туші. По-моєму, сюди доцільніше було би поставити, яко символ, оту довбню, що нею глушать биків на бійнях.

Та й взагалі отой символ двох правих рук, що зійшлися на молотку — символ досить звіроподібний, на мій погляд. Адже, що означає — я подаю тобі праву руку, а ти її береш? Це означає, що я демонструю тобі безоружність головної своєї сили — правої руки; дивись, в ній нема зброї, і я тебе не свисну в ухо (коли я не лівша, звичайно...) Ну, хіба ж це красивий символ? Що ж тут гарного — на, держи мою праву руку, але тільки ж і я твою буду держати, а то, брат, я тебе знаю... От що звучить для мене в тім символі, тоб-то там, де мусить бути саме довір'я, сама ясність, забуття про перемогу звірячою силою. Ні, я би вигдав який-небудь інший символ.

Ну, от примостили вже всі дрючки, порозставляли як можна побалаганніше всі плакати, — увіходьте, зараз починаємо! Вилізає на трибуну якийсь товариш

О П О В І Д А Н Н Я

і зараз, ні з того ні з цього, починає репетувати. Але як!.. Прямо в першу хвилину аж жах обхопив— що таке сталося? Ну, а потім жаль стало: бачиш же, надривається чоловік, жили на шиї набрякли—як же не пожаліти по-людському? Всі ж ми браття... Очевидно, йому з трибуни здавалося, що він говорить перед багатотисячною товпою, і що коли його не почує там, на краю площі самий найвіддаленіший товариш, то вся доцільність празника пропаде. І він кричав, «орал» (от коли я зрозумів значіння слова «оратор»). Передихне-передихне — і знову.

— Сьогодні... в сімнадцятий раз... соціал-демократія... святкує...— і так далі, аж у боці закололо, видимо, бо хапався за бік.

Скінчив на тім, що запропонував себе в передсідателі і, цілком вимордований, обтираючи струмки поту на лобі, *udzielił głos* якомусь товаришеві іншого типу.

Говорив і той, цілком нагадуючи хохлацьку поговорку: балакала покійничка до самої смерти, та все чорти-батька-зна-що. Потім ще говорив якийсь, іще якийсь, іще... І знову, і знов... Одна фізіономія безцвітніша од другої, одна промова беззмістовніша за другу. Неначе вся ціль зібрання була не в тім, щоб об'єднати присутніх робітників, а в тім, щоб не розсердити присутніх комісарів. І тої ціли панове оратори досягли вповні. Ах, як вони кастрували, як вони холостили свої промови! Як вони обережно висловлялися, як по-зłodійському, крадькома наближалися до кожної, по суті дуже невинної думки! Їй-богу, я,

октябрист, чув себе більше лівим, ніж всі оці ц.-к. соціал-демократи*.

І оце словоблудіє називається свобідним голосом? Сором! Їй-богу, мені зробилося стидно!

І згадалися мені наші, російські промовці. Згадалися їх дійсно громові філіпіки, що справді рвуть всякі основи сьгоднішнього дня, що щирим вогнем вириваються з грудей схвильованої почуттям людини; промови, після яких я, зрівноважена доросла людина, почував замалим не потребу от іти з усіма цими «горячо-заблуждаючимися» головами. Коли там, у нас, виходить говорити перед товпою чоловік, то ти чуєш, що він говорить правду. Свою правду, криву й недосолену, специфічну, освітлену під своєрідним кутом, але правду. Ти бачиш, що він вірить в неї, що він не піде на компроміс, що він не помириться з тим, кого вважає своїм ворогом. І що, нарешті, він готов тут же, зараз, перед товпою заплатити життям за оцю свою вимріяну правду. А тут?

Тут усе було брехнею. Все, з початку й до кінця! Брехали промовці, і брехали рівнодушно, з огидливою імітацією «під'йому почуття», брехав хор, скучно тягнучи казенну пісню; брехала товпа, лицемірно й рівнодушно здіймаючи шапки під спів незнайомого мотиву, вчора ще на скору руку зляпаного ц. к. соціал-демократом. Не брехали тільки фізіономії поліційних комісарів. Вони до такої степені були спо-

* Ц.-К.—то скорочене «цісарсько-королівський». Так в Австрії іменувалося все державне: ц.-к. прокураторія, ц.-к. жандармерія і т. д.

О П О В І Д А Н Н Я

кійні, так щиро позіхали під час виконання свого службового обов'язку, що прямо аж весело на душі ставало. «Заспокійся, чужосторонче!»—говорив кожний їх рух, кожний гудзик на їх мундирах. — Ми знаємо своїх милих соціалістів. Це — добрий нарід. Він любить свою ц.-к. поліцію й ніколи не доставить їй найменшої неприємності. От і тепер. Хіба ми не розуміємо, що партія мусить (мус — велике діло) улаштувати свято 1-го травня? Ну, от вона його й улаштує. Побалакають собі по-милому, по-хорошому, потрясуть руками в повітрі—і розійдуться. Заспокійся ж, чужосторонче...»

І я заспокоївся. Те, що робилося на трибуні, було таке нецікаве й одноманітне, що я почав розглядати публіку.

Товпа, як товпа. В кожній товпі завжди мусить знайтися якийсь жартун, що бере на себе, за мовчазною загальною згодою, обов'язок підкрикувати у відповідних місцях гумористичні репліки. Знайшовся й тут такий. Коли говорилося, наприклад, про експлоататорів, він пропонував дати їм можливість бити каміння для мостової. Коли другий оратор висловляв надію (дуже, впрочім, сумнівну), що робітники при голосуванню не дадуть себе підкупити ні грошима, ні погрозами,—жартун в тон додавав: «ani kietbasami,»—і товпа сміялася. І то були, здається, єдині щирі нотки в усьому тому зібранні, бо загалом усі скучали й нудно слухали нудних своїх ораторів. «Найба im!» — крикне не раз хто-небудь, а показалося, що він крикнув саме тоді, коли оратор хвалив діяльність соціал-демократії.

Другий, забалакавшись з сусідою про якусь Зоську, крикне нараз ні з того, ні з цього—«нісч жує—і не знаєш, чи то Зоська нісч жує на радість пролетаріатові, чи хто інший. Всі відбували скучну повинність,— і це яскраво відбивалося на всьому, починаючи від поліційних комісарів і кінчаючи червоним ганчір'ям, що ліниво бовталосся на дрючках.

Оратель-предсідатель *udzielił głosu przedstawicielowi bratniej ukraińskiej s.-d. organizacyi **, і на трибуні показався той представник. Мене взяли сумніви. Насамперед, мене здивував і—ну, не смійтеся ж нарешті!—образив тон. Господин предсідатель говорив досі піднесеним голосом, крикливо, але коли забалакав про братню українську с.-демократію, знизив голос і просто промурмотів цю репліку, так що її мало хто чув. Потім—навіщо це підкреслювання «братньої»? Все тут говорило, що цього братерства немає, що слова про нього—це брехня, брехня й ще раз брехня. Там, де є братерство—там про нього не говорять. Далі—чому це українська с.-демократія святкує спільний празник пролетаріату десь окремо? І нарешті—свят-свят-свят господь саваоф! Представником від української с.-демократії я бачу—чистого семіта!.. Правда, як я потім з промови довідався, то був не представник української партії, а делегат польської партії на українські збори, але—не все одно?

А потім? Уявіть собі типового вигодованого «буржуя», з потрійним підборіддям, з холеними руками, з круг-

* Дав голос представникові братньої української с.-д. організації.

О П О В І Д А Н Н Я

ловатеньким «буфетом» і брелоками на нім; уявіть собі невиносимо лінивий спосіб висловлювання й таку ж «промову», коли можна взагалі назвати промовою механічний набір слів—«krwawa walka... olbrzymia potęga... bój, ten ostatni i rozstrzygający bój» * і т. д. і т. д.; уявіть собі сальні, жирні губи, що викрикують, а радше випльовують слова вроді — «ми, змучені робітники», «наші мозолясті руки», «наша зігнута від вічної праці спина»,— уявіть собі все це й скажіть, що, окрім смішної комедії, окрім брехні й обману, окрім гри особистих самолюбств, міг бачити на такому святі дійсно змучений робітник, той, що ото ледве змив сьогодні бруд зі свого спітнілого обличчя й біг може сюди, гнало його почуття солідарности, думка про те, що не сам він у світі зі своєю каторжною працею, хворою жінкою й безрадісними святами. Яку образу мусить він понести звідси додому, подивившись до цього огидливого балагану, до цих рівнодушних морд своїх провідників, наслуховавшись отих промов, що дбають не про пролетаріят, а про поліційних комісарів.

Але... Я знову протираю очі... не вірю їм. Дивлюся на обличчя свого оточення і бачу — задоволення! Правда, ні одного просвітленого лица, ні одної пари очей, що палають захопленням, неутоленим хоч би, але питанням; ні одного протесту, нарешті!.. Як казенно говорять оратори, так казенно їх слухає товпа, тупо глядячи довкола, — і обидві сторони задоволені.

* Кривава боротьба... великанська могутність... бій, той послідній і рішучий бій...

Але от виходить — слава тобі, господи! — останній оратор. На послідній номер у цирку дають кращий атракціон, найвеселішого клоуна — мабуть так і тут. А-ну, послухаємо, що там він меле.

— Було, каже, темно. Нічого не видно — хоч око коли. Поткнешся туди — стіна. Вдаришся в другий бік — безодня під ногами. Підносиш сам собі дулю під самісінький ніс — і не чуєш аромату, поки не вдариш у саму, сказать, ніздрю. Але от! З'явилася соціал-демократія! І одразу стало ясно!.. Всі прозріли! Відкрився новий світ!.. Соціал-демократія показала новий шлях, по якому тепер невдержимо, на зламання карку, летить увесь світовий пролетаріят! Най живе с.-демократія!..

І товпа врозбрід повторює, ліниво й недружно — нісєх жує, а промовець, набравши повітря в міхи, шпарить далі.

— Робітник був бідний! Ні, він не був бідний, а був жебрак. Ні, він не був жебраком, а просто не було його зовсім. Була якась річ, якесь знаряддя в руках пр-рроклятого капіталіста. І от! З'явилась соціал-демократія! І робітник ожив! Він перестав бути бідним! Він став багачем! Ні! Він зробився мільйонером! Усі робітники соціал-демократи — то всі майбутні мільйонери! Ні! Міліярдери! Най живе соціал-демократія!..

Знова, півсміючися, півпозіхаючи, повторяє товпа «Нісєх жує» — і знову засипляє.

— Робітник був самітній! Висмоктаний до останньої краплі крові, він приходив додому й говорив собі — я сам. Я один у цілому світі. Довкола мене вороги,

---

О П О В І Д А Н Н Я

тільки, вороги і нікого більше! Але от! З'явилась! Соціал-демократія! Вона! Об'єднала усіх! Усіх робітників! Усі робітники соціал-демократи стали браттями! У робітника є сім'я! Є жінка! Ні, не одна жінка, а п'ять!.. Ні!.. Тисяча жінок! Най живе соціал-демократія!

Я трошки підсолив, правда, але, їй-богу, це було приблизно так! Бодай товпа так відчувала, і відчувала краще ніж я. А на останок, закінчивши усі оті дитирамби, оратор півшепотом заявив; що він єврей, і що єврейська соціал-демократична партія поручила йому сказати тут про повну солідарність, про сердечну приязнь, і т. д. Тоді я оглянувся—і справді: ні однієї єврейської фізіономії! Воно, конешно, «харашо, слова нет,» але при чому ж тут братство інтернаціонального пролетаріату? Далеко вірніше це опреділяється поговіркою: «Дружить — дружи, а камінь за пазухою держи». Виходить, пальця в рот полякові не клади, чи він соціал-демократ, чи пепеесовець, чи станьчик. Тому от і винурюється потреба говорити з трибуни про «повну солідарність», «сердечну приязнь» і т. д., і говорити пошептом, щоб не всі й почули. Виходить, жидів і серед соціал-демократії тільки терплять, але вони знаходять у собі досить сили, щоб втворити своє осібне свято, в окремому горщику зварити для свого пролетаріату первомайську юшку. Отже, в глибині, в серцях цієї товпи нема братерства, і «розумному руководителєві» доводиться розумно щипати одні струни й прикривати сурдиною другі, щоб не вийшло на конфуз якого зловонного хемічного сполучення, і підмостки не розлізлися б по шву.

Оце вона, знаменита проповідь, і оце вони, її брехливі проповідники! Оце й він — успіх соціал-демократії, що утворюється на розумних компромісах з найбільш некрасивими почуттями людини. Тут з одними, там з другими. На передньому плані — успіх партії, її *potega*, можливість крикнути тривіальну глупоту з катедри, кинути в товпу десяток-другий мішурних фраз, а далі — хоч і трава не росте! Дійсні інтереси робітника, дійсна й реальна йому поміч, — те нехай лежить на буржуазних елементах. Що дала с.-демократична партія своїм членам? Кому краще стало житися від того, що він вступив до соціал-демократичної партії? Коли й чим вона фактично допомогла робітникові? Ніколи й нічим. Коли викинений за борт робітник іде до своєї партії за поміччю — йому дадуть там «явку» до другого міста, яка йому нічого не дасть, бо коли він поїде до отого другого міста, то найбільше, що йому там дадуть — це ще одну «явку» до третього міста. І до якого осліплення, до якого масового психозу треба дійти, аби все ж вірити в оборону своїх пролетарських інтересів — ким? Якимось безтолковим зібранням говорунів. Щоби вручати свою долю й долю своєї сім'ї — кому? Оцим «руководителям», що їх я бачив зараз на трибуні.

Я спитав у сусіди, хто оцей дитирамбіст, що соромився голосно сказати про свою національність; мені назвали прізвище й додали, що це домоволоділець, що у нього три кам'яниці. Ото-то!.. Йому легко бути с.-демократом, бо це дає йому авреолу поступовости, якоїсь ніби великої ціли. А він же навіть помешкань

О П О В І Д А Н Н Я

у своїх будинках не здає с.-демократам, бо вони «погано платять». Авжеж напевне такий суб'єкт не буде стояти в сірих фалангах рядових борців, напевно він попаде во главу, в центр, в керівництво. І от таким людям доручає пролетаріят свою судьбу? Та це ж сліпота! Кому? Оцюому хаму, котрий навіть не розуміє, що коли вже попав «у пролетарії», то неможна ж говорити «ми», «наші мозолясті руки»! Хоч би з простої приличности взяли другий тон, оперували б ну... цифрами, фактами, або що. Але—ні. Вони не знають іншої дороги, вони не знають інших слів. Вони—рутинери до мозку кісток, хоч говорять, ніби стоять за прогрес. Як мужик закиненої губернії з-року-на-рік повторює і прийоми, і слова, і думки своїх більше талановитих предків, так ці бутафорні маріонеточні оратори сліпо белькочуть слова своїх великих основоположників і виконують обряд основно-забутого ритуалу. Вони кажуть, що стоять у рядах с.-демократії, яка має на увазі інтереси робітників, цієї живої маси людей, близьких до індустрії, до вічно рухливих, урочисто-змінних механізмів, а самі мертві, як каміння, і сліпі, як кроти. Риють і риють свою ямку, не маючи найменшого поняття про світову промисловість, про дійсне становище великої робітничої армії. Вони виростили на партійній, більше — на фракційній літературі, вони гризли тільки її запліснілі сухарі, аж поки самі не стали тими ж засохлими, цвілими, пересяклими формалізмом, сухарями.

І все ж я примирився б з усім оцим балаганом, з усією оцією суетою людських пошлостей, бо «все

мы люди, все мы человеки». Я примирився б, як би от так просто й щиро сказали: «ну, щож — правда, що ми хочемо сили, бо повелівати приємно, і нам завидно, що властвуємо не ми. Ну, щож — ми ще нічого не зробили для пролетарських мас, але ми сподіваємося, що колись зробимо щось, — це коли дійдемо влади». Влада, влади, владою, про владу і т. д. Я б зрозумів тоді всю цю азартну гру, як засіб, як прояв усе тих же відвічних, спочатку заложених у людську душу почувань. Знаємо ж ми, чорт побери, на решті, що життя — не едем, а люди — не янголи! Так і кажи! А пощо ж усю цю відому-перевідому брудоту прикривати глазиром і розписувати на ній, як на дерев'яній пасці в вікні булочної, хороші й ніби нові слова. Ох, старе те все, голубчики, старе — як людина!

Кумедія закінчилася. Головний режисер об'являє, що з причини непевної погоди *zabawa ludowa nie odbędzie się*, а замість того дирекція міського театру дає виставу для робітників. Хто не попаде до театру, той може попасти на баль, що його влаштовує ц.-к. партія для своїх молодших членів. А хто ж до того запролетарився, що ні туди, Микито, ні сюди, Микито, — той нехай святкує цей великий празник у себе вдома, в колі своєї сім'ї. *Ale jak najwspanialej!.. Jak najpyszniej!* Благодарим покорно!..

Одкручуються дрюччя, забираються корогви, — починається релігійна процесія. Як це пахне середніми віками!.. Тільки декорація трошки змінилася: намальовані сокири замість хреста, «видатні промовці» — замість ксьондзів, і товпа, звичайна релігійна товпа. Щось

співають і, тягнучи ноту, стрибають через калюжу; щось говорять сусідові жартливе, а потім підхоплюють пісню з півслова й полуноти. Словом, хресний хід і тільки. І так само рівнодушні, так само механічні й так само брешуть. Але хресним ходам треба було проіснувати тисячу літ, щоб видохнутися, повернути ридаючих фанатиків-учасників процесії в механічну масу окремих, необ'єднаних загальним почуттям осіб. А от для нової релігії вистачило кількох літ. Виходить, щось тут не так. Або релігія підгнила, або темп життя інший. Видно тільки одне — що цей метод треба вже закинути. В Росії ще він сяк-так уйде, але там, де демонстрація вже здобула собі право громадянства,— там треба вже вигадувати щось інше, бо, їй-богу, нема найменшої рації в оцьому глупому маршируванню по брудних вулицях, з дозволу й під обороною ц. к. поліції. Кого це обманює й кому дає хоч який-будь настрій? Шаблон, беззмістовний, висмоктаний, як муха в павутинню.

От іде демонстрація мимо гарного будинку. На балконі сім'я: мамаша здобная, пара дівиць, юнець в панталончиках і сам рара. Сидять, дивляться на представленіє. З товпи чуються зловіщі, але добродушно сказані шаблонові слова: «Precz z eksploatatorami!.. Na szubienicę z nimi». Якийсь обдрипаний низенький робітник робить коло шиї виразний жест, ніби закручує віршовку й смикає її вверх. Але заспокойтеся, все те входить у програм. Всі сміються — рара, і мама, і сам той робітник, що збирався вішати, а одна з дівиць кидає йому половину помаранча.

А от рядом другий балкон; на ньому повно молодих дільців, справжніх сучасних вампірів,—і товпа не кричить їм нічого й не показує знаків вішання. Секрет в тім, що вони всі худі. А варт вам бути трошечки повнішим,—і вам, усміхаючися, покажуть, як вас будуть вішати. Очевидно, живіт — то якийсь символ, ворожий с.-демократії (з того би виходило, що символ приятний с.-демократії знаходиться проти живота)...

Ну, і демонстрація ж, чорт би її побрав! Ні одної пари виворочених щелепів, ні одного навіть вибитого шкла. Я сам уже хотів було двинути палкою в якусь несимпатичну вітрину, але побоявся, що с.-демократи мене арештують і віддадуть до рук поліції.

Проходимо мимо вулиці, яка веде до помешкання германського консулату. Поперек вулиці стоїть відділ поліції. «О! тут щось буде!»—в першу хвилю подумав я. Але... добачив майже у всіх поліцаїв за обшлагами шинелів брошурки в червоній обкладинці, видані с.-демократами для сьогоднішнього дня, — і це мене одразу заспокоїло.

І справді, відбулася ще одна комедія—й більш нічого. Товпа зробила вид, ніби хоче йти в ту вуличку, а поліція зробила вид, ніби хоче до того не допустити. По суті річи, обидві сторони прекрасно знали, що це «тільки так», що того вимагає приличність, достоїнство дня 1-го травня. А газети завтра розпишуть, кожна по-своєму. В урядовім органі напевне будемо читати: «товпа хотіла конче пройти до помешкання німецького консула, але поліція енергічною дією своєчасно запо-

---

О П О В І Д А Н Н Я

бігла тому». А в с.-демократичній газеті стоятиме: «з голосним співом багато-тисячна товпа ринула в ту вулицю, де міститься німецький консулат; поліція, під натиском пролетаріату, вже було відступила й розтерлася, але потім товпа, не бажаючи даремного пролиття крові, великодушно повернула назад». А по суті знову всім буде ясно, що й там, і там — брехня.

— Во!.. Даже палками машут! — почув я нараз коло себе іронічний голос і — на диво — російською мовою. Я обернувся. Бідно одягнений робітник, на обличчі сліди пережитого болю. Бліді губи, сіра войлочна шляпа, мокра від дощу, і загальний вираз якоїсь безнадійности в усій постаті. Наче чоловік уже раз назавжди махнув на все рукою.

Ми розбалакалися. Ех, псують мені апетит отакі розмови!..

Показалося, що це поляк, з Варшави. В минулім році на демонстрації першого травня вбито його дружину, а вона, падаючи, задавила собою своє мале немовля. Сам він мусів тікати від жандармерії, а дома ще лишилося двоє дітей. І от він тут, у вільній країні, серед земляків, але... Організація розводить руками: ми нічого не можемо, у нас своїх (своїх!..). А на підприємстві варт йому сказати, що він з Росії, щоби почути відповідь — місць немає. Він каже, що він же поляк, свій, а йому кажуть — тим гірше: поляк з Росії — певне соціяліст. «Своїх» соціялістів тут, очевидно, не бояться. Легалізований, дозволений соціялізм, виходить, річ цілком безпечна, щось вроді вивала-

шеного бика. Ну, а в Росії — там усі соціялісти, і не такі, як «наші»; увійде такий вовк у стадо наших овець — напсує чого доброго, гармонія взаємних стосунків розладиться.

І його не приймають. Б'є каміння для мостової, тим поки що здобуває собі на прожиток. А діти?.. І його губи дрижали, сльози стояли в очах. А доколя рівнодушно поспівували собі «браття-робітники», а над нашими головами повівали червоні плакати з гаслами рівності й братерства.

І тоска на мене така напала, що я не знав, куди мені діватися. Думалося мені: отже може бути, що і я, і всі мої знайомі зробилися октябристами тільки тому, що мало чули отаких оповідань, мало бачили, як дрижать отакі білі вуста. Соціал-демократія нічого не зробила для робітника, — але чому ж він, хоч би й оцей варшавський поляк, утративши сім'ю, утративши долю, утративши все — прийшов не до нас, октябристів, а все ж до с.-деків? І коли оці «товариші» нічого не зробили для нього, то що зробили ми? Адже так легко критикувати, вертаючися потім до свого вигідного помешкання (в пообідні години, справді, приходять ясні й гарні думки). А може й стільки неясностей, стільки помилок у с.-демократії власне тому, що вона опинилася перед колосальною нерозрешимою для одного покоління задачею, і все ж силиться її розрішити. Та до них же, до них прийшов він, цей нещасливець! Коли б він бачив так, як я, то він же ненавидіти би їх мусів, усіх тих обманщиків, стріляти б у них мусів! Невже ж єсть щось, чого я не розумію?

О П О В І Д А Н Н Я

Невже справді існує «пролетарський» і «буржуазний» стрій гадок, існують дві різні мови для освітлення одного факту? Невже той самий об'єкт робить два цілком інші вражіння на мене й от на цього страдника? Чому я не прощаю й не можу простити дефектів, а він боліє від них і — прощає? Чи він їх не бачить, чи не хоче бачити?

Ах, не виходить він у мене з голови! Ще ж рік тому він мав сім'ю, він може наперед укладав, як проведе вечір 1-го травня—і от... Безвихідне горе, тьма й нужда, а він от знову йде на це ж свято 1-го травня. І бачить, що тут «тільки руками махають», а все ж іде.

І я знаю тепер чому: це — віра. Раніше, коли чоловікові ні звідки було ждати помочи, коли зім'яло його життя, накрило каменем, оплело горем,— він ішов молитися невідомому й невиданому богові, може навіть сумнівному в хвилину тверезости. І молився, і плакав під знаком розп'яття,—і щось приносила йому його щира молитва, лила якийсь бальзам цілющий на його душу. Так і тепер. Він і не вірить в хвилину тверезости в усі ці словеса; йому, як і мені, смішним видається весь цей балаган,—але куди ж більше йти? Де ще йому скажуть стільки, може й обманчивих, але прекрасних, підтримуючих видимо надії, фраз? Хто ще потішить його ілюзією «участія» в його долі? Ми ж йому навіть і того не скажемо, що йому говорять з оцеї трибуни.

Так іди ж, товаришу! Може й справді, коли необ'ятність задачі уступить перед натиском об'єднаних сил,—може й справді тоді тобі ліпше стане. Може

й дійсно, твої керівники, плоть від плоті нашої і кров від кровей, ще не намацали справжнього шляху, а роблять розмахом, даним їм віковою приналежністю до іншого класу й до іншого, нашого строю гадок. Так тоді тобі треба самому для себе виховати керівника, бо ворог тобі не лише той буржуй, що йому ти робиш жест шибениці, а й той, що стоїть у твоїх рядах. Він наш, і це ми його, хоч може й несвідомо, послали внести обман у твої ряди, тимчасове вповільнення темпу. Показуй сам собі шлях, а не чекай буржуя-теоретика, бо він все одно буде тобі брехати. Неможна зрозуміти райських блаженств, бо їх немає; неможна «пересякнути робітничою психологією», вигідно й не без комфорту проживши своє життя. То все молюски, що присмокталися до кілю твого величезного корабля, то все паразити, що носиш ти їх на сорочці своїх організацій. Ти тільки прислухайся — хто голосніше за всіх кричить про «ненависного буржуя», хто всіх «впередніший», лівіший і поступовіший? Все він, наш брат, що перебіг до твого лагерь, почувши легшу роботу. У нас уже треба й знання, і вміння, і умілості, а для тебе ще вистачить крикнути з трибуни пару брехливих фраз, — і будеш провідником пролетаріату.

Ні, досить! Вимагай і ти від нього знання, зроби й йому іспит на пролетарський стрій думки, — і будь певен, що він того іспиту не складе. Пора тобі зробити ревізію, бо багато занадто званих — і мало ізбраних. Пора викидати торгашів з храму, бо інакше вони запаскудять твій храм до того, що тобі дове-

деться будувати новий. Час непевности в своїх силах мусить уже минути, — берись будувати сам. Хоч і будеш помилятися — що з того? В своїй хаті — своя правда. Сам помилишся — сам і помилку направиш. Пора перестати вірити в казку необхідности теоретичних передпомилок, необхідности верстових стовпів, що другим шлях показують, але самі по ньому ніколи не ходять. Пошкреби отого верстового стовпа, що вказує тобі шлях, — і під шкуринкою «проникновення ідеєю» напевне побачиш наше м'ясце. Жив курилка!.. Не вмер і не вмере, доки ти годуватимеш його своєю делікатністю.

Ех ти, вічний кормилець! Одних ти годуєш, хоч уже й зрозумів, що вони вороги тобі, а других — ще несеш на своїй спині, думаючи, що вони твої приятелі, а вони просто, як жаби-листвениці, помазалися в кольор оточення й ловлять собі необережну мушку.

Але «настанет пора, и проснется народ» і скаже: поможи мені, господи, позбавитися від приятелів, а з ворогами ще якось я справлюся. Він побачить, що найгірший ворог — це ренегат. І ренегат національний, і ренегат класовий. Всім їм одна ціна: бий їх з обох боків!

СТРАШНА НІЧ*

(Фантазія з галицької дійсности)

Написав Гоголь, тільки не
Микола, а Семен.

Заснуло славне місто Бібрка. На нього спустилася ніч, цілком подібна до української ночі, тільки без місяця, зірок, урочистости й т. ін.

І все заснуло... тихо... спить...
Лиш Бібрка хвилями шумить...

Настрій природи був... впрочім, я негоден його описати. З середини неба, хотілося би, щоб дивився місяць; необ'ятний небозвід роздався б іще ширше, та вже нікуди; в міському «парку» цілувався на лаві фрайтер з Манюсею, а трішки далі, ліворуч, співав соловей. Решта обивателів спала, янголи сну і спокою тихо віяли крильми над усім світом, і над жидівськими корчмами, в тім числі. Спали люди, спали пси, спали когути, сторож коло костьольної брами, телеграфний

* Це відноситься до галицьких виборів, коли поляки, фальшуючи їх, вписували на картки мертвих громадян і веліли їм голосувати за своїх кандидатів.

О П О В І Д А Н Н Я

дріт. Лиш десь на краю міста випорпалася з-під своїх бебехів товста жінка корчмаря, вийшла надвір, постояла трохи і, позіхнувши, пішла назад. А місяць мав потім ще одне місце, де відбивалася його краса, мов у дзеркалі.

А на кладовищі робилося щось дивне й страшне. Я не знаю навіть, чи й розказувати. Все ж як-не-як, а кладовище — це таке місце, на якому сама приличність велить заховуватися спокійно, а тут... але підем за чергою.

В одній з найбільших каплиць видно було світло. Виринаючися з високих, вузьких вікон, воно грало на чорних похилених хрестах, на висічених з граніту пам'ятниках і на всьому, що мусить бути й завжди буває на кладовищах. Але — не бійся, читачу, і коли ти лише добрий уніят, то ходи зі мною в саму каплицю.

От ми всередині. Стіни вбрані гірляндами з людських кісток, вінками з зубів жіночих, а посеред кожного вінка було прибито голову Адама. Посеред каплиці стояла домовина, а на ній лежала книга, похожа ніби на метрикальну книгу, ніби на одну з тих таємних чародійських книг, що їх вживають по галицьких староствах, як списки виборців повіту. Коло домовини стояла велика чаша, подібна до урни виборчої, а в ній палав негасимий адський вогонь, позичений на цей час у Люципера.

В самій каплиці — ні душі. Але — тихо... ша!.. Чути стукіт коліс... Підлітає колесниця, в яку впряжено було три ненажерлі смоки з головами білих орлів. А хто в колесниці? Свят-свят-свят!... Та то ж сам

пан граб'я Станіслав Міцельський. А обіч нього — сило пекельна! — пан староста!

Але в яких вони убраннях, матінко моя рідна! На графі чорна мантия, вигаптована кабалістичними знаками; на голові ковпак (не дурацький, а магічний), високий, гострий, з бубенцем. А пан староста — хто б повірив? — в убранню білого невинного янгола: за спиною крильця, на голові брильянтова «Stella» діядема, на ногах тілесного кольору довгі панчішки; лице повне *świętobliwości*, аж плакати хотілося, дивлячись у ті прекрасні очі. Лише з рота чомусь усе йшов важкий сопух.

Обоє, і пан граб'я, і пан староста, мали в руках чарівні патики, лише пан граб'я мав чорний, а пан староста білий, і то в виді пера. Під пахою пан староста тримав якісь папери.

Легкою стопою, перескакуючи з могилки на могилку, дійшла та двоїця до каплиці. Двері самі відчинилися, а потім так само й зачинилися самі. Чарівники підійшли до гробу, укланули й почали шепотіти якісь молитви. Слів не можна було розібрати, лише іноді яке-не-яке доносилось... *Święty Demonie...* *O ty, który...* *Wielka czarownico—Polska sprawiedliwość...* і ще якісь дивні, незрозумілі древне-халдейські слова: *dreh-li, kow-bas-a, rią-tka*.* Прямо мороз поза шкурою ходив, особливо у кого тонка, благородна шкура.

* Святий Демоне... О, ти, котрий... Велика чарівнице — польська юстиціє.

Що до «древне-халдейських слів», то своїх виборців польські кандидати купували дешево: трохи горілки, ковбаси, драглів (студень), і найбільше впливовим п'ятка в зуби — ото й уся ціна виборів.

О П О В І Д А Н Н Я

Молитва закінчилася. Чарівники встали. Граб'я сипнув якогось зілля у вогонь, — і з урни піднявся задушний дим. Граб'я махнув паличкою, підняв обидві руки догори й голосно крикнув:

— O ty, Boże zaufania ludku ruskiego do szlachty polskiej—
bądź nam do pomocy *.

Ядовитий дим став ще густішим, аж пан староста закашлявся, а з-під землі почувся громовий голос.

— Czego chcecie?

— Sam wiesz, dobry polski boże.

— A własnie?

— Przetwórz te papierki wyborcze.

— A to dla szczęścia Ojczyzny pognębionej?

— Tak. I dla Ojczyzny szczęścia i dla naszego.

— To wszystko jedno. Dawaj **.

Граб'я аж штовхнув пана старосту в потилицю, прошипівши: «та давай же, пся крев». Староста поточився до труни й поклав на неї папери. Вихор смердючий пройшов капицею, паперам нічого не сталося, тільки кожен з них повернувся догори ногами, і те, що було нагорі — стало внизу, що було важним — стало неважним, чорне зробилося білим, і навпаки. Пан староста схопив ті почаровані папери й заїржав, як жеребець.

* — О ти, боже довір'я української народности до шляхти польської, стань нам до помочи (тут ужито зневажливу форму, зменшену від — нарид; аналогічної форми в українській мові немає).

** — Чого хочете? — Сам знаєш, добрий польський боже. — А власне? — Перероби оці папери виборчі. — А то послужить для щастя отчизни пригнобленої? — Так. І для щастя отчизни й для нашого. — То все одно. Давай.

Пан граб'я, змучений незвичайним нервовим напруженням, сів у куточку і, спочиваючи, довбав у носі. Наперед виступив пан староста, махнув своїм ріоркієм, крикнув одним-одне магічне слово: awans*, — і нараз до каплички з усіх боків почали налазити якісь дивні істоти. На перший погляд тяжко було і вгадати, які скоти могли породити оцю всю сволоту. От ви бачите, наприклад, свинячий тулуб, а на нім голівку з дамської шпильки; або хвіст, самий тільки хвіст — і більше нічого, навіть того, що коло хвоста. А от якась почвара з безмежним пузом; а от спина, подібна до латинського S, осьдечки вічно усміхнений рот, або довгий язик з жовтими плямами. Словом — щось надзвичайне!

І от до цього всього фантастичного зброду нараз обізвався пан староста.

Panowie komisarzyowie i praktykanci!

Так от що воно мало бути!

— Nadchodzi czas rozstrzygający! Nie potrzebuję wam przypominać tego, co jest waszym najświętszym obowiązkiem, waszym ślubem Ojczyźnie, prawdą waszego życia — jednym słowem obowiązku fałszowania wyborów w Galicji. Przecież posiadacie światową sławę pod tym względem, i po co mam wołać tutaj do honoru halickiego komisarza, kiedy on sam wie, co ma robić. Jestem pewny, że i teraz, panowie, nie pozwolimy na to, ażeby wybory były przeprowadzone według przeklętych niemieckich paragrafów konstytucyjnych. Precz z nimi!.. Precz z niemczyzną! Bojkotować ją! Niech żyje Polska Sprawiedliwość!..**

* Підвищення по службі.

** — Панове комісари й практиканти! Надходить рішуча хвиля! Не потрібую вам нагадувати тут того, що є вашим

О П О В І Д А Н Н Я

І завили, завискотіли, заверещали, запищали по-твори.

— *Bojkotować niemiecką konstytucyję! Precz z paragrafami! Niech żyje polski honor i polska Sprawiedliwość* *.

Урадований пан староста зробив зовсім непідходяще його санові антраша, аж білі крила одлетіли. Лише він, яко запаслива людина, добув з кешені гуми арабської й зараз же приліпив їх назад. Потім знову звернувся до підлеглих.

— *Rozkazów żadnych nie będzie — niech sobie każdy sam myśli tą częścią ciała, która mu za głowę służy. Wszystko wolno! Wszystko dozwolone, żeby tylko było «zdrowo»* **.

Знову заскавучала, заверещала згряя. Коли вона трішки затихла, виступив наперед якийсь безголовий і звернувся до старости.

найсвятішим обов'язком, вашим обітом отчизні, правдою вашого життя, — словом обов'язку фальшування виборів у Галичині. Адже посідаєте світову славу на тім полі, і пощо маю я тут взивати до чести галицького комісара, коли він і сам знає, що має робити. Я певен, що й тепер, панове, ми не позволимо на те, аби вибори пройшли в границях, предписаних проклятими німецькими параграфами. Геть їх!.. Геть Німеччину!.. Бойкотувати її!.. Най живе польське правосуддя!

* Бойкотувати німецьку конституцію!.. Геть німецькі параграфи! Най живе польський гонор і польське правосуддя!

** Приказів жодних не буде, — нехай кожний сам мислить тією частиною тіла, яка йому служить за голову. Все можна!.. Все дозволене, — аби тільки було «здорово» (це натяк на польське прислів'я: «*nie honorowo, ale zdrowo*», — тоб-то хоч безчесно, але на користь).

— Panie starosto! Trzeba się przyznać, że potrochę zapomnieliśmy tych wszystkich sztuczek wyborczych: przekłete wybory do parlamentu całkiem nam nosy popsuly*.

Староста розсердився,—за малим знова не відлетіли янгольські крила.

— A to co jest, psia kość s'oniowa! To ja mam przypominać? Ja wam pokażę!.. Ja wam... Do roboty i nie pyskować!.. Niech wam pomoże Królowa Polski**.

Потвори завискотіли й почали розлазитися. За хвилину вже нікого не було в капличці, zostалися знову тільки пан граб'я й пан староста. Пан староста, отираючи піт з лоба, відступав на спочивок, а пан граб'я став на його місце.

Видимо, він готувався до чогось надзвичайного. Лице його було бліде, і паличка тремтіла в руці. Він схопив книгу, що лежала на труні, розкрив її й почав читати магичні слова, не забуваючи підкидати чарівного насіння до урни. Дим устелив усю каплицю. Граб'я підіймав голос все вище й вище, далі почав крутитися на однім місці, піна забила йому з рота, руки й ноги почало йому корчити, а з рота ви-

* — Пане старосто! Мусимо признатися, що ми трохи попризабули всі оті штучки виборчі: оті прокляті вибори до парламенту цілком попсували нам носи. (Вибори до сейму провадилися по куріях, двостепенно, отже підкупство було легшим; вибори до парламенту йшли на підставі «загального» голосування — підкупство утруднилося).

** А то що, пся кость слоньова (звичайна польська лайка — «пся кость»; яко «віц» — остроумний вираз, жарт — додається «слоньова»). То я вам маю пригадувати? Я вам покажу!.. Я вас... Марш до роботи, і нехай вам допомагає королева Польщі. (Поляки возвели божу матір в сан королеви Польщі).

О П О В І Д А Н Н Я

ривалися богохульні слова. І тут сталося щось страшне.

По цілій Бібреччині, по всіх селах, по всіх закутках, де лише мерли коли люди,—почали розкриватися могили, і мерці, стогнучи й нарікаючи, почали вилазити з могил.

— О-о-о!.. Навіщо ти нас тривожиш?.. О-о-о!.. Дай нам спокій хоч на тім світі!.. О-о-о!..

Скрипчиві страшні голоси розривали повітря, але опертися чарам мерці не могли, і все підіймалися з могил, все йшли, йшли, йшли... Кості торохкотіли, промчався вихор і засвистів по скелетах, а мерці все йшли, йшли... Наповнили ввесь Бібрецький цвинтар кістьми, а все повітря криками:

— Мучителю!.. Пощо зруйнував наш спокій? Пощо стривожив наші могили?..

Сталевим голосом відповів пан граб'я:

— Chcę być przedstawicielem nie tylko żyjącej, ale i umarłej Rusi. Głosujcie na mnie *.

— О-о-о!.. Та ми негодні!.. Ми вже покутуємо земні гріхи! Ми вже далекі від ваших політичних справ. Ми вже в трьох милях від чистилища.

— Głosujcie na mnie!

— Мучителю ти!.. Та ж і ти здохнеш колись, то побачиш тоді, як тобі гарно буде, коли тебе стягнуть з теплої могили.

* — Хочу бути представником не лише живих, але й мертвих українців. Голосуйте на мене.

— Głosujcie na mnie!.. Będą otwartymi groby wasze aż do końca głosowania, żebyście nie schrunili, psia krew *.

І ще більше почав сипати у вогонь чарівного зілля, ще голосніше почав викрикувати магичні слова. Не могли нещасливі мерці спертися — і голосували. Гризли собі пальці, проклинали, але голосували, — і дня . . . . року . . . . був вибраний послом і заступником інтересів української людности Бібреччини pan hrabia Stanisław Micelski **.

* Голосуйте на мене! Будуть отвором стояти ваші могили аж до кінця голосування, аби не схрунили, пся кров. (Хрунь — зрадник, продавця громадських інтересів; звідси — «схрунути»).

** — У мене було більше нарисів з галицьких суспільних стосунків, але те все порозгублювалося, не пригадаю й заголовків. От, пам'ятаю, було таке: «Святий Миколай у гарті». Це у Семанюка є оповідання під тим заголовком. Зміст той, що посіпаки приходять ліцитувати селянина, не знаходять нічого й забирають єдине, що побачили — образ св. Миколая. Дитина питається, де образ, мати відповідає: «Цс-с... Святий Миколай у гарті», тоб-то — в каталажці. Моє оповідання брало за тему галицький звичай роздавати дітям дарунки на Різдво, причім це робить хтось перебраний за св. Миколая. В якійсь організації не стало Миколая, взяли першого ліпшого з вулиці, а то показався бути батяр (босяк). Поліція його арештувала, а на запит одної дитини, а де ж св. Миколай, — розпорядчик свята відповів: «Цс-с... св. Миколай у гарті».

ЖЕРТВИ ПАТРІОТИЗМУ

- Біжи, але борзо. Знаєш, де «Сокільський Базар»?
- Я не хочу... То ж так далеко...
- Але що ти говориш? То я би тобі дозволила купувати перо в польським склепі? Ото файно!.. Гарний з тебе русин!
- З-за одного пера біжи тільки світа...
- Хоч би й з-за одного. Ми мусимо підпирати свої підприємства.

* * *

- Чого ти все спізняєшся на обід? Це вже всяке поняття переходить! Та зупа нещаслива вже стоїть, стоїть.
- Але не можу ж я все ходити польськими вулицями: волю спізнитися на обід, — але пройти своєю Руською вулицею. Лише боки мені там наштовхали так... ой... що то зі мною? Певно ти мені заміцну каву дала нині. Або забагато...
- Таку, як і завжди, не вигадуй. Ї не багато: по червоний поясочок.

* * *

— Боже мій милостивий!.. Ще на мою голову мало всілякого клопоту! І що то за життя! (Плаче).

— (Потішає). Ну, чого ти... ну чого?.. Хіба то не трапляється з мущиною?.. Що тут лихого?.. Раз там, чи два на рік... і то з паном послом. О, то дуже чемна людина, дуже чемна...

— П'янице ти! Не маємо ми за що Галюнци черевиків на баль справити, а він... Діти в тебе дорослі, дурню ти старий!

— Та же з послом! З самим паном послом! Кільки ж то разів на рік трапляється з паном послом напитися?

— Та де ж ви хоч пили?

— Як то де? В «Народній Гостиниці», звичайно.

— Ой!.. Бачу, що брешеш!

— Та де ж би я брехав?.. Хіба я не розумію?.. Я ж розумію...

— А кого ж ти там бачив?

— Кого я там бачив?.. А кого ж би я там бачив?.. Я там бачив... усіх я там бачив, хто там лише був...

— А хто ж там був?

— Ну, як то — хто?.. Усі були... усі були, хто там лише буває.

— А власне хто? На ім'я.

— Але чого ти, жінко, причепилася до мене? Я такий змучений, що ліжко мене шукає...

О П О В І Д А Н Н Я

— Ото правда, що ліжко тебе шукає, бо ти вже негоден ліжка відшукати, п'яного ти безсоромний! Встидався би по чужих шинках піячити.

— Бач! А я гадав, що то по своїх треба встидатися та й пішлисьмо до Нафтули. Він же теж наш патріот: Труша малюнки купує.

— Іди вже, йди спати, п'янице!

* * *

— Де йдеш?

— Можна обійтися без відповіді?

— Ага, розумію.

— Щож — «плоть немощна»...

— А куди? Може й я з тобою?

— Та до панни Ванди.

— До Ванди? Але ж то — полька!

— То що? Хіба не така, як інша?

— Але — фе!.. Де ж то видано — підпирати польку.

— То вона мене підпирає...

— Але ж то непатріотично! Ми повинні на кожному кроці підпирати руський промисел. Це безличність — віддавати свої гроші в польські руки.

— Слухай. Правда, я ще над тим не застановлявся, але в твоїх словах я почув нову течію патріотизму, і — руку. Я з тобою. Куди?

— До панни Нусі.

— (*Зі страхом*). Та чоловіче, бійся бога!... У неї ж... кажуть...

— Насамперед, то лише кажуть, а я, яко сталий консумент, можу запевнити, що нічого подібного. Може й

є там... яка легка форма, але що ж... Ради того ма-
смо горнутися до польки? А нізачо в світі!.. Хоч і за-
хорувати, але від своєї проститутки. Свій—до свого!

* * *

— Na jakiej że lawce to u was przeznaczono?

— Na tej, prosze mamuńci... Ach, tyle ludzi!..

— Ale to nic. Och, jaka jestem zmęczona... Z tymi dziećmi, państwo, tyle kłopotów, taka okropna męka!.. Dobrze wam tutaj siedzieć, miłe dziewczątka, kiedy nie macie pojęcia, ile to matka miała z wami kłopotów przed nawet zjawieniem się waszym. Ile to zręczności trzeba było aby mąż uwierzył, że to dziecko od niego, pomimo wszelkiego niepodobieństwa. A dalej, jak dziecko już pozyna sobie coś rozumieć — ile ż to mądrości trzeba, żeby ono nie nie widziało i nie wiedziało!.. A potem: panczoszki, trzewiczki, rękawiczki, szpileczki, paseczki, kołnierzyki, ślizgawki, wieczovki, bali — Matko najświętsza!.. I to wszystko dla tego, żeby oddać się... niby tego nie mczna zrobić inaczej... Ale jak to trudno, jak to trudno teraz! Bo dzisiejsze męszczyzny to są warjaty, proszę państwa, jak Boga kocham!.. Potrzebuje, naprzykład całkiem białego wianuszka. A na co to jemu, zapytać się? Ale ty nie słuchaj, dziecko, co ja sobie z tymi panami troszeczka gawędzę: to ciebie nie obchodzi.

— Ja, proszę matusi, nie słyszałam nic, a to nawet, co słyszałam, tego nie rozumiem wcale...

— O, to prawda!.. U mnie takie dziecko, proszę panów, że takiego by i sam hrabia Abrahamowicz nie wstydzil by się. Czasem takie rzeczy przytrafi się widzieć... ale ona sobie z tego nic nie robi, jak by i nie widziała. Takie rozumne dziecko... Głupiutka jeszcze Chodź tutaj, kochana (обіймає). Ale warjatko!.. Jaka ż ty niezgrabna!.. Całkiem nowy kołnierzyk, a ty... Cicho bądź... Zdaje mi się, idzie...

О П О В І Д А Н Н Я

— Nie, mamciu, to nie ten.

— Och, jak trudno stało w świecie o męża!.. Ten podział na rusinów i polaków, jak ja myślę — bardzo nieszczęśliwa polityka. Bardzo nieszczęśliwa. Pan Bóg zrobił, nie wiem tylko na jaki sposób, mężczyzn i kobiet, aby żyli dla przyjemności jeden drugiemu. I tak było! Nie było żadnych rusinów, byli tylko polacy grekokatolickiego obrządku, brali sobie kobiety i wszystko było dobrze. A teraz ktoś tam narobił jakichś rusinów—i masz, babo, placek!.. I tak trudno, tak trudno, proszę panów, teraz o męża — pojęcia nie macie! Niema wyboru, proszę panów!.. Ci hajdamacy nie chcą brać naszych córek, a polacy tak samo nie chcą — i cóż z mamy robić? Jak by grała jeszcze na skrzypcach czy jeszcze tam na jakim hubnie — oddała bym do damskiej orchestry, ale ona nie umie nic a nic! Całkiem jak ja... Ale przepraszam, tutaj niema z czego się śmiać, bo zawsze dziecko musi być do matki podobne!.. Wreszcie to nie jest grzecznie — tak grzechotać... Na taki koniec to nie chcę z panami rozmawiać więcej (сердито відвертається; дочка сидить, скромно попустивши очі). Nu i cóż z ten twój facet?

— (Невинно) Szaleje...

— A robisz wszystko, jak ja uczyłam?

— Wszystko jak mamuńcia...

— No to dobrze: będziesz miała męża, jak i ja (підморгує) nie jednego... A po-rusku już się nauczyła?

— (Сміється) Szcze niczoho ne wmiju, ale bodaj rozumiuju...

— Ale to nie jest taka trudna rzecz, bo to mowa zepsowana polska. Ja nigdy nie uczyłam się po rusku, ale tak dobrze umiem naswarzyć służącą. A to co sa książeczka? Matko Boska Częstochowska!..

— A to ta ruska: «istoryja Hrusziwśkocho». Taka ciężka, że ręce już mnie bolą.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

— Ja myślę!.. Proś go, żeby ci nie dawał takich grubych rkušyki wszystkie porozcinałaś? Cicho... idzie... *

* — На якій же то лавці у вас призначено?

— На оцій, матусю... Ах, скільки народу!..

— То нічого. Ох, яка я втомлена!.. З тими дітьми, прошу панів, стільки клопоту, така мука. Добре вам тут сидіти, милі дівчатка, коли ви не маєте й поняття, скільки то matka мала з вами клопоту ще навіть перед вашим появленням на світ!.. Скільки зручності треба, щоби, насамперед, чоловік повірив, що то дитина від нього, хоч воно часом видається й зовсім неподібне!.. А далі, коли дитина починає вже собі щось розуміти потроху, — скільки ж то розуму треба, щоб воно нічого не бачило й не знало!.. А потім: панчішки, черевички, рукавички, шпилечки, поясочки, ковнірики, ковзалки, вечірки, балі, — матко свята!.. І все пощо? Аби віддатися, ніби того не можна зробити інакше.. А як то трудно, як то трудно власне тепер! Бо теперішні мужчини — то божевільні люди, прошу панів, їй-богу! Він, наприклад, потрібує цілком білого віночка. А навіщо то йому, спитатися б? Але ти не слухай, дитинко, що я собі з тими панами балакаю, — то тебе не торкається.

— Я, прошу матусі, не чула нічого, а те навіть, що чула, того не зрозуміла цілком.

— О, то правда!.. У мене така дитина, прошу панів, що й сам граф Абрагамович не повстидався би. Часом таке їй притрафиться бачити... але вона так наче б нічого й не бачила! Така розумна дитина. Глупенька ще... Іди сюди, моя кохана (обіймає). Але скажена!.. Ах, яка ти незграбна!.. Цілком новий ковнірець, а ти... Цс-с... Здається йде...

— Ні, мамцю, то не він.

— Ох, як трудно тепер дістати мужа!.. Отой розділ на русинів і поляків, як я думаю, то дуже нещаслива політика. Дуже нещаслива!.. Пан-біг зробив, не знаю тільки яким способом, мужчин і жінок, аби жили для приємности одне одному. І так було. Не було жодних русинів, були тільки поляки

О П О В І Д А Н Н Я

— A-a!.. Panie Jarosławie!.. Gdzie tak prędko? *

— Добрий вечір... Але... то я...

— Pewnie pan po lekcjach wyszedł troszeczka przespacerować się? **

— А так... так... Власне, я...

греко-католицького обряду, брали собі жінок, і все було добре. А тепер хтось там наробив якихось русинів,— і маєш!.. І так трудно, так трудно, прошу панів, тепер дістати мужа, — поняття не маєте!.. Як би вона грала ще на скрипці чи ще там на яким бубні, то я би віддала її до дамської оркестри в якійсь порядній кав'ярні. А то нема ні голосу, ні танцювати не вміє,— ну, нічого! Цілком, як я... Але перепрашаю, тут нема з чого сміятися, бо завжди дитина мусить бути до мами подібною. Зрештою, то негречно — отак грухотати. На такий кінець, то я з панами й говорити не хочу (сердито відвертається; дочка сидить, скромненько попустивши очі). Ну, і що ж отой твій хлопець?

— (Невинно). Шаліє...

— А робиш усе, як я вчила?

— Усе, як мамуся...

— Гарзд. Будеш мати чоловіка, як і я (підморгує). І не одного!.. А по-українськи вже навчилася?

— Ще нічого не вмію, але бодай розумію...

— Але то не трудно, бо преці ж українська мова — то зіпсута польська. Я ніколи не вчилася по-українськи, але так добре вмію виляти служницю. А то що за книжечка? Матір божа ченстоховська!..

— А то ж та українська «Історія Грушівського». Така важка, що аж руки в мене болять.

— Я думаю!.. Ти проси його, аби тобі не давав таких товстих. Сторінки всі порозтинала?.. Цс-с... іде...

* — A-a!.. Пане Ярославе!.. Куди так скоро?

** — Певно пан після лекцій вийшов трохи пройтися?

— Ot i my tak samo. Chodziliśmy oglądać nową sukienkę. Co mam robić!.. Niech bawi się dziecko... Mąż ma ładną pensję, mamy z czego sukieneczki sprawić — niech bawi się dziecko. Ale chodźmy już, Stasiu, do domu. Pewnie pan Jarosław taki zmęczony, że my znudzimy go swą... *

— Ні, ні!.. Прошу пані!.. Але ж бо цілком ні!.. Противно: дуже-м щасливий, коли...

— Matuleczko!.. Wieczór taki ładny, skoro będzie księżyc...

— Tobie księżyc w głowie, a mnielóżko w głowie — taka jestem zmęczona dzisiaj. Ja chcę do domu.

— (filuternie) A ja nie!..

— O! Widzi pan, jaka różnica interesów? Ale jak że ty potem przyjdiesz do domu, moja droga? **

— Пані!.. А я ж пощо? Нехай пані не боятися!..

— Rzeczywiście nie mam czego się bać, kiedy moja córka w takim porządnym towarzystwie. Otóż — przepraszam, ale ja muszę odejść. Mąż pewnie już czeka na kolację. Dowidzenia, panie Jarosławie. Ale nie bądź długo, Stasiu.

— Nie, proszę mamuńci — ja zaraz ***.

* — Ot i mi tak samo. Ходили оглядати нове вбрання. Що ж поробиш!.. Нехай бавиться дитина. Муж дістає гарне удержання, маємо з чого вбрання справляти, — отже, нехай бавиться дитина. Але ходім уже, Стасю, додому. Певно, пан Ярослав змучений, і ми його знудимо...

** — Матусечко!.. Вечір такий гарний, скоро зійде місяць...

— Тобі місяць у голові, а мені ліжко в голові, — така я змучена сьогодні. Я хочу додому.

— (кокетливо) А я ні.

— O!.. Бачить пан, яка різниця інтересів? Але як же ти потім прийдеш додому, моя дорога?

*** — Очевидно, не маю чого боятися, коли моя дочка знаходиться в такому поряднім товаристві. Отже, прошу вибачити

О П О В І Д А Н Н Я

— Слава богу!.. Нарешті—ми самі!.. Я так пере-
лякався, коли побачив тебе з мамцею... Думаю,
невже вона догадалася й починає тебе стеречи?

— Nie! Ona nie wie o niczem!

— Ну, то слава богу!.. Але слухай, Стасю: чому
ти не говориш по-українському зі мною? Ти ж сама
русинка з походження, я так хочу повернути тебе
назад до твоєї народности, а ти все по-польську й
по-польську. А я тої бесіди не зношу...

— Ja tak samo, ale mój kochany — nie jestem jeszcze przyz-
wyczajona. To całkiem co innego, jak żyją mąż i żona... Oni zaw-
sze razem i w dzień i w nocy... mówią do siebie ciągle w jed-
nym języku... i w dzień i w nocy... ot wtedy bardzo lekko ruska
mowa przychodzi. A jak my z panem Jarosławem widzimy się
parę razów na tydzień — kiedy-ż mam się uczyć? *

— То все так, але ж преці ти чуєш мову, от тепер
книжок багато читаєш українських. Невже ти прочи-
тала перший том Грушівського? Так скоро?

— А só-ż? Jak kto chce, zawsze prędko przeczyta. Taka ładna
książka. **

але я мушу йти, — чоловік уже певно чекає на вечерю. До
побачення, пане Ярославе! Але не будь довго, Стасю!

— Ні, матусю! Я зараз.

* Я так само, але, мій коханий, я ще не привикла. То
преці ж цілком що іншого, коли живуть чоловік і жінка, завжди
вони разом... і вдень і вночі... розмовляють між собою все
в одній мові... і вдень і вночі... от тоді українська мова дуже
легко приходить. А як ми з паном Ярославом бачимося кілька
разів на тиждень, — коли ж би я мала вчитися?

** А що ж? Коли хто хоче, завжди може скоро прочитати.
Така гарна книжка...

— А правда? Я ж тобі казав! І як то він захопив широко!

— O, bardzo szeroko¹!..

— І такий, знаєш, твердий авторитетний тон!

— O, bardzo twardy ton! Mi się tak podobało²!..

— І як він багато зазначив творів підручних!.. Яка то колосальна ерудиція має бути!

— O, bardzo kolosalna!.. Ja wprost podziwiam³!..

— А ти все там зрозуміла?

— M-m... zdaje mi się, że wszystko⁴!..

— А то цікаво! Бо, я тобі щиро признаюся, зрозумів дуже мало.

— I ja tak samo⁵!..

— Але мимо того, це все ж великий твір, яким не можуть похвалитися поляки.

— O, tak! W tym punkcie my się wcale zgadzamy⁶.

— Так, значить, дати тобі другий том?

— O, nie!.. Ja teraz... ja... mam tyle na głowie, że... A to est rzecz naukowa, bardzo seriozna, potrzebuje nateżenia umystów, а ja wcale teraz nie mam czasu. Może macie wy w swojej literaturze coś lekkiego. Kiedyś mi jeden facet dawał piosenki Fredry — to mi bardzo się spодobało. Nie macie coś podobnego⁷.

¹ O, дуже широко!..

² O, дуже твердий тон! Мені так подобалося

³ O, дуже колосальна! Я прямо дивуюся!

⁴ ...М-м... здається мені, що все...

⁵ І я так само!

⁶ O, так! В тім пункті ми цілком згоджуємося!..

⁷ O, ні!.. Я тепер... така заклопотана... а то книжка наукова, дуже серйозна, потребує напруження, а я цілком не маю часу. А чи не маєте ви в своїй літературі чогось легкого. Колись

О П О В І Д А Н Н Я

— Ні, у нас, на жаль, ще того немає, але то нічого! Наші молоді письменники скоро понапишуть і такого, бо наша література йде електричним кроком наперед! Електричним кроком, я вам кажу! А поки що, я можу тобі дати «Записки Наукового Товариства» 80 томів, — там багато є цікавих річей. Або «Коломийки» Гнатюка.

— Czemu nie chcesz mnie pocałować? *

— Я?.. Але скажи мені... скажи по-українськи, що любиш мене.

— Ja lublu tebe, mój kochanyj...

— О, яке щастя!.. Голубко моя!.. В твоїх устах моя матірня мова набирається такої краси, що я тоді ще більше починаю любити її, мою дорогу Україну!.. Говори, говори ще, а я буду упиватися солодкими звуками, буду дивитися, як розкриваються твої милі губенята.

— Ja lublu tebe, mój kochanyj...

(Зливаються в довгим поцілунку. Над їх головами виростає нараз пелехатий капелюх матусі).

— A to co? A co ty, pan, robisz z moją córką? To ty-ś taki, gałganie? A chcesz, żeby ja policyjanta zawołała? **

— Я... я... я, моя пані...

— Co tam ja, ja... Ja ci dam ja, ja!.. Tutaj calusy dopiero... Co chcesz od mojej córki, lajdaku? Ja-m taka zirytowana, że oczy ci wydrapię jak tylko słówko pisniesz! Ej, policaj!..

мені один хлопець давав пісеньки Фредри — ото мені дуже сподобалося! Немає у вас чого подібного?

* — Чому не хочеш мене поцілувати?

** — А то що? А що ти, пане, робиш із моєю дочкою? То ти такий? Хочеш, щоб я поліціянта закликала?

— Mamciu!.. co to jest?.. Ale-ż pan Jarosław to czynił w dobrej chęci!

— A-a-a... Tak?.. To do mnie, na moje piersi, dzieci moje! Niech was pan bóg błogosławi, jako że i ja. Dziękuję ci, ogrodzie pojezuicki, że dałeś męża i mnie i mojej córeczce. Bierzcie, mateczki, mieszkania poblizkości ogrodu pojezuickiego, spieszcie się, dopóki jeszcze panowie właściciele kamienic nie zwąchali pisma nosem i nie podnieśli cen na mieszkania do największego stopnia *.

— * Та що там «я», «я»!.. Я тобі дам—я, я!.. Тут доперва ще поцілунки. Чого хочеш від моєї дочки, лайдаку? Я така розгнівана, що очі тобі видряпаю, як тільки словечко пишеш!.. Ей, поліцай!

— Матусю!.. Що таке?.. Та ж пан Ярослав те робив у добрім намірі!

— А-a-a!.. Так? То до мене, на мої груди, діти мої!.. Нехай вас пан-біг благословить, яко же і я. Дякую тобі, парку поєзуїцький (парк поєзуїцький—один з більших садів у Львові), що дав мужа мені й моїй дочці. Наймайте, матіночки, помешкання поблизу парку поєзуїцького, поспішайтеся, поки ще властители домів не порозуміли, в чім річ, та не підвищили цін до неможливого!

ТИХШЕ ЧИТАЙТЕ ЦЮ РІЧ *

Тихше, тихше читайте цю річ, бо тут, десь біля вас, умерла сьогодні молода дівчина. Ясно світилися її очі, коли вона жила, гарно й весело ставало кожному біля неї, коли вона, небесна квітка, сміялася й блискала радістю рухливою. А тепер — пожовкло, як листя, обличчя її, очі запали в глибокі ями, і коліром губи зрівнялися з чолом. Покірно й безсило зіклалися руки; всю її вкрито, молоду, білою габою, а в головах, мов сторожі, стоять гидотні свічі. Повільно й поважно читає дяк псальми... Тому й ви тихше, тихше читайте цю річ.

.....

Тихше, тихше читайте цю річ, бо тут, десь біля вас, у підземеллю зібралися люди. Щільно затулили всі вікна вони, міцно замкнули двері й роблять величне діло свободи. Беруть літери, складають у палючі слова, повні бажання мира мирові, а самі мовчать, як німі, і тільки зрідка-зрідка перекинуться словом-двома. Навіть заспівати неможна їм пісні тієї, що при роботі

* З підписом «Пеня» було друковано в ЛНВ за 1903 рік том XXIV, кн. XII, стр. 222-3.

співають... А на вулиці — інші вже люди. Мов пси нишпорять-шукають, як брата продати, аби на його погібелі заснувати власний добробут. І ходять, заглядають, підслухують, але тихо там у середині робиться діло святе. Усі мовчать, тільки один півголосом читає рукопис... Тому й ви тихше, тихше читайте цю річ...

.....
Тихше, тихше читайте цю річ, бо тут, десь біля вас, до вбогої оселі прийшли люди, що за право носити синій мундир надсміялися над усіма іншими людськими правами. Усе розкидано в хаті, усе перевернуто, нанесено бруду. від багатьох чобіт, а ще більше—від багатьох брудних душ. Юнака, з високим гордим чолом, з огнистим словом на вустах; юнака, що був більше сином свободи, ніж сином матери своєї—повели звідсіль. І в убогій оселі зосталася тільки сама вбога мати. Безсило сидить, попустивши на груди голову, і лише щось губи шепочуть. Шануйте горе її,—і тому тихше, тихше читайте цю річ...

БУВАЮТЬ ХВИЛИНИ

Бувають хвилини, коли душа просить звуків і вся розкривається назустріч їм. Навколо невпинним потоком ллється бруд життя, а згуки то підіймаються гнучими дугами-гребенями хвиль, то знов чародійними акордами падають вниз. Падають вниз, а сльози підіймають зо дна душі. І журно стає на серці, очі заволікаються туманом, руки стискаєш і просиш ще тих звуків, хоч муку й біль несуть вони з собою. Бувають такі хвилини.

Бувають хвилини, коли тяжко задумаєшся—і махнеш рукою. Огрім вселюдської підлоти, безконечність людського страждання, безвихідність становищ і повна безпорадність одиниці з такою ясністю предстануть перед тобою; границі світових законів так основно запечатаються; віковічність звіра стане такою очевидною,—що робити здається більш нічого. Мікроскопічна робота молюска-однодневки не задовольняє, а іншого нічого на планеті нема. І махнеш на все безсило рукою. Бувають такі хвилини.

. . . . .
Бувають хвилини, коли, стиснувши зуби, удариш кулаком об стіл і закленеш великою клятьбою.

Бачиш, як на темноті, у бозстві мільйонів засновують одиниці свій хоробливо-розкішний добробут; бачиш нелюдські муки найсвітліших, найкращих; бачиш знущання дужих над беззахистним і регіт п'яних над сльозами знесилених. Бачиш — і в безсилості скрегочеш зубами. Бувають такі хвилини.

.....

Але бувають і такі хвилини, що зламлює нарід зненацька свої пута, голосне зідхання полекші пролітає понад землею, зігнуті—випростуються й змітають із себе весь порох минулого життя. Радістю сяють очі, обіймаються стрічні на вулиці, і всенародній гімн лунає над країною день і ніч. Святом дорогим стає ранок той, що йде за ніччю увільнення, всі вбралися в своє найкраще, всі йдуть на площу вчорашньої битви й зіждуть пам'ятник героям минулого й тим, що впали в криваво-безкровній боротьбі за волю народа. О, бувають! Бувають і такі хвилини!

ТРИ ВЕЛІННЯ

У хаті душно і мляво. Не зрухнеться вохко-тепле повітря, і руки безсило падають у розніженому теплі. Ні сміливий рух, ні свавільна думка не пролинуть тут,— все лише відчувається в цьому густому повітрі, мов у тумані, все шкитильгає, мов каліка, і мов каліка ж, вижебрує чогось. Звуки потопають, обрубуються і стають тупими-тупими... Але варт лише підійти до вікна й відчинити кватирку, — розкішні хвилі чистого повітря так і віллються в хату. З ними влетить крик гаяки на дереві, голоси двох жінок, що балакають за парканом; з ними влетять і заколишуться далекі звуки дзвону, шепіт засохлих листків залетить і сховається в куток, і радісна свіжість затремтить усім тілом. Ширше розкриються груди, глибше дихнеш, мов силу нову вбираючи разом з тими хвилями прохолодистого повітря, і мисль оновиться, і кров жвавніше й міцніше затріпоче в жилах... Так відчини ж, відчини мерщій кватирку!

Життя сіре й безпробудно сонливе. Все одне й одне: ті ж самі вражіння, ті ж самі болі, той же самий наобридлий краєвид із вікна. І люди навколо ті ж самі, і творять вони ті ж самі паскудні діла й так же само обурюються на паскудство других. Одвічна фізіологія, одвічні функції організму, одвічні хвороби, одвічне страждання,—так набридло, набридло те все...

Але варт прийти додому і, запаливши тихе світло, розкрити теж одвічний твір генія, варт торкнутися оком і розумом тих дивовижних рядків,— і нові світи розкриваються перед тобою. Життя спалахне яскравим полум'ям, нова краса схвилює душу й поставить тебе на молитву. Пройдуть перед тобою й минулі й будучі віки, люди стануть іншими в твоїх очах і, прикрашені, підуть у веселий дружній танець... Так розкрий же, розкрий мерщій тую книгу!..

—

Колись давно, вибравши помилковий напрям, світ завертівся й тріпоче тепер усіма звенами, бачачи свою помилку. Десять відсотків, лише десять відсотків живуть і мають смисл берегти своє життя, а решта дев'ятдесят, складаючи незрозуміло велику більшість, гинуть у мряці, у холоді душ, у безпросвіттях. І коли прокинешся серед глухої ночі, і в мряці непроглядній почнуть вони всі, всі оті дев'ятдесят, повагом, жорстоко-повільно проходити повз, і коли через безліч часу перешилишся й заглянеш у той край, звідкіля вони йдуть і побачиш, що їх не зменшилося там,— завити хочеться вовчим голосом і гризти руки собі. Але варт поставити когось впереді, хто зумів би звернути з дороги, варт показати, що не туди ви йдете, що он-де ваш напрям, там, де ті десять відсотків,— як могутня валка нестримною міццю поверне туди, розтратить і змете з дороги всі перепони й сама уторує собі шлях до свого світлого будучого. Так ставай же, гей ти, перший! І повертай керму життєвого корабля!

ДУМА ПРО ПОХІД СИТОГО КНЯЗЯ
ОБОЛЕНСЬКОГО НА ГОЛОДНИХ СЕЛЯН

Ой, як на бідній на безталанній Україні
Велике лихо ставало,
Що три роки хліба не врожало.
Стали тоді харпаки, бідні селяни - хлібороби,
Тяжко горювати,
Своїх діток маленьких;
Своїх малих дрібненьких
Хлібом з глеєм пополам годувати,
А з того великі хороби по селах пішли,
А з того багато люду православного християнського
Безвинно погибло, пропало, —
Ото їх царське милосердя так змордувало.

А цар нічого того й знати не хоче,
Одне тільки знає, п'є та гуляє
Та своїх прихильників,
Шкуродерів, котолупів,
Сріблом-злотом наgraждає, великим маєтком наділяє.

А бідні харпаки, селяни - хлібороби,
Плачуть ридають, самі собі словами промовляють:
«Ой, що були ж ми за Литвою своєю дурною головою,

Та були ж ми за ляхами, вельможними панами,
Та ніколи ж ми такого лиха не зазнали,
Як під оцим проклятим Іродом, московським царем.
Краще б уже нам під турком проживати,
Ніж отак з голоду безневинно гинути й пропадати».

Тоді старий дід Семен Білоноженко
Наперед виступає, голосно словами промовляє:
«Ой, діти, соколята, мої ж ви голуб'ята,
Добре ви дбайте, мішки та лантухи збирайте,
Та до поміщиків на ранок поспішайте,
Просіте, благайте,
Щоб вони дозволили нам хліба хоч набір узяти,
Своїх діток малесеньких
Хоч одну зиму зерном чистим прогодувати».

Тоді харпаки-селяни, бідні хлібороби,
Мішки й лантухи забирали,
Та тихо й мирно до поміщиків приходжали,
Та низенько припадали, зі сльозами благали:
«Ой, пани ж ви, пани-добродії!
Та зверніть ви й на нас свою ласку,
Не дайте нам, безталанним, з голоду пропасти.
Що вам же привілля, вам же розкоші,
Вам же і наші кривавії гроші.
А що ми, нещасні, над тим шматком піт свій, кров
проливаємо,
Та й то його ніколи в вічі добре не видаємо».

А ті дукарі-поміщики та недобре дбали, —
Між собсю злу превелику раду скликали,

О П О В І Д А Н Н Я

І в дзвони почали дзвонити,
Та ще голосом превеликим гласити:
«Ой, князю, князю Оболенський Іване!
Та ти ж еси немилосердний пане!
Звели оцим хліборобам геть із наших дворів тікати.
Та наших пань і паненят своїм плачем не турбувати.
Нехай вони в свої хати геть тікають,
Та там хоч і з голоду здихають.
А як прийде косовиця, тоді ми їх покличемо,
І тим загорьованим карбованцем у зуби їм потичемо».

А князь Оболенський Іван,
Злий препаскудний пан, харківський начальник,
Теє зачуває,
З-за ситого обіду вставає,
Масляні губи втирає,
Чаркою доброго вина запиває,
Та великим голосом кличе покликає:
«Та нехай же ті харпаки, селяни-хлібороби,
Сидіти в темниці не зарікаються!
Що буду я їх сікти й стріляти,
По пиці своєю власною рукою затинати,
А потім ще з них же великі гроші буду брати,
А самих їх у тюрми садовити.
Нехай здихають із голоду їх жінки та діти,
Щоб вони знали, як білого царя поважати,
А нас панів своїм потом, кровію годувати».
От тоді ж то скурвий син князь Оболенський на коня
сідає
Та до тих бідних, безщасних, голодних селян доїзджає.

Ой, то не чорна кривава хмара із-під сонця наступає,
Тож падлюка князь Оболенський зі своїми котолупами
На бідних, голодних селян нападає.

Та як крикне із ситого голосу:

«Не даруйте ви й сивому волосу!

Всіх бийте, рубайте,

А коли хочете, то й з рушниці стріляйте!»

Та як стрельнуть наші рідні сини у нас раз,

Та як стрельнуть вони й двічі, —

Ой, не бачила такого лиха Україна в вічі:

Що которий селянин за груди хапається,

А которий, закривши очі, хитається,

А которий уже й упав,

Богу чисту душеньку віддав.

А князь Оболенський Іван,

Діяволів син, нехристиянська душа,

Іще йому мало, кричить та й гукає:

«Ой, ви, вірні цареві слуги, козаки та салдати,

Буде вас цар-батюшка щедро наградати,

Що ви йому вірно служили

І отця і неньку,

І братів своїх і сестер

Без жалю у самісіньке серце стріляли.

А тепер ви й ще добре дбайте,

Та доброго шелюгу-пруття вози нарубайте,

Усіх отих голодних селян розкладайте,

Та усіх зряду, скільки мочи, нижче спини затинайте!

Та не дивіться, чи він старий, чи він молодий,

Чи він рідний, чи чужий.

О П О В І Д А Н Н Я

Нехай усі вони добре знають,
Як у нашого батюшки-царя добре управляють». .
Ой, бодай тебе, князю Оболенський,
Перша куля не минула,
А друга уцілила,
У самісіньке серце устрелила,
Як ти з наших селян назнущався,
А собі за те царської нагороди діждався.

Ой, і ти, білий царю,
Православний государю,
Не добре ти еси чиниш,
Що нашу Україну геть з світу женеш.
Україна стоятиме до кінця світу,
Поки буде й вік віку.
Не тобі її з світу зігнати,
Коли їй долею велено до кінця стояти *.

* Дума ця друкувалася в „Бібліотеці Селянина“ ч. 2. Відбиток із „Селянина“ Чернівці, 1903. З друкарн. „Австріяк“ ст. 4 мал. 8^о.

Революційна література тих часів була надзвичайно вбога: вічний отой «Дядько Дмитро», ще кілька книжечок—от і все. Тому ця новинка розійшлася скоро, і мабуть тепер мало в кого є, а в кого й є, то той не знає автора, а тим автором був я. Описано тут стилем наших дум відоме «усмирение» князя Оболенського, того, що був харківським губернатором, стріляно в нього за це саме усмирення в саду «Тіволі», а креатура його поліцмейстер Безсонов захищав його собою.

Пригадую собі, що читав цю річ у рукопису Вороному Миколі, коли він жив сам тоді в Харкові.

З М І С Т

	Стор.
Моя автобіографія	5
Бібліографія	37
Авірон	59
Сердечна опіка	149
Страшний суд	179
Першому революціонерові	187
Борець	193
Голодовка	198
У свободній країні	207
Перед дверима	220
Так мусіло бути	224
Діалог з Платонової республіки	245
Похорони емігранта	249
Про що думав октябрист на робітничому святі 1 травня у Львові	259
Страшна ніч	296
Жертва патріотизму	305
Тихше читайте цю річ!	317
Бувають хвилини	319
Три веління	321
Дума про похід ситого князя Оболенського на голод- них селян	323

661-8

У

1 крб. 60 коп.

С-853

РЛ
№

6551/4

215

Кол. о. ф.

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

Харків, вул. 1-го Травня, 10 та 11
Телефон 29-84

255-016